

РОМАН

Переклав з російської ВОЛОДИМИР ПРОКОПЕНКО

Частина перша

I

Після короткого, легкого, як дитячий подих, потепління на полудневих гірських схилах невдовзі все несподівано змінилося — повіяло з льодовиків, і в ущелини вже проникали різкі ранні сутінки, що несли з собою холодну сизість наступної сніжної ночі.

Снігу довкола було багато. На всьому просторі Приіссиккульського кряжу гори закидала снігом завірюха, що прокотилася по цих місцях кілька днів тому, немов раптовий спалах пожежі з примхи свавільної стихії. Жах, що тут діялось,— у безпросвітній віхолі зникли гори, зникло небо, зник увесь донедавна видимий світ. Потім усе стихло, і випогодилося. Відтоді як утихомирилася сніговиця, скуті великими заметами гори стояли в заляклій і відокремленій од усього світу студеній тиші.

I тільки дедалі настирливіший і наростаючий гул великотоннажного вертольота, який пробирався в той надвечірній час каньйоном Узун-Чат до льодового перевалу Ала-Монгю, задимленому хмарами, що клубочились у вітряній високості, усе зростав, наближався, щохвилини посилюючись, і нарешті перемиг — повністю заволодів простором і поплив приголомшуючим, гримучим рокотом над недоступними ні для чого, крім звуку та світла, хребтами, вершинами, висотними льодовиками. Помножений серед скель і розпадин багаторазовою луною, гуркіт над головою насувався з такою неминучою і грізною силою, що здавалося, ще трохи — і станеться щось страшне, як тоді — під час землетрусу...

За якогось критичного моменту так і вийшло — з крутого, оголеного вітрами кам'янистого схилу, що з'явився по курсу польоту, зрушився, здригнувшись од звукового удару, невеликий осип і тут же зупинився, неначе замовлена кров. Проте цього поштовху нестійкому ґрунту було досить, щоб кілька здоровених каменюк, зірвавшись з крутизни, заgrimотіли вниз, все більше розганяючись, розкручуючись, здіймаючи за собою пилугу й щебінь, а біля самого підніжжя проломилися, немовби гарматні ядра, крізь кущі шелюги та барбарису, пробрили замети, докотилися до вовчого лігвища, влаштованого тут сіроманцями під навісом скелі, в замаскованій за хащами ущелині поблизу невеликого, напівзамерзлого теплого струмка...

Вовчиця Акбара відскочила від каменів, що скотилися згори, та снігу, що посипався, і, задкуючи в темряву ущелини, стиснулася, наче пружина, наїжачивши загривок і блимаючи дико палаючими у напівтемряві, фосфоруєчими очима, готова у будь-яку мить до сутички. Та осторога її була даремна. Це у відкритому степу страшно, коли від вертольота, що переслідує, нікуди подітися, коли він, наздоганяючи, невідворотно наступає на п'яти, оглушуючи свистом гвинтів і приголомшуючи автоматними чергами, коли в цілому світі немає від вертольота рятунку, коли немає такої шпарини, де можна було б сховати обтяжену бідюю вовчу голову,— адже не розступиться земля, щоб надати схованку переслідуваним.

У горах інша річ — тут завжди можна чкурнути, завжди знайдеться, де затаїтися, де перечекати небезпеку. Вертолїт тут не страшний, у горах вертольоту самому страшно. Проте страх безрозсудний, тим більше, коли він знайомий, пережитий. З наближенням вертольота вовчиця голосно заскавучала, скрутилася в клубок, втягла голову, і все ж нерви не витримали, зірвалася-таки — і несамовито завила Акбара, проїнята безсилим, сліпим страхом, і судорожно поповзла на животі до виходу, клацаючи зубами люто й нестямно, ладна зчепитися, не зрушуючи з місця, ніби сподівалася прогнати залізне чудовисько, що гуркотїло над ущелиною,— з появою якого навіть каміння почало падати згори, як під час землетрусу.

На панічні волення Акбари до нори просунувся її вовк — Ташчайнар, який відтоді, як вовчиця стала важкою, перебував здебільшого не в лігві, а в затишку серед чагарників. Ташчайнар — Ломикамінь,— прозваний так навколишніми чабанами за сильні щелепи, підповз до її ложа і заспокійливо загарчав, немовби прикриваючи її тілом од напасті. Притискуючись до нього боком, тулячись дедалі міцніше, вовчиця продовжувала скавучати, жалібно волаючи чи то до несправедливого неба, чи то невідомо до кого, чи до своєї нещасної долі, й довго ще тремтіла всім тілом, не могла вгамуватися навіть після того, як вертоліт зник за могутнім глетчером Ала-Монгю і його зовсім не стало чути за хмарами.

І в цій гірській тиші, що враз запала, подібно до обвалу космічного безгоміння, вовчиця раптом виразно почула в собі, вірніше всередині черева, живі поштовхи. Так було, коли Акбара, ще на початку свого мисливського життя, якимось наскоком задушила велику зайчиху: в зайчисі, в її животі, тоді теж почувися такі самі порухи якихось невидимих, схованих од очей створінь, і ця дивна обставина здивувала й зацікавила молоду допитливу вовчицю, і вона, здивовано нашорошивши вуха, недовірливо позирала на свою задушenu жертву. Це було так дивно й незрозуміло, що Акбара навіть спробувала була завести гру з тими невидимими тілами, точнісінько як кішка з напівживою мишею. А тепер сама виявила у своєму нутрі таку ж живу ношу — то подавали звістку про себе ті, кому належало за щасливих обставин з'явитися на світ тижнів через півтора-два. Та поки що ненароджені дитинчата були невіддільні від материнського лона, становили частку її єства, тому й вони пережили в ще несформованій, невиразній утробній підсвідомості той же шок, той же відчай, що й вона сама. То було їхнє перше заочне зіткнення з зовнішнім світом, з ворожою дійсністю, що чекала на них. Через те вони й заворушилися в череві, відгукуючись на материнське страждання. їм теж було страшно, і страх той передався їм через материнську кров.

Дослухаючись, що коїлося помимо волі в її ожилій утробі, Акбара захвилювалася. Серце вовчиці прискорено закалатало — його сповнили відвага, рішучість неодмінно захистити, убезпечити від лиха тих, кого

вона виношувала в собі. Зараз вона не замислюючись зчепилася б з будь-ким. Це озався великий природний інстинкт збереження потомства. І враз Акбара відчула, як на неї гарячою хвилею накотилася ніжність — потреби приголубити, пригріти майбутніх сисунців, віддавати їм своє молоко, немовби вони вже були під боком. То було передчуття щастя. Вона заплющила очі, застогнала від знемоги, від очікування молока в набряклих до червоного, великих сосках, що виступали двома рядами по череву, і млосно, неквапом потяглася всім тілом, наскільки дозволяло лігвище, й, остаточно заспокоївшись, знову присунулася до свого сивогривого Ташчайнара. Він був могутній, шкура його була тепла, густа й пружна. І навіть він, понурий Ташчайнар, і той уловив, що відчувала вона, мати-вовчиця, і якимось чуттям зрозумів, що відбувалося в її утробі, і теж, напевно, був зворушений тим. Нашорошивши вухо, Ташчайнар трохи підвів свою вуглувату, важку голову, і в похмурому погляді холодних зіниць його глибоко посаджених темних очей промайнула якась тінь, якесь невиразне приємне передчуття. І він стримано загарчав, похрюпуючи й покашлюючи, висловлюючи так свій добрий настрій і готовність безсуперечно слухатись синьооку вовчицю, оберігати її, потім почав старанно, лагідно широким, теплим вологим язиком облизувати голову Акбари, особливо її сяючі сині очі й ніс. Акбара любила язик Ташчайнара і тоді, коли він загравав та лестився до неї, тремтячи од нетерпіння, а його язик, гарячий од бурхливого приливу крові, ставав пружним, швидким і енергійним, як змія, хоча спочатку вона вдавала, що це їй принаймні байдуже, і тоді, коли в хвилини спокою та розкошування після ситої їжі язик її вовка був м'яко-вологий.

У цій парі лютих Акбара була головою, була розумом, їй належало право розпочинати полювання, а він був вірною силою, надійним, невтомним, безвідмовним виконавцем її волі. Ці стосунки ніколи не порушувалися. Лише одного разу трапилась несподівана, дивна пригода, коли її вовк зник до світанку і повернувся з чужим запахом іншої самки — бридким духом безсоромної тічки, що підбурює і скликає самців за десятки верст; це викликало в неї нестримну лютість і роздратування, тоді вона рішуче відштовхнула його, несподівано встромила ікла глибоко в плече і на покару примусила його шкутильгати багато днів позаду.

Тримала дурня на відстані й, хоч скільки він вив, жодного разу не озвалася, не зупинилась, ніби він, Ташчайнар, і не був її вовком, ніби він для неї не існував, а якби він і посмів знову наблизитися до неї, щоб покорити і вдовольнити її, Акбара помірялася б з ним силою всерйоз, недаремно вона була головою, а він ногами в цій прийшлій сивій парі.

Зараз Акбара, після того як вона трохи заспокоїлася й пригрілася під широким боком Ташчайнара, була вдячна своєму вовкові за те, що він поділив її страх, за те, що він таким чином повернув їй упевненість, і тому не чинила опору його завзятим ласкам, у відповідь разів зо два лизнула в губи, і, долаючи сум'яття, що виказувало себе несподіваними дрижаками, зосереджувалася в собі, й, дослухаючись, як незрозуміло та неспокійно поводитися ще не народжені щенята, примирилася з тим, що є: і з лігвом, і з великою зимою в горах, і з морозяною ніччю, що поволі насувалася.

Так закінчувався той день страшного для вовчиці потрясіння. Підвладна незгубному інстинктові материнської природи, вона вболівала не стільки за себе, скільки за тих, на кого чекали незабаром у цьому лігві й задля кого вони з вовком знайшли та влаштували туг, у глибокій ущелині під навісом скелі, схованої у різноманітних заростях, навалах бурелому та каміння, це вовче кубло; щоб було це вивести потомство, щоб мати свій захисток на землі.

Тим більше що Акбара і Ташчайнар були зайдами в цих краях. Для досвідченого ока навіть зовні вони відрізнялися від своїх тутешніх співбратів. Насамперед — закоти шерсті на шиї, що густо обрамляли плечі, як пишна сріблясто-сіра мантия від підшийка до холки, в чужинців були світлі, характерні для степових вовків. Та й зростом акджали, тобто сивогриві, переважали звичайних вовків Приіссиккуль-ського нагір'я. А якби хтось побачив Акбару зблизька, його вразили б її прозоро-сині очі — винятковий, а можливо, єдиний у своєму роді випадок. Серед місцевих чабанів вовчицю прозивали Акдали, тобто Білохолкою, але з часом за законами трансформації мови вона перетворилася на Акбари, а потім на

Акбару — Велику; між іншим, усім було невтямки, що в цьому був знак провидіння.

Ще рік тому про сивогривих тут і згадки не було. Та коли сивогриві з'явилися, вони якийсь час трималися осібно. Щоб уникнути сутичок з господарями, чужинці на перших порах блукали здебільшого в нейтральних зонах тутешніх вовчих володінь, перебивалися, як могли, в пошуках здобичі забігали навіть на поля, в низини, заселені людьми, але до місцевих зграй так і не пристали — надто незалежний характер мала синьоока вовчиця Акбара, щоб приєднуватися до чужих і бути залежною.

Усьому судця — час. Згодом сивогриві пришельці змогли оборонити себе, в численних жорстоких сутичках вони захопили собі землі на Приіссиккульському нагір'ї, і тепер уже вони, зайди, були господарями, і вже тутешні вовки не наважувалися проникати в їхні володіння. Так, можна сказати, вдало складалося на Іссик-Кулі життя новоявлених сивогривих вовків, та всьому цьому передувала своя історія, і якби звірі могли згадувати минуле, то Акбарі, яка відрізнялася тямущістю й тонким сприйняттям, довелося б заново пережити все те, про що, можливо, й згадувалося їй інколи до сліз, до важких стогонів.

У тому втраченому світі, в далекій звідси Моюнкумській савані, минало велике мисливське життя — в нескінченній погоні по безкраїх моюнкумських просторах за нескінченними сайгаковими стадами. Коли антилопи-сайгаки, що з незапам'ятних часів жили в саванних степах, порослих вічно сухостійним саксаульником, правічні, як сам час, з парнокопитних, коли ці невтомні в русі горбоносі стадні тварини з широчезними ніздрями-трубами, які пропускають повітря крізь легені з такою ж енергією, як кити крізь вус — потоки океану, і тому здатні бігти без перепочину від світання до смерку,— так от коли вони починали рухатися, переслідувані споконвічними й нерозлучними з ними вовками, коли одне сполохане стадо піднімало в паніці сусіднє, а то й друге, третє і коли до цієї суцільної втечі приєднувалися зустрічні великі й малі стада, коли мчали сайгаки по Моюнкумах — по узгір'ях, по рівнинах, по пісках, мов потоп, що обрушився на землю, земля бігла назад і гула під ногами

так, як гуде вона влітку під градовою зливою, і повітря наповнювалося звихреним духом руху, крем'янистим пилом та іскрами, що летіли з-під копит, запахом стадного поту, запахом шаленого змагання не на життя, а на смерть, і вовки, розпластуючись на бігу, мчали слідом і поряд, намагаючись спрямувати стада сайгаків у свої вовчі засідки, де чекали на них серед саксаулу старі хижаки,— то звірі, які кидалися з засади на загривок найближчої жертви і, котячись клубком разом з нею', встигали перекусити горло, пустити кров і знову податися навздогін; але сайгаки часто якимось чином вгадували, де на них ждуть вовчі засідки і встигали пронестися стороною, а облава з нового кола поновлювалася з іще більшою люттю й швидкістю, і всі вони, втікачі й переслідувачі,— одна ланка жорстокого буття — викладалися в гонах, як у передсмертній агонії, спалюючи свою кров, щоб жити і щоб вижити, і хіба що тільки сам бог міг зупинити і тих і інших, утікачів та переслідувачів, бо йшлося про життя і смерть істот, які хотіли жити, бо ті вовки, що не витримували такого шаленого темпу, ті, що не народилися змагатися в боротьбі за існування — в гонах-боротьбі,— ті вовки падали з ніг і залишалися конати в пилу, збитого стрімкою, мов буря, погонєю, а якщо й лишалися живі, то йшли геть в інші краї, де промишляли розбоєм у сумирних овечих отарах, які навіть не намагалися рятуватися втечею; щоправда, там чатувала інша небезпека, найстрашніша з усіх можливих небезпек,— там, при отарах, були люди, боги овець — і вони ж овечі раби, ті, що самі живуть, але не дають виживати іншим, особливо тим, які не залежать од них, а бажають бути вільними...

Люди, люди — люди но боги! Люди теж полювали на сайгаків у Моюнкумській савані. Колись вони з'являлися на конях, зодягнуті в шкури, озброєні стрілами, потім з'являлися з бахкаючими рушницями, з лементом скакали туди-сюди, а сайгаки гуртом кидалися то в один, то в інший бік — спробуй розшукай їх у саксаульних урочищах, але настав час, і людинобоги почали влаштовувати облави на машинах, беручи змором, точнісінько як вовки, і валили сайгаків, розстрілюючи їх з ходу, а потім людинобоги почали прилітати на вертольотах і, набачивши в степу спочатку з повітря сайгакові стада, оточували тварин у зазначених координатах, а наземні снайпери мчали при цьому рівниною зі швидкістю

до ста й більше кілометрів, щоб сайгаки не встигли втекти, вертольоти ж корегували згори ціль і рух. Машини, вертольоти, скорострільні гвинтівки — і пішло життя в Моюнкумській савані шкереберть...

Синьоока вовчиця Акбара була ще первісткою, а її майбутній вовк-супутник Ташчайнар — трохи старший за неї, коли настав час звикати їм до великих загонних облав. Спершу, вони не встигали за погонею, шматували повалених антилоп, убивали недобитих, а згодом перевершили в силі та витривалості багатьох бувалих вовків, особливо підстаркуватих. І якби все тривало, як визначено природою, бути б їм невдовзі ватажками зграй. Та все обернулося інакше...

Рік на рік не випадає, і навесні того року в сайгакових стадах був особливо багатий приплід — багато маток приводили двійню, оскільки минулої осені під час гонів сухий травостій після кількох рясних дощів за теплої години зазеленів ще разів зо два. Кормів було вдосталь — звідси й народ-джуваність. На час окоту сайгаки ще ранньої весни йшли в безсніжні великі піски, що лежать у глибині Моюнкумів,— туди вовкам дістатися нелегко, та й погоня по барханах за сайгаками — марна справа. По пісках антилоп аж ніяк не наздогнати. Зате вовчі зграї з лихвою надолужували своє; восени та взимку, коли сезонне кочування тварин викидало незліченне сайгакове поголів'я на півпу стель ні та степові простори. Ось тоді вовкам сам бог велів добувати свою частку. А влітку, особливо в спекоту, вовки вважали за краще не чіпати сайгаків, гаразд, що іншої, доступнішої здобичі було вдосталь — степом шастало безліч бабаків, які надолужували упущене під час зимової сплячки, їм треба було встигнути за літо набрати все, що нажили інші тварини та звірі за рік життя. Ось і метушилося довкруг бабакове плем'я, незважаючи на небезпеку. Хіба поганий промисел — адже всьому свій час, а взимку бабаків не добудеш — їх немає. А ще різна звірина та птахи, особливо куріпки, йшли на прикорм вовкам у літні місяці, та основна здобич — велике полювання на сайгаків — припадало на осінь і тривало аж до кінця зими. Знову ж таки всьому свій час. І в тому була своя, природою визначена доцільність коlobігу життя в савані. Лише

стихийне лихо та людина могли порушити цей одвічний хід речей у Моюнкумах...

II

На ранок повітря над саваною трохи прохоллоло, і тільки тоді полегшало — дихати живим істотам стало вільніше, настав час благодатної пори між прийдешнім днем, обтяженим наступаючою спекою, яка нещадно, до білого, пропікає солончаковий степ, і задушливою, гарячою ніччю. Над Моюнкумами абсолютно круглою жовтою кулею викотився місяць, осяяв землю сталим синюватим світлом. Не видно було ні кінця, ні початку цієї землі. Скрізь темна, ледь уловима далина зливалась із зоряним небом. Тиша сприймалася живою, бо все, що населяло савану, все, крім змій, квапилося натішитися в цей час прохолодою, квапилося пожити. Попискували й шаруділи в кущах тамариску ранні птахи, діловито шастали їжаки, цикади, що співали невгаваючи цілісіньку ніч, засюрчали з новою силою, вже попросиналися й повиповзали з нір, озираючись довкіл, бабаки, хоча й не починали ще збирати корм — обтрушене насіння саксаулу. Літав з місця на місце всім сімейством великий плоскоголовий сірий сич і п'ятеро плоскоголових сиченят, які вже підросли, вбилися в пір'я і пробують крило, але літали як прийдеться, раз у раз турботливо перекликаючись і не випускаючи один одного з очей. їм вторили різні тварини і різні звірі передсвітанкової савани...

Стояло літо, перше спільне літо синьоокої Акбари і Ташчайнара, які виявили себе невтомними загоничами сайгаків під час облав і стали однією з найсильніших пар серед моюн-кумських вовків. На їхнє щастя,— треба думати, що серед звірів також можуть бути і щасливі, й нещасні,— обоє вони, і Акбара, і Ташчайнар, од природи були наділені рисами, особливо важливими для життя степових хижаків у напівпустельній савані,— миттєвою реакцією, якимось передчуттям на полюванні, своєрідною "стратегічною" кмітливістю і, звісно, неабиякою фізичною силою — швидкістю й натиском в русі. Все свідчило, що цю пару очікує велике ловецьке майбутнє і важке життя в пошуках повсякденного

прожитку, але сповнене краси своєї звіриної долі. Поки ж ніщо не заважало їм цілковито владарювати в Моюнкумських степах, оскільки вторгнення людини сюди було ще випадковим і вовки ще жодного разу не зустрічалися з людиною віч-на-віч. Це станеться трохи пізніше. І ще одна їхня пільга, якщо не сказати привілей, од сотворіння світу полягала в тому, що вони, звірі, як і весь тваринний світ, могли жити день у день, не-зазнаючи страху і клопотів за прийдешнє. У всьому доцільна природа звільнила тварин од цього триклятого тягаря існування. Хоча саме в цій милості крилася і та трагедія, що чатувала на мешканців Моюнкумів. Та ніхто з них не міг здогадуватися про це. Ніхто з них не міг уявити собі, що Моюнкумська савана, яка здавалася безкінечною, хоч яка неозора вона, яка велика,— всього лише невеличкий острів на азіатському субконтиненті, місце завбільшки з ніготь великого пальця, зафарбоване на географічній карті в жовто-бурий колір, на яке рік у рік неухильно навідають розорювані цілинні землі, напірають незліченні свійські стада, що блукають степом слідом за артезіанськими свердловинами в пошуках нових ареалів прокорму, наступають канали і дороги, які прокладають у прикордонних зонах, поблизу одного з найбільших газопроводів, спорудженого на межі савани; дедалі настирніше, довгочасно вторгаються в глибини всіляких пустель і напівпустелц зокрема і в Моюнкуми, технічно озброєні люди на колесах і моторах, з радіозв'язком, запасами води, але вторгаються не вчені, які здійснюють самовіддані відкриття, якими належить пишатися нащадкам, а звичайні люди, котрі роблять звичайну справу, справу, доступну й посильну майже кожному, будь-кому. Однак мешканці унікальної Моюнкумської савани не могли знати, що у звичайнісіньких для людства речах криється джерело добра та зла на землі. І що все тут залежить од самих людей — на що спрямують вони ці звичайнісінькі для людства речі: на добро чи зло, на творення чи руйнацію. І вже аж ніяк не могли знати четвероногі та інші тварини Моюнкумської савани тих складностей, що діймали самих людей, які намагалися пізнати себе відтоді, як стали мислячими істотами, хоч при цьому вони так і не відгадали одвічної загадки: чому зло майже завжди перемагає добро...

Усі ці людські клопоти за логікою речей ніяк не могли стосуватися моюнкумських звірів і тварин, бо вони перебували поза їхньою природою, поза їхніми інстинктами і досвідом. А взагалі-то досі ніщо всерйоз не порушувало усталеного способу життя цього великого азіатського степу, що розкинувся на гарячих напівпустельних рівнинах та пагорбах, порослих характерними тільки для тутешніх місць ви-дамипосухостійкого тамариску, такої собі напівтрави, напів-дерева, камінно-міцним,¹ покрученим, як морський канат, піщаним саксаулом, жорсткою підніжною травою, але здебільшого тростинним стрілчастим чиєм — красою напівпустель, що і при світлі місяця і при сяйві сонця мерехтить, як золотий примарний ліс, у якому, наче на мілководді, хоч би хто — зростом бодай з собаку — підняв голову, побачить усе довкола, і його побачать.

У цих краях і складалася доля нової вовчої пари — Ак-бари і Ташчайнара, а на той час — що найважливіше в житті тварин — вони вже мали своїх тунгучів-первістків, трьох вовчат з виводка, яких Акбара привела на світ тієї незабутньої весни в Моюнкумах, у тому пам'ятному лігвищі, облюбованому ними в ямі під розмитим корчем старого саксаулу, поблизу напівсухого тамарискового гайка, куди зручно було виводити вовчат на навчання. Вовчята вже тримали вуха сторч, кожне виявило свій норів, хоча під час гри між собою їхні вуха знову по-щенячому стовбурчились, та й на ногах трималися вони досить міцно. І дедалі частіше вирушали вони слідом за батьками в малі й далекі мандрі...

Нещодавно одна з таких мандрівок з виходом од лігвища на цілий день і ніч мало не закінчилася для вовків несподіваним лихом.

Того досвітку Акбара повела свій виводок на далеку околицю Моюнкумської савани, де на степових обширах, особливо по глухих западинах та байраках, росли стеблові трави з тягучим, ні на що не схожим, принадним запахом. Якщо довго блукати серед того високого травостою, вдихаючи пилок, то спочатку настає відчуття надзвичайної легкості в рухах, почуття приємного плину над землею, а потім — млявість і сонливість. Акбара пам'ятала ці місця ще з дитинства і

навідувалася сюди раз на рік у час цвітіння дурман-трави. Полюючи дорогою на дрібну степову живність, вона любила злегка поп'яніти у великих травах, покачатися в спекотному настої трав'яного духу, відчутти ширяння під час бігу, потім подрімати.

Цього разу вони з Ташчайнаром були вже не одні: за ними бігли слідом вовчєнєта — троє недоладно довгоногих щенєт. Молодняк мав якомога бїльше пїзнавати в мандрах мїсцевїсть, змалку освоєвати майбутнї вовчї володїння. Запашнї луки, куди вєла для ознаємлення вовчїця, були на краю тих володїнь, далї пролягав чужий свїт, там могли зустрїтися люди, звїдти, з тїєї неосєжної сторони, часом долинали протяжне завивання паровозних гудкїв, мов осїннї вїтри дмуть,— то був для вовкїв ворожий свїт. Туди, на цей край савани, вєла їх Акбара.

За Акбарою трюхикав Ташчайнар, а вовчєнєта через надмїр енергїї пустотливо гасали і все норовили вискочити наперед, та вовчїця-мати не дозволяла їм сваволити — вона

суворо стежила, щоб нїхто не смїв ступати на стежку поперед неї.

Спочатку потяглися мїсця пїщанї — в заростях саксаулу та пустельного полину, сонце пїдбивалося дедалї вище, обїцяючи, як завжди, ясну, жарку погоду. Вже надвечїр вовче сїмейство прибуло на край савани. Прибуло саме враз — завидно. Трави цього року були високї — майже до холки дорослим вовкам. Нагрївшись за день на спекотному сонцї, непоказнї суцвїття на кошлатих стеблах розливали сильнї пахощї, особливо густий дух стояв у суцїльних заростях. Тут, у невеличкому вїярку, пїсля тривалої дороги вовки влаштували привал. Нєвгамовнї вовчєнєта не стїльки вїдпочивали, скїльки бїгали довкола, пїрнїюючи і пїрїдивляючи до всього, що викликало їхню цїкавїсть. Можливо, вовче сїмейство залишилося б тут на всю нїч, добре що звїрї були ситї й напоєнї — по дорозї пощастило зловити кїлькох тлустих бабакїв та зайцїв, вїдєрти багато всїляких гнїзд, вгамувати спрагу в джерельцї на днї попутного яру,— але надзвичайна пригода примусила їх негайно

залишити це місце і повернути назад, до лігвища в глибині савани. Тікали цілу ніч.

А сталося ось що. Уже надвечір, коли Акбара і Ташчайнар, захмелілі від запаху дурман-трави, розляглися в ярку, в затінку кущів, неподалік раптом пролунав людський голос. Першими людину побачили вовченята, які гралися нагорі. Звірята не підозрювали та й не могли навіть припустити, що істота, яка з'явилася зненацька,— людина. Якийсь суб'єкт, майже голий — в самих плавках і кедах на босу ногу, в колись білій, але вже добряче забрудненій панамі на голові — бігав поміж тими самими травами. Бігав він дивно — вибирав густі зарості й заповзято шастав між стебел туди-сюди, ніби від цього одержував задоволення. Вовченята спочатку з острахом і здивуванням притаїлися — такого вони ніколи не бачили. А людина все бігала й бігала серед трав, як несамовита. Вовченята посміливішали, цікавість узяла гору, їм захотілося пограти з цим дивакуватим, метушливо-заводним, небаченим, голошкірим двоногим звіром. Аж тут і сама людина помітила вовченят. І що най дивовижніше — замість того, щоб насторожитися, подумати, чому тут раптом вовки,— цей дивак пішов до вовченят, лагідно простягаючи руки.

— Чи ти ба, що це? — приказував він, важко дихаючи і витираючи піт з лица.— Невже вовченята? Чи це мені видалося від кружляння? Та ні, троє, та такі гарні, та такі вже великі! Ах ви мої звірята! Звідки ви й куди? Що ви тут робите? Мене нечиста занесла, а ви чому тут, у цих степах, серед цієї клятої трави? Ну йдіть, ідіть до мене, не бійтеся! Ах ви дурненькі мої звірята!

Дурненькі вовченята й справді піддалися на його ласки. Махаючи хвостиками, грайливо притискуючись до землі, вони поплазували до людини, сподіваючись пуститися з нею наввипередки, але враз із ярка вискочила Акбара. Вовчиця миттю оцінила небезпеку. Глухо загарчавши, вона кинулася до голої людини, що рожевіла у надвечірньому промінні степового сонця. їй нічого не варто було з розгону полоснути її іклами по горлу чи по животу. А людина, яка зовсім отетеріла, побачивши люту

вовчицю, присіла й з остраху схопилася за голову. Це її і врятувало. Вже на бігу Акбара чомусь перемінила свій намір. Вона перескочила через людину — голу й беззахисну,— яку можна було порішити одним ударом, перескочила, але при цьому встигла розгледіти риси її обличчя й охоплені неймовірним жахом очі, перескочила, почувши запах її тіла, розвернулася й знову перескочила уже в іншому напрямі, кинулася до вовчат, погнала їх геть, боляче кусаючи за ріпиці й відтісняючи до яру, і тут зіткнулася з Ташчайнаром, який, побачивши людину, страшно наїжачив загривок, куснула й завернула і його, і всі вони, гуртом скотившись у яр, миттю зникли...

І тільки тоді отой голий і неподобний тип схопився, кинувся тікати... І довго біг степом, не озираючись і не переводячи подиху...

То була перша випадкова зустріч Акбари та її сімейства з людиною... Але хто міг знати, що віщувала ця зустріч...

День схилявся надвечір, спливаючи нещадною спекою від призахідного сонця, від розпеченої за день землі. Сонце й степ — величини вічні: за сонцем вимірюється степ, який він великий, освітлений сонцем простір. А небо над степом вимірюється висотою ширяння шуліки. В той надвечірній час над Моюнкумською саваною кружляла у високості ціла зграя білохвостих шулік. Вони летіли, не маючи мети, самовіддано й плавно пливли, здійснюючи політ заради польоту в тій завжди прохолодній, оповитій серпанком, безхмарній височині. Летіли один за одним в одному напрямі по колу, мовби символізуючи тим вічність і непорушність цієї землі й цього неба. Шуліки не подавали ніяких звуків, а мовчки спостерігали, що відбувалося тієї миті внизу, під їхніми крильми. Завдяки своєму винятковому всевидющому зорові, саме завдяки зорові (слух у них на другому місці) ці аристократичні хижачки були піднебесними мешканцями савани, які спускаються на грішну землю тільки для прокорму та на ночівлю.

Певно, в той "час з тієї неймовірної височини їм як на долоні було видно вовка, вовчицю і трьох вовчат, що розташувалися на

невеличкому пагорбку серед розкиданих кущів тамариску і золотавих заростів чию. Дружно висолопивши язики від спеки, вовче сімейство відпочивало на тому пагорбку, й гадки не маючи, що воно є об'єктом спостереження піднебесних птахів. Ташчайнар напівлежав у своїй улюбленій позі — схрестивши лапи і трохи піднявши голову,— він виділявся з-поміж усіх могутнім загривком і маслакуватістю, важкуватістю будови тіла. Поряд, підібгавши під себе товстий куций хвіст, чимось схожа на застиглу скульптуру, сиділа молода вовчиця Акбара. Вовчиця міцно впиралася поперед себе прямими сухожильними ногами. Її білуваті груди й запале черево, на якому в два ряди стирчали вже обм'яклі соски, підкреслювали сухорлявість і силу стегон вовчиці. А вовченята, трійня, крутилися поряд. Їхня непосидючість, причіпливість і грайливість зовсім не дратували батьків. І вовк, і вовчиця поглядали на них з неприхованим потуранням: нехай, мовляв, бавляться собі...

А шуліки все літали в піднебессі і все так само байдуже видивлялися, що робилося внизу в Моюнкумах при заході сонця. Неподалік від вовків з вовченятами, трохи збоку, в тамарискових гаях, паслись сайгаки. Їх було чимало. Досить велике стадо паслось майже поряд, в тамарисках, на певній відстані від іншого, ще більшого скупчення. Коли б шулік цікавили степові антилопи, вони, оглядаючи савану, яка стелилася на десятки кілометрів в той чи інший бік, переконалися б, що сайгаків не злічити — їх сотні й тисячі, бо ж споконвіків цей благодатний напівпустельний ареал був багатий на них. Сайгаки, пережидуючи вечірню спеку, ночами йшли на водопій до надто рідкісних і далеких джерел вологи в савані. Окремі групи вже тепер, швидко набираючи ходу, потяглися у той бік. Їм треба було подолати велику відстань.

Одне із стад проходило так близько від пригірка, де були вовки, що ті крізь примарно освітлений травостій чию виразно бачили швидко пропливаючі боки й спину, трохи опущені, з невеликими різками голови самців. Вони завжди йдуть з опущеною головою, щоб не відчувати зайвого опору повітря, бо в будь-яку мить готові кинутися навіткача. Так створила їх природа в ході еволюції, і в тому головна перевага сайгаків, що рятуються від першої-ліпшої небезпеки втечею. Навіть нічим не

стривожені, сайгаки, як правило, долають відстань розміреним галопом, невтомно і неухильно, не поступаючись дорогою нікому, крім вовків, оскільки їх, антилоп, безліч і в цьому вже їхня сила...

Тепер вони проносились мимо сімейства Акбари, прихованого кущами, галопуючою масою, здіймаючи за собою вітер, пронизаний духом стада і курявою з-під копит. Вовченята на пригірку занепокоїлись, інстинктивно стривожились. Усі троє ретельно принохувалися до повітря і, ще не розуміючи, в чому справа, поривалися бігти в той бік, звідкіля долинав цей хвилюючий стадний дух, їм дуже хотілося кинутись у ті стеблесті зарослі чию, серед яких вгадувалось мелькання багатьох тіл. Однак вовки-батьки, ні Акбара, ні Ташчайнар, не поворухнулись і не змінили своїх поз, хоча їм нічого не варто було двома стрибками опинитися поряд із стадом і погнати його, заповзято, нестримно переслідувати на змор, так, щоб у тому загальному бігу, бігу-змаганні на грані смерті, коли здається, що земля і небо міняються місцями, приловчитися на якому-небудь крутому віражі і на льоту повалити парудругу антилоп. Така можливість була цілком реальною, але могло трапитися і так, що не поталанило б, не вдалося б наздогнати здобич, траплялося й таке. Як би там не було, Акбара і Ташчайнар і не подумали розпочати погоню — хоча, здавалося, здобич мало не сама йшла в руки, вони не зрушили з місця. На це були свої причини — вони були ситі того дня і влаштовувати в таку несусвітну спеку при набитих шлунках шалену гонитву, погоню за невловимими сайгаками було б подібно смерті. Але головне — для молодняка ще не настала пора такого полювання. Вовченята могли зламатись — раз і назавжди, коли б, задихнувшись під час бігу, відстали од недосяжної мети — вони б більше не осмілювалися дерзати, втратили б кураж. Взимку, в сезон великих облав — ось коли первістки, що набралися сил, на той час уже майже однолітні, могли б випробувати себе, могли б переконатись, наскільки вистачить їхньої моці, могли б прилучитись до діла, а поки що не варто псувати гру. На те буде преславний час!

Акбара трохи відійшла від вовченят, які надокучали їй у нетерпінні мисливського азарту, перейшла на інше місце, так само проводжаючи

чіпким поглядом антилоп, які, поспішаючи до водопою, ковзаючи бік у бік в сріблястих чиях, як рибини під час нересту, що пливають у верхів'я по річці — всі в одному напрямку і всі схожі одна на одну, як дві краплини води. У погляді Акбари, одначе, проступало своє розуміння речей: нехай буде водопій для сайгаків, настане день урочний, все, що є в савані, нікуди із неї не зникне. Вовченята тим часом почали напосідати на батька, намагаючись розворушити похмурого Ташчайнара.

А Акбара уявила собі раптом початок зими, велику напівпустелю, в один прекрасний день білу на світанку від ново-явленого снігу, якому строк на землі день чи півдня, але той сніг — сигнал вовкам до великих ловів. З того дня полювання на сайгаків стане основною справою у їхньому житті. І настане той день! З низовим туманом, з морозяним інеєм на сумних білих чиях, на похилених від снігу кущистих тамарисках і димним сонцем над саваною,— вовчиця уявила собі той день так виразно, що мимоволі здригнулася, немовби вдихнула неждано морозне повітря, немовби ступила пружними подушечками лап, зімкнутими в квіткове суцвіття, на снігову кору і цілком чітко прочитала сама і свої дебелі сліди, і сліди вовченят, які вже підросли, зміцніли і визначились у своїх нахилах, що можна було простежувати вже по слідах, і поряд найбільші відбитки — могутнє суцвіття з пазурами, як із дзьобами, що ледь виступають із гнізд,— від лап Ташчайнара, вони глибші від інших і більше провалляться в сніг, бо Ташчайнар великий, заважкий у підгрудді, він — сила, він блискавичний ніж по горлянках антилоп, і кожна повалена сайга пофарбує білий сніг савани яскраво-червоною кров'ю, як птах помахом гарячих червоних крил, заради того, щоб жила інша кров, що прихована в їхніх сірих шкурах, бо ж їхня кров живе за рахунок іншої крові — так звелено на початок усіх начал, іншого способу не буде, і тут ніхто не суддя, оскільки немає ні правих, ні винуватих, винен тільки той, хто сотворив одну кров для іншої. (Лише людині інше судилося: хліб вирощувати у праці і м'ясо добувати працею — творити для самого себе природу.)

А ті сліди по першому снігу Моюнкумів — вовчі суцвіття, більші й трохи менші, потягнуться рядком в низовому тумані і зупиняться у

підвітряному видолинку серед кущів — тут вовки зачекають, огледяться, залишать тих, кому в засідці бути...

Та ось час жаданий наближається — Акбара підкрадеться, наскільки можна підповзти, розпластавшись на снігу, притискуючись до обледенілих трав, затамувавши подих, наблизиться до сайгаків, які пасуться, так близько, що побачить їхні очі, ще не сполохані, і кинеться потім раптово, як тінь,— і настане зоряний час вовка! Акбара так живо уявила собі тут першу облаву — урок молодняку, що мимоволі верескнула і ледь втрималася на місці.

Ой як піде погоня в савані по перевозимках! Сайгачі стада понесуться стрімголов, як від пожежі, і білий сніг вмить прокреслиться чорним земляним шрамом, і вона, Акбара, за ними слідом, найперша, а за нею, майже впритул, її вовченята, молоді вовки, всі троє первістків, її потомство, що споконвічним призначенням і мало появу на світ заради такого полювання, а за ними її Ташчайнар, батько сильний, нестримний під час бігу, який переслідує лише одну мету — загнати сайгаків так, щоб спрямувати їх на засідку і тим подати урок полювання своїм нащадкам. Так, то буде шквальний біг! І в майбутній цілеспрямованості не стільки сама здобич була жадана в той час Акарі, скільки те, щоб якомога швидше відбулося полювання, коли б понеслись вони у степовій погоні неначе птахи швидкокрилі... У цьому смисл її вовчого життя...

То були мрії вовчиці, нав'язані їй природою, хто знає, можливо, послані їй згори, мрії, яким судилося пізніше згадатись — гірко, до болю в серці, і снитися часто і неминуче... І буде виття вовчиці як плата за ті мрії. Адже всі мрії так — спочатку народжуються в уяві, а потім здебільшого терплять крах через те, що наважились проростати без коріння, як деякі квіти і дерева... Адже всі мрії так само — і в тому їхня трагічна необхідність у пізнанні добра і зла...

Зима зайшла в Моюнкуми. Якось уже випадав сніг, досить великий для напівпустелі,— той сніг забілів ненадовго всю савану, яка постала того ранку білим безбережним океаном із застиглими на бігу хвилями, де є де розгулятися вітру і перекотиполю і де нарешті запала така тиша, як у космосі, як у безконечності, оскільки піски встигли напитися вологи, а зволожені такири пом'якшали, втративши свою жорсткість... А перед цим над саваною про-гелготіли зграї осінніх гусей, так високо і голосно пролітали вони в бік Гімалаїв над Моюнкумськими степами, відбуваючи з літовищ від північних морів і річок на південь, до споконвічних вод Інду і Брахмапутри, що, будь у мешканців савани крила, всі піддалися б поклику. Але кожній тварині свій рай наперед визначений... Навіть степові шуліки, які ширяли на тій висоті, і ті лише збочували вбік...

А у Акбари до зими вовчєнята помітно піднялись і, втративши невиразність дитячості, усі троє стали вайлуватими переростками, але вже кожний із своїм норовом. Зрозуміло, вовчиця не могла дати їм імена: коли богом не визначено, не переступиш, зате за запахом, що людям не дано, і за іншими живими прикметами вона легко могла і відрізнити, і покликати до себе будь-якого із своїх нащадків. Так у самого великого вовчєняти був широкий, як у Ташчайнара, лоб, і сприймався він як Великоголовий, а середній, теж величенький, з довжелезними ногами-важелями, якому бути б з часом вовком-загоничем, той сприймався Швидконогим, а синьоока, точнісінько як сама Акбара, і з білою плямою в паху, як у самої Акбари, грайлива улюблєниця Акбари значилась в її безсловесній свідомості Любимою. То підростав предмет чвар і смертельних двобоїв між самцями, тільки прийде її пора кохання.

А перший сніг, який випав непомітно за ніч, тим раннім ранком був несподіваним святом для всіх. Спочатку вовчєнята-переростки сторопіли було від запаху і вигляду незнайомої речовини, яка змінила всю місцевість довкола лігвища, а потім сподобалась їм прохолодна відрада, і закрутились, забігали довкола наперегони, борсалися в снігу, фиркали і пробували завивати від задоволення. Так починалась та зима для первістків, наприкінці якої їм належало розлучитись з вовчицею-матір'ю,

вовком-батьком і одне з одним, розлучитися для нового життя кожного із них.

До вечора сніг ще підсипав, і на другий ранок ще до сходу сонця в степу було вже видно і прозоро, як удень. Спокій і тиша розлилися всюди, і гострий голод по-зимовому давав про себе знати. Вовча згряя прислухалася до округи — впору було на промисел, добувати прокорм. Акбара очікувала для облави на сайгаків спільників з інших зграй. Поки що ніхто не дав про себе знати. Всі слухали і ждали сигналів. Ось Великоголовий сидить у нетерпеливому напруженні, ще не відаючи, які клопоти несе полювання, ось Швидконогий також напоготові, а ось Любима — дивиться в сині очі вовчиці віддано і сміливо, а поряд походжає батько сімейства — Ташчайнар. І всі ждали, як поведить Акбара. Та був над ними ще верховний цар — цар Голод, цар погамування плоті.

Акбара встала з місця і рушила підтюпцем, ждати далі було ніколи. І всі рушили слідом за нею.

Все починалось приблизно так, як марилося вовчиці, коли вовчєнєтє були ще малі. І ось той час настав — саме пора для групових облав у степу. Збіжить ще трохи часу, і з холодами самітні вовки зберуться у вовчі артілі і до кінця зими будуть промишляти разом.

Тим часом Акбара і Ташчайнар уже вели своїх первона-роджєних на випробування, на перше для них велике полювання на сайгаків.

Вовки ішли, підладжуючись до степу, то кроком, то підтюпцем, карбуючи на тому незайманому снігу звірині квіти слідів як знаки сили і згуртованої волі, де, пригинаючись, ішли серед кущів, а де прослизали, мов тіні. І все тепер залежало від них самих і від удачі...

Акбара мимохідь вибігла на один пригірок, щоб огледі-тись, і завмерла, вдивляючись у далину синіми очима і переймаючи нюхом

запахи вітру. Велика савана прокидалася, скільки вихоплювали очі, в легкому тумані виднілись стада сайгаків — то були великі скупчення поголів'я з молодня-ком-річняком, який відокремлювався в ту пору в нові стада. Той рік був сприятливий для приплоду сайгаків, виходило, благополучний і для вовків.

Вовчиця затрималась на тому пригірку, порослому чиєм, трохи довше: треба було зробити вибір напевне — визначити за вітром, куди, в який бік податися, щоб безпомилково розпочати полювання.

І саме в той момент почувся раптом дивний гуркіт звідкілясь ізбоку і згори, якесь гудіння понеслось над степом, але зовсім не схоже на удари громовиці. Цей звук був зовсім незнайомий, і він усе ріс і ріс, так що і Ташчайнар не втримався і теж вискочив нагору до вовчиці, і обоє позадували від страху — на небі щось відбувалося, там з'явився якийсь небачений птах, що дивовижно гуркотів і трохи кособоко летів над саваною, мало не зариваючись носом, а за ним на віддалі летіла ще одна така ж махина. Потім вони зникли, і поступово шум затих. То були вертольоти.

Отже, два вертольоти перетнули небо Моюнкумів, як рибини, не залишаючи слідів у воді. Одначе ні вгорі, ні внизу ніщо не змінилося, якщо не брати до уваги того факту, що то була розвідка з повітря, що в ефір в той час летіли відкритим текстом радіоповідомлення пілотів про те, що вони бачили і де, в яких квадратах, які є під'їзні шляхи до Моюнкумів для всюдиходів і причіпних грузовиків...

А вовки, що з них візьмеш; переживши коротку мить сум'яття, вони невдовзі забули про вертольоти і знову затрюхикали степом до сайгачих урочищ, не відаючи ні сном ні духом, оскільки їм того не дано, що всіх їх, усіх мешканців савани, вже помічено, вже відзначено на картах у пронумерованих квадратах, що вони приречені на масовий відстріл, що їхня загибель уже спланована і скоординована і вже котиться до них на численних моторах і колесах...

Звідки було знати їм, степовим вовкам, що їхня споконвічна здобич — сайгаки — потрібні для виконання плану м'ясоздачі, що ситуація в кінці останнього кварталу "визначального року" склалась для області вельми нервозна — "не виходили" з п'ятирічкою — і хтось меткий із облуправління раптом запропонував "задіяти" м'ясні ресурси Моюнкумів: ідея зводилась до того, що важливе не тільки виробництво м'яса, а фактична м'ясоздача, що це єдиний вихід, щоб не вдарити обличчям у болото перед народом і перед вимогливими органами згори. Звідки було знати їм, степовим вовкам, що із центрів в області йшли дзвінки; вимога часу хоч із-під землі, але дати план м'ясоздачі, досить тягти: рік, який завершує п'ятирічку, щрч скажемо ми народові, де план, де м'ясо/де виконання зобов'язань?

"План буде неодмінно,— відповідало облуправління,— у найближчу декаду. Є додаткові резерви на місцях, натиснемо, зажадаємо..."

А степові вовки тим часом, нічого не підозрюючи, наполегливо підкрадалися манівцями до заповітної мети, ведені тією ж вовчицею Акбарою, безшумно ступаючи по м'якому снігу, наблизились до останнього рубежу перед атакою, до високих комелів чийів і затаїлись серед них, нагадуючи таке ж бурувате груддя. Звідси Акбариним вовкам все було видно як на долоні. Незчисленне стадо степових антилоп — усі як на підбір однієї від сотворіння світу масті, білобокі, з каштановим хребтом,— паслось, поки що не відаючи про небезпеку, в широкій тамарисковій долині, жадібно поїдаючи дармову ковилу зі свіжим снігом. Акбара поки що вичікувала, треба було почекати, щоб перед кидком зібратися з духом і всім разом вискочити із схованки, і з ходу кинутися в погоню, а вже тоді облава сама підкаже маневр. Молоді вовки від нетерпіння судорожно посмикували хвостами і ставили вуха сторч, закипала кров і в стриманого Ташчайнара, ладного загнати ікла в жертву, але Акбара, ховаючи племін в очах, не давала знаку до ривка, ждала найбільш підходящого моменту — тільки тоді можна було розраховувати на успіх: сайгаки в одну мить беруть такий розбіг, який неможливий ні для якого звіра. Треба було піймати цей момент.

І тут воістину як грім з неба — знову з'явилися ті вертольоти. Цього разу вони летіли надто швидко і відразу пішли загрозливо низько над приголомшеним поголів'ям сайгаків, яке дико кинулось геть від дивовижної напасти. Це сталося круто і приголомшливо швидко — не одна сотня переляканих антилоп, ошаленівши, втративши ватажків і орієнтацію, піддалася безладній паніці, бо ж не могли ці сумирні тварини протистояти літаючій техніці. А вертольотам немов тільки того й треба було — притискуючи розполохане стадо до землі і обганяючи його, вони зіштовхнули його з іншим таким же багаточисленним поголів'ям сайгаків, яке паслося

по сусідству, і, захоплюючи все нові і нові зустрічні стада в цей моюнкумський розгардіяш, збивали з пантелику панічно стривожену масу степових антилоп, що ще більше посилювало нещастя, яке впало на парнокопитних мешканців савани, що ніколи нічого подібного не бачила. І не тільки парнокопитні, а й вовки, їхні нерозлучні супутники і вічні вороги, опинилися в такому ж становищі.

Коли на очах Акбари і її зграї стався цей страхітливий напад вертольотів, вовки спочатку зачаїлись, від страху втискуючись в кореневища чийів, але потім не витримали і кинулись навтьоки від проклятого місця. Вовкам треба було зникнути, взяти ноги на плечі, рвонутися кудись у безпечне місце, однак саме цьому не судилося здійснитись. Не встигли вони трохи відбігти, як здригнулася і загула земля, немов у бурю,— незліченна сайгача маса, яку вертольоти гнали степом у потрібному їм напрямку, із страшною швидкістю котилася слідом за ними. Вовки, що не встигли ні звернути, ні зачaitись, опинилися на шляху живого нищівного потоку величезного, що набігав, мовби хмара, поголів'я. І коли б вони на секунду зупинилися, то неминуче були б розтопані і розчавлені під ратицями сайгаків, така стрімка була швидкість цієї щільної, що втратила будь-який контроль над собою, звірячої стихії. І тільки тому, що вовки не зменшили кроку, а, навпаки, від страху припустили ще дужче, вони залишилися живі. І тепер вже вони самі опинилися в полоні, у гущі цієї великої втечі, неймовірної і немислимої,— якщо вдуматись, адже вовки рятувались разом зі своїми

жертвами, яких вони щойно ладні були роздерти і розтягти по шматках, тепер же вони тікали від загальної небезпеки бік у бік із сайгаками, тепер вони були рівні перед лицем безжального повороту долі. Такого, щоб вовки і сайгаки бігли разом, Моюнкумська савана не бачила навіть під час великих степових пожеж.

Кілька разів Акбара пробувала вискочити із потоку втікачів, але це виявилось неможливим — вона ризикувала бути розтоптаню сотнями антилоп, які мчали суцільною масою. В цьому шаленому вбивчому галопі Акбарині вовки поки що трималися гурту, і Акбара ще могла бачити їх краєм ока — ось вони між антилопами, розпластавшись, прискорюють біг, її перші нащадки, викотивши від жаху очі,— ось Великоголовий, ось Швидконогий і ледь постигає, все більше знесилюючись, Любима, а разом з ними показує п'яти і він — гроза Моюнкумів, її Ташчайнар. Хіба про це мріялося синьоокій вовчиці,— а тепер замість великого полювання вони тікають у стаді сайгаків, безсилі що-небудь зробити, захоплені сайгаками, як трісочки в річці... Першою загинула Любима. Впала під ноги стада, тільки вереск пролунав, враз заглушений тупотом тисяч копит...

А вертольоти-облавники, ідучи з двох країв поголів'я, спілкувались по рації, координували, стежили, щоб воно не розбіглося навсібіч, щоб не довелося знову гасати по савані за стадами, і все більше нагнітали страху, змушуючи сайгаків мчати ще дужче, ніж вони бігли. У шоломофонах хрипіли збуджені голоси облавників: "Двадцятий, слухай, двадцятий! Ану піддай жару! Ще піддай!" їм, вертольотчикам, згори було прекрасно видно, як степом, по білій сніговій пороші котилася суцільна чорна річка дикого жаху. І у відповідь лунав бадьорий голос у навушниках: "Єсть піддати! Ха-ха-ха, глянь же бо, а між ними і вовки біжать! Оце так! Попались сірі! Каюк, братці! Це вам не "Ну, постривай!".

Так вони гнали облаву на змор, як і було розраховано, і розрахунок був точний.

І коли гнані антилопи ринули на велику рівнину, їх зустріли ті, для яких з самого ранку старалися вертольоти, їх очікували мисливці, а вірніше розстрільники. На всюдиходах-"уазиках" з відкритим верхом розстрільники погнали сайгаків далі, розстрілюючи їх на ходу з автоматів, упритул, без прицілу, косили, неначе траву на луках. А за ними рушили вантажні причепа — кидали трофеї один за одним у кузови, і люди збирали дармовий урожай. Кремезні хлопці, не гаючись, швидко опанували нове діло, заколювали недо-битих сайгаків, бігали за пораненими і теж прикінчували, але головне їхнє завдання полягало в тому, щоб розгойдати закривавлені туші за ноги і одним махом перекинути через борт! Савана платила богам криваву данину за те, що осмілилась залишитись саваною,— у кузовах здіймалися купи сайгачих туш.

А побоїще тривало. Врізаючись машинами в гущу загнаних, уже безсилах сайгаків, відстрільники валили тварин направо і наліво, ще більше нагнітаючи паніку і відчай. Страх досяг таких апокаліпсичних розмірів, що вовчиці Акбарі, яка оглухла від пострілів, здавалося, що весь світ оглух і онімів, що всюди запанував хаос і саме сонце, яке беззвучно палає над головою, теж женуть разом з ними в цій шаленій облаві, що воно теж метушиться і шукає порятунку і що навіть вертольоти раптом оніміли і вже без гуркоту і свисту кружляють над степом, який іде в безодню, подібно до гігантських безгомінних шулік... А відстрільники-автоматники беззвучно палили з коліна, з бортів "уазиків", і беззвучно мчали, злітаючи над землею, машини, беззвучно несли ошалілі сайгаки і беззвучно падали під пронизуючими їх кулями, обливаючись кров'ю... І в цьому апокаліпсичному безгомінні вовчиці Акбарі явилось обличчя людини. Явилось так близько і так страшно, з такою чіткістю, що вона жажнулася і мало не потрапила під колеса. "Уазик" же мчав бік у бік, поряд. А та людина — чоловік — сиділа попереду, висунувшись до пояса із машини. Він був у скляних захисних — від вітру — нарчниках, з синювато-червоним, обвітраним обличчям, біля чорного рота він тримав мікрофон і, підскакуючи на сидінні, щось горланив на весь степ, але слів його не було чути. Мабуть, він командував облавою, і коли б у той час вовчиця могла почути шум і голоси, і коли б вона розуміла людську мову,

то вона почула б, що він кричав по рації: "Стріляйте по краях! Бийте по краях! Не стріляйте всередину, потопчуть, щоб вас!" Боявся, що туші вбитих сайгаків будуть розтоптані поголів'ям, яке бігло слідом...

І враз чоловік з мікрофоном помітив, що поряд, мало не бік у бік з машиною серед антилоп, які рятувалися втечею, скаче вовк, а за ним ще кілька вовків. Він смикнувся, щось заревів хрипло і зловтішно, кинув мікрофон і вихопив гвинтівку, перекидаючи її на руку і водночас перезаряджаючи. Акбара нічого не могла зробити, вона не розуміла, що чоловік у скляних наочниках цілиться в неї, а коли б і розуміла, все одно нічого не змогла б вдіяти — скута облавою, вона не здатна ні ухилитись, ні зупинитись, а чоловік усе цілився, і це врятувало Акбару. Щось різко вдарило по ногах, вовчиця перевернулася, але одразу ж підхопилася, щоб не бути розтоптанною, і наступної миті побачила, як високо злетів у повітря підстрелений на бігу її Великоголовий, найбільший із її первістків, як він, обливаючись кров'ю, повільно падав у низ, перевертаючись на бік, витягувався, дригаючи лапами, можливо, закричав від болю, можливо, видав передсмертний крик, але вона нічого не чула, а чоловік у скляних наочниках торжествуюче потрясав гвинтівкою над головою, і наступної миті Акбара вже перескочила через бездиханне тіло Великоголового, і знову ввірвалися у її свідомість звуки реального світу — голоси, шум облави, незмовкаючий гуркіт пострілів, пронизливі гудки автомашин, крики людей, хрипіння конаючих антилоп, гудіння вертольотів над головою... Багато сайгаків падали з ніг і залишалися лежати, били копитами, не маючи сили рухатись, задихались від ядухи і розриву серця. Їх прирізали на місці підбирачі туш, з розмаху полоснувши по горлу, і, розгойдавши за ноги, напівживих, що судорожно смикалися, кидали в кузови вантажних автомобілів. Страшно було дивитися на цих людей у закривавленому з голови до ніг одязі...

Коли б з небесної високості якесь пильне око дивилось на світ, воно напевне побачило б, як проходила облава і чим вона обернулася для Моюнкумської савани, але і йому, мабуть, не дано було знати, що з цього вийде і що ще замишляється.

Облава в Моюнкумах закінчилась лише надвечір, коли всі — і гнані і гонителі — вибились із сил і в степу почало смеркатись. Передбачалось, що наступного дня зранку вертольоти, заправившись, повернуться з бази і облава відновиться; передбачалось, що такої роботи тут вистачить ще днів на три, на чотири, якщо вірити тому, що в західній, найбільш піщаній частині Моюнкумських степів знаходяться, за попереднім вертольотно-повітряним обстеженням, ще багато неляканих сайгачих стад, які офіційно називають нерозкритими резервами краю. А оскільки існували нерозкриті резерви, із цього неминуче випливала необхідність якомога швидше залучити в плановий оборот згадані резерви в інтересах краю. Таке було суто офіційне обґрунтування моюнкумського "походу". Але, як відомо, за будь-якими офіційними висновками завжди стоять ті чи інші життєві обставини, які визначають хід історії. А обставини — це в підсумку люди, з їхніми потягами і пристрастями, вадами і чеснотами, з їхніми непередбаченими ваганнями і протиріччями. У цьому розумінні моюнкумська трагедія теж не була винятком. Тієї ночі в савані перебували люди — вимушені чи невимушені виконавці цього злочиння.

А вовчиця Акбара і її вовк Ташчайнар, що вціліли з усієї зграї, трюхикали у півночі степом, намагаючись відбігти якомога далі від місць облави. Бігти їм було важко — вся шерсть на підчеревині, в промежинах і майже до крижів промокла від багна і сльоти. Поранені, збиті ноги горіли, мов попечені, кожний дотик до землі спричиняв біль. Понад усе їм хотілося повернутись до свого лігвища, забутись і забути все те, що звалилось на їхні бідові голови.

Але й тут їм не пощастило. Уже підходячи до лігвища, вони несподівано наткнулись на людей. Коло рідного виярку, вклинившись у низенький, нижче коліс, тамарисковий гайок, здіймалась громадина вантажного автомобіля. У темряві біля грузовика чулись людські голоси. Вовки трохи постояли і мовчки повернули у відкритий степ, і чомусь саме в цю мить, прорізаючи півночі, могутньо спалахнули фари. І хоча вони світили у протилежний бік, цього виявилось достатньо. Вовки припустили, кульгаючи і підстрибуючи, і понесли куди очі дивляться.

Акбара особливо важко припадала на передні лапи... Щоб перетруджені ноги охолоджувались, вона вибирала місця, де уцілів ранковий сніг. Печально і гірко тяглися по снігу зіжмакані квіти її слідів. Вовченята загинули. Позаду залишилось недоступне тепер лігвище. Там тепер були люди...

їх було шестеро, разом з водієм Кепою, шестеро зведених випадком людей, підбирачів битої дичини, які заночували того дня в савані, щоб зранку якомога швидше взятись до справи, яка виявилась такою вигідною,— полтиник за штуку. Хоч і набили вони вже три кузови, далеко не всіх пристрілених і задушених під час облави сайгаків удалося зібрати завидна. Вранці треба було знайти решту, покидати їх за борт для відправки і перевантаження на причіпний транспорт, який вивозив здобич під брезентами із зони М о юнку мів.

Того вечора дуже рано викотився над горизонтом місяць, який досягнув повного кола і якого звідусіль було видно в бляклому, місцями ще присніженому степу. Місячне світло то висвітлювало, то затіняло деревця, виярки, узвишся савани. Та різкий силует величезного вантажного автомобіля, такого незвичного у цих безлюдних місцях, довго ще наганяв страх на вовків: огледівшись назад, вони щоразу піджимали хвости і додавали ходу. І разом з тим вони знову зупинялись і знову вглядались напружено, немовби прагнучи проникнути в суть того, що відбувалося,— що роблять люди на місці їхнього старого лігвища, чому вони там зупинились і чи довго ще буде стояти там оця величезна машина, що лякає їх. То був, до речі, МАЗ — всюдихід військового виконання, з брезентовим верхом, з колесами настільки могутніми, що їм, здавалося, ще сто літ не буде зносу. В кузові машини серед десятка битих сайгачих туш, залишених для відправлення на завтра, лежав чоловік, руки його були зв'язані, немов його взяли в полон. Він відчував, як все більше холонуть і стають твердішими тупгі сайгаків, що лежать поряд. І все-таки їхні шкури зігрівали його, а інакше йому було б кепсько. В отворі брезентового намету над кузовом виднівся місяць, він дивився на великий місяць, мов у порожнечу, на його блідому обличчі було написано страждання.

Тепер доля його залежала від людей, разом з якими він прибув сюди, як вважали вони, маючи такі ж наміри, як і вони,— підробити на моюнкумській облаві...

Важко встановити, що таке людське життя. В усякому разі, безкінечні комбінації всіляких людських стосунків,

найрізноманітніших характерів настільки складні, що ніякій надсучасній комп'ютерній системі не під силу зінтегрувати загальну криву найзвичайнісіньких людських натур. І ці шестеро, а точніше п'ятеро, оскільки шофер всюдихода Кепа, приданий їм як водій, був сам по собі, до того ж він єдиний серед них був людиною сімейною, хоча, по суті, дуже близьким по духу, якого не можна відрізнити від інших,— словом, ці шестеро могли бути прикладом того, що бувають і протилежні випадки, коли можна обійтися і без комп'ютерного інтегрування, а також того, що путі господні несповідимі, коли мова йде нехай навіть про найменший колектив людей. Значить, так хочеться Господу, щоб усі вони виявились людьми напрочуд однозначними. Принаймні коли вони тільки виїхали в Моюнкуми...

Передусім це були люди бездомні, перекотиполе, окрім, певна річ, Кепа: у трьох із них пішли дружини, всі вони були в тій чи іншій мірі невдахами, а отже, в переважній більшості були озлоблені на світ. Винятком можна вважати хіба що наймолодшого з них із дивним, ветхозавітним іменем Авдій — згадується такий у Біблії в Третій Книзі Царств,— син диякона звідкілясь з-під Пскова, який вступив після смерті батька в духовну семінарію як нащадок церковного служителя, що подавав надію, але через два роки його вигнали звідти за єресь. І тепер він лежав у кузові МАЗа зі зв'язаними руками, чекаючи розплати за спробу, за визначенням самого Обера, бунту на кораблі.

Всі вони, за винятком Авдія, були заповзятими чи, як вони ще величали себе, професійними алкоголіками. Знову ж таки навряд чи до них входив Кепа, як-не-як шоферські права доводилося берегти, а то дружина йому очі повидряпувала б, але в Моюнкумах тієї ночі він таки

добряче піддав, не менше, ніж інші, а під підозрінням у цьому смислі знову ж був Авдій-Авдюха,— йому ж бо що, блукачеві, аж ні, теж затявся, не став пити, чим викликав ще більшу ненависть Обера.

Обер — так для скоромовки велів він іменувати себе підлеглим йому підбирачам туш, маючи на увазі, напевно, що слово це означало старший, а він і справді до розжалування був старшим лейтенантом дисциплінарного батальйону. Коли його розжалували, доброзичливці журилися, мовляв, він погорів за старанність на службі, точнісінько так вважав і він сам, глибоко уражений в дупгі несправедливістю начальства, однак про справжню причину свого вигнання з армії вважав за краще не розводитися. Та й ні до чого це було, давня справа. В дійсності прізвище Обера було Кандалов, а в першооснові, можливо, і Хандалов, але це нікого не бентежило — Обер він і є обер у повному розумінні цього слова.

Другою особою у цій хунті — а хунтою вони охрестили свою команду за загальною згодою,— єдиний, хто слабо заперечив, був Гамлет-Галкін, колишній артист обласного драматичного театру: "Нехай їй грець, хунті, не люблю я, хлопці, хунти. Адже ми відбуваємо на сафару, хай ми будемо са-фарою!" — але до його пропозиції ніхто не приєднався, можливо, малозрозуміла "сафара" програвала на фоні енергійної "хунти",— так ось другою особою хунти став якийсь Мишаш, а коли повністю — Мишко-Шабашник, тип, треба сказати, мав бичачу лють, він міг послати якомога далі навіть самого Обера. Звичка Мишаша приказувати з кожного приводу "бля" була для нього що вдих, що видих. Ідею зв'язати і кинути Авдія у кузов машини подав саме він. Що й було одразу ж виконано хунтою.

Найскромніше місце у цій хунті займав артист Гамлет-Галкін, який спився, передчасно зійшов зі сцени і перебивався випадковими заробітками, отоді й підвернулась така пожива — кидай за ноги в кузов якихось чи то антилоп, чи то сайгаків, яка йому різниця, і одержуй стільки, скільки за місяць не заробиш, і на додаток ще премію від Обера, хоча й за рахунок відрахувань від усього підряду,— ящик горілки на всю братію. І, нарешті, найбільш поступливий і сумирний серед них —

місцевий хлопець із найближчих моюнкумських околиць, Узюкбай, або попросту — Абориген. Абориген-Узюкбай, що в ньому було дуже цінне, був начисто позбавлений самолюбства, все, що скажеш йому, на все згоден і за пляшку горілки готовий рушити хоч на Північний полюс. Коротка історія Аборигена-Узюкбая зводилась до такого. Раніше був трактористом, потім почав безпросипно пити, кинув трактор серед ночі на проїжджій дорозі, врізалась в нього машина, загинула людина. Узюкбай відсидів пару років, дружина з дітьми тим часом від нього пішла, і він опинився в місті як не облічена робсила, подвизався вантажником у продмазі, випивав у під'їздах, де й надібав його сам Обер, і Узюкбай пішов за ним без оглядки, та й не було на що йому оглядатися... Оберу-Кандалову не можна було відмовити — він справді мав соціально орієнтований нюх...

Отак і зійшлися вони на чолі з Обером-Кандаловим, отак і з'явилися на хвилі облати в Моюнкумській савані...

І якщо говорити про долю і про долі, про різного роду житейські обставини, які визначають події, то, бачить Бог, у Обера-Кандалова не було б ніяких турбот з Авдієм, з якого не вийшов семінарист, коли б тому довелося свого часу довчитись і дослужитись до висвячення у відповідний сан. До речі, колишні однокашники Авдія по семінарії, колись такі ж легковажні, як і всі учні, обравши одного разу життєвий шлях, виявились куди стійкішими, а найголовніше — розсудливішими, ніж Авдій, син покійного диякона, і вже успішно просувалися після завершення духовної освіти по сходинках церковної кар'єри. Будь між ними й Авдій,— а спочатку він значився серед найбільш високообдарованих, шанованих отцями-богословами юнаків,— тоді Оберу-Кандалову і Авдію навряд чи довелося б зустрітись, хоча б тому, що Обер-Кандалов щиро вважав попів непорозумінням часу і ніколи в житті не переступав церковного порога навіть із цікавості.

Якби та якби... Однак хто міг знати, що таке станеться. Коли б знати заздалегідь... Але хто в кого просить заповнити анкету, коли вербує на один виїзд — податися за компанію підробити. Це ж все одно, що поїхати

з колективом на картоплю. Хіба що замість бульби належало збирати вбитих на облаві тварин... Знав би Обер-Кандалов, що бурлака Авдій, який зустрівся йому на вокзалі,— чокнутий, ненормальний, не довелося б йому в моюнкумських пісках сушити собі голову, як з ним вчинити, куди його подіти, як позбутися без шкоди для себе цього дикого Авдія, який мало не зірвав усе те, що він влаштовував з такою старанністю, за допомогою чого сподівався реабілітувати своє минуле. Хто б міг подумати, що так дивно, неймовірно, до того ж так безглуздо все зв'яжеться в один вузол. Від цих думок Оберу-Кандалову дуже хотілося випити, що називається вдарити по-чорному, а він здорово це вмів — півсклянки залпом, потім ще і ще по півсклянки, заглушити, накрутити себе так, щоб ніяких тобі перепон, щоб повністю свідомість відключити... і тоді дати прикурити... Але й цього він боявся, тому що знав, як важко буде потім...

І де він узявся, цей Авдій, на його голову! І знову, коли говорити про долю і долі, про різного роду життєві обставини, які визначають причини інших подій, то все це зав'язувалось задовго до цього і віддалік звідси...

Опинившись поза духовною семінарією як єретик-ново-мисленик, Авдій працював у ту пору позаштатним співробітником обласної комсомольської газети. Редакція газети була зацікавлена в ньому, в недавньому семінаристові, який непогано писав на улюблені теми читачів. Відданий церквою анафемі, він був зручний для наочної антирелігійної пропаганди. Невдаху семінарриста, в свою чергу, зацікавила

можливість виступати в молодіжній пресі на близькі йому морально-етичні теми. Дещо незвичні йому роздуми, що пропускалися при цьому на сторінки газети, безумовно приваблювали читачів, і не тільки молодих, особливо на фоні тужливо-дидактичних закликів і соціальних заклинань, що заповнили обласну пресу. І поки що начебто взаємні інтереси збігалися, але мало хто знав, вірніше, за винятком однієї душі ніхто не знав, які помисли виношував цей молодий та ранній обновленець. Авдій Калістратов сподівався з часом, зміцнивши своє журналістське ім'я,

знайти якусь прийнятну форму, якусь прикордонну ідеологічну смугу, яка дала б змогу висловлювати йому такі актуальні й такі життєво важливі, за його переконанням, новомислячі уявлення про Бога і людину в сучасну епоху на протигагу догматичним постулатам архаїчного віровчення. Вся сміховинність полягала в тому, що перед ним стояли дві абсолютно неприступні і незламні фортеці, сила яких базується на їхній взаємній непорушності і тотальній взаємоне прийнятності, з одного боку — непідвладні часу, тисячолітні незмінні пасхальні концепції, які старанно оберігають чистоту віровчення від будь-яких, нехай навіть добродумних новомислень, і з іншого боку — могутня логіка наукового атеїзму, що в корені відкидає релігію як таку. А він, нещасний, між ними був все одно як між жорнами. І, одначе, в ньому горів свій вогонь. Охоплений власними ідеями "розвитку в часі категорії Бога залежно від історичного розвитку людства", єретик Авдій Калістратов сподівався, що рано чи пізно доля надасть йому можливість трохи розкрити людям суть своїх умовиводів, адже, як він вважав, все йде до того, що людям і самим захочеться дізнатись про свої стосунки з Богом в постіндустріальну епоху, коли могутність людини досягне найкритичнішої фази. Умовиводи Авдія носили поки що не відстояний, дискусійний характер, але й такої свободи думки офіційне богослів'я не вибачило йому, і, коли він відмовився покаятися в єресі новомислення, чини єпархії вигнали його з духовної семінарії.

В Авдія Калістратова було бліде високе чоло; як багато людей його покоління, він носив волосся до пліч і відпустив густу каштанову борідку, що, зрештою, якщо й не дуже прикрашало, зате надавало його обличчю милостивого виразу. Його сірі витрішкуваті очі гарячково зблискували, в них виражався неспокій духу і мислі, який був притаманний його натурі, що приносило йому велику втіху від власних пізнань, а також багато тяжких страждань від людей, що оточували, до яких він ішов з добром...

Ходив Авдій здебільше в картатих сорочках, у светрі і джинсах, у холод натягав пальтечко і стару хутряну шапку, ще батьківську. Таким він і з'явився з Моюнкумській савані...

І те, що він лежав у той час зв'язаний у кузові машини, наводило його на різні невеселі думки. Але найгостріше він відчував цього разу свою самотність. Йому пригадався напівзабутий вислів якогось східного поета: "І серед тисячного натовпу — ти самотній, і перебуваючи з собою наодинці — ти самотній". І тим гіркотніше і нестерпніше думалось йому про неї, про ту, яка з деякого часу стала найближчою істотою на світі, що повсякчас супроводжувала його в думках, як іпостась його власної суті,— і в цей час він не міг відділити її від себе, не міг не звертати до неї свої почуття і переживання, і якщо справді існує телепатія як надчуттєве спілкування близьких натур в особливо напруженому стані, вона неодмінно мала тієї ночі зазнавати дивну духовну нудьгу і передчуття лиха...

Тепер йому нарешті відкрилася справедливість парадоксальних слів все того ж східного поета, над якими він раніше посміювався, не вірив, що можна твердити: "Хай не полюбиться тому, хто істинно любити може..." Що за абсурд! А тепер він тихо плакав, думаючи про неї, усвідомлюючи, що, не відай він про її існування, не любив її так утаємничено і відчайдушно, як власне життя перед смертю, не було б цієї нестихаючої болі, цієї журби, цього незборимого, божевільного і болісного бажання негайно, тієї ж миті вирватись, звільнитись і бігти до неї серед ночі через савану на ту загублену в трансконтинентальній далечині залізницю, на станцію Жалпак-Саз, щоб опинитись, як і тоді, хоч на півгодини, біля її дверей, в тій прилікарняній хатині на кордоні великих пустель, в якій вона живе... Але не маючи сили звільнитись, Авдій проклинав свою, можливо, і не потрібну їй відданість — адже заради неї він повернувся, приїхав удруге в ці азіатські краї, опинився тут, у Моюнкумах, де й лежав тепер зв'язаний, ображений і принижений. Але його почуття до неї були тим гостріші, чим нездійсниміше було бажання бачити її, тим боліснішим було усвідомлення самотності, і почуття ці відкривали йому разом з тим і всю благодать злиття з Богом, бо тепер йому відкрилось, що Бог, являючи себе через любов, дарує таким чином людині найвище щастя буття, і щедрість Бога тут нескінченна, як нескінченний біг часу, а призначення любові неповторне у кожному випадку і в кожній людині...

— Слава Всевишньому! — прошепотів він, дивлячись на

місяць, і подумав: "Якби вона знала, яка велика божа милість, коли він вселяє в серце любов..."

І раптом біля машини почулися кроки, і хтось, сопучи і зригуючи, поліз у кузов. То був Мишаш, а слідом за ним показалася і голова Кепа. Здається, вони вже встигли піддати — різко вдарило в ніс горілкою.

— Ти чого, бля, лежиш? Ану давай вставай, сука-піп, Обер кличе тебе на килим, перевиховувати буде,— говорив Мишаш, як ведмідь у берлозі, сунучись через сайгачі туші в машині.

Кепа, хихикаючи, в свою чергу додав:

— Килима не буде, на власному заду, на земельці моюнкумській посидиш.

— Килим йому ще,— пробасував Мишаш, відригуючи,— та за такі справи, бля, в Сибір! Охмурити нас задумав, мало не монахами вирішив зробити, та не на тих, бля, нарвався!

IV

За цей час Авдій Калістратов відправив Інзі Федорівні кілька листів на станцію Жалпак-Саз, і вона відповідала йому до запиту на міську пошту, бо ж на той час постійної адреси у нього вже не було. Матір він втратив ще в дитинстві, і батько його, диякон Калістратов, залишившись удівцем, дарував усю свою і доброту і немалу начитаність, і богословську і мирську, синові й дочці, що була старша за Авдія на три роки. Сестра Авдія, Варвара, поїхала вчитись в Ленінград, хотіла поступити в педагогічний інститут, але її там не прийняли як дочку служителя культу, оскільки це відкрило б їй доступ до шкільного навчання, і тоді вона пройшла по конкурсу в політехнічний та так і осіла в Ленінграді, вийшла

заміж, обзавелась сім'єю і працювала тепер кресляркою у якомусь проектному інституті. Авдію ж шлях лежав у духовну сферу, цього хотів він сам, і цього дуже хотів батько, особливо після історії з вступом у педінститут дочки Варвари. Коли Авдій почав навчатись у семінарії, диякон Калістратов ходив щасливий і гордий — він радів, що мрія його збулась, що його праця і навчання були немарні, що Господь прислухався до його молитов. Незабаром, одначе, він помер, і, можливо, в тому була милість долі, бо він не переніс би тієї єретичної метаморфози, що сталася з його сином Авдієм, який захопився новомисленням на терені вічного, як світ, богослів'я — вчення, даного раз і назавжди в нескінченності й незмінності божественної сили. І коли Авдій Калістратов почав співробітничати в обласній молодіжній газеті, то невеличку квартирку, в якій диякон Калістратов прожив із сім'єю багато років, затребували для нового служителя церкви, а колишньому семінаристу Авдію Калістратову запропонували звільнити її як особі, яка не має ніякого відношення до церкви.

У зв'язку з цим Авдій викликав сестру Варвару, щоб вона за власним міркуванням забрала в Ленінград потрібні їй батьківські речі, переважно старовинні ікони й картини, як пам'ять і спадщину. Собі Авдій залишив батьківські книжки. То була остання зустріч брата з сестрою — у кожного була своя планида. Більше вони не бачились, їхні стосунки були цілком нормальні, але життєві шляхи різні. З тих пір Авдій жив на приватних квартирах, спочатку в окремих кімнатах, потім у кутках, бо окремі кімнати стали не по кишені. Тому й листи писали йому до запиту.

І саме в цей час намітилась перша поїздка Авдія Калістратова в Середню Азію від редакції обласної комсомольської газети. Безпосереднім приводом до того послужила ідея Авдія вивчити і описати шляхи й способи проникнення в молодіжне середовище європейських районів країни наркотичного засобу — анаші, рослини, яка росте в Середній Азії, Чуйських і Примоюнкумських степах. Анаша — рідна сестра знаменитої маріхуани, особливий вид диких південних конопель, в листях і надто в суцвіттях і пилку яких містяться сильнодіючі запаморочливі речовини, що викликають під час куріння ейфорію, ілюзію блаженства, а

із збільшенням дози — фазу пригнічення, а потім агресивність — форму несамовитості, небезпечну для оточуючих.

Історію цієї поїздки Авдій Калістратов детально описав у своїх подорожніх нотатках, описав він, і як несподівано зіткнувся з вовчим сімейством, описав усе пережите — з біллю і тривоною, як очевидець, як громадянин, занепокоєний поширенням одурманюючого зілля. Але публікація нарисів, спочатку прийнятих в редакції на "ура", затрималась, а потім і зовсім була знята з порядку денного.

Про всі свої невдачі й переживання Авдій Калістратов і писав Інзі Федорівні, яку він вважав дарунком долі, найближчою людиною,— адже вона, мов річка, оживляла і воскрешала його для щоденного буття. Невдовзі він зрозумів, що переписка з Інгою Федорівною — головна подія в його житті і, можливо, доля, яка виправдає його існування.

Відправивши їй листа, він потім жив цим, заново відновлював у пам'яті все написане і немовби коментував себе. То була дивна форма спілкування на відстані — безперервне випромінювання в часі і просторі його стражденної душі.

"... Потім я думав багато днів, чи не шокували Вас перші слова мого листа: "В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!" Я їх навів, будучи вихованим на цих традиціях, вони завжди служать мені камертоном перед серйозною розмовою, настроюючи на набожний стан духу, і я не став зраджувати цього правила, хоча зайвий раз і нагадаю Вам про своє походження з духовенства і семінарське минуле. Моє ставлення до Вас не дає змоги замовчувати про які б то не було обставини, що стосуються мене.

І ще думалось про те, що пишу на "Ви", а, розлучаючись, ми були вже на "ти". Вибачте, але щось сталося зі мною, хоча я так недовго далеко від Вас. Зрештою, всі диваки намагаються знайти собі якесь безглузде виправдання. Але це до слова. Дозвольте все ж на відстані звертатися

до Вас на "Ви". Так я почуваю себе набагато зручніше. А якщо нам судилося зустрітись, про що віднині мої затаєні і тому особливо заповітні мрії (ці мрії мені як діти, я їх плекаю і не можу без них, уявляю, яке щастя любити своїх дітей, якщо любити їх, як мрію), а мрії ці народилися як устремління духу до божественної досконалості, вічно притягального і нескінченного, так ось завдяки цим мріям я, сам того не підозрюючи, протистою загрозі небуття, можливо, тому, що любов — антитеза смерті, тому вона і є ключовим моментом життя слідом за таїнством народження, все це я повторюю, як заклинання, щоб нам судилося зустрітись, і обіцяю при зустрічі не завдавати Вам клопоту — обіцяю звертатись на "ти". А поки що так багато є чого сказати...

Інго Федорівно, Ви, сподіваюсь, пам'ятаєте, як ми домовились, щойно з'являться в газеті мої матеріали, заради яких я приїздив у Ваші краї, негайно відсилати їх Вам авіапоштою. На жаль, я не певен, що мої нариси про молодиків-підлітків, про гінців за анашею і про все те, що зв'язано з цим сумним явищем наших днів, побачать світ найближчим часом. Я кажу "наших днів", тому що анаша росла на цих землях, як бур'ян, з незапам'ятних часів, а років п'ятнадцять тому — Ви самі знаєте, та що я розповідаю Вам, фахівцеві, але, пробачте, я все одно розповідатиму, Інго Федорівно, саме Вам, і тільки це надає тепер якогось смислу всьому цьому — так ось, років п'ятнадцять тому, як твердять місцеві жителі, ніхто й гадки не мав збирати цю злу штуку, або, як іменують її анашисти, травку, ні для куріння, ні для іншого споживання. Це зло виникло зовсім недавно, і значною мірою під впливом Заходу. І ось тепер мені пропонують обмежитись якоюсь доповідною запискою в якісь інстанції — це просто незбагненно. Розумію, що тут особлива розмова, адже удаване побоювання, що гостросенсаційний матеріал про наркоманію серед молоді — обмовимося для порядку: серед частини малосвідомої молоді — немовби нанесе шкоду нашому престижу, може викликати лише гнів і сміх. Адже це і є страусова політика... Навіщо він потрібен, цей престиж, якщо за нього треба платити таку ціну!

Уявляю, Інго Федорівно, як Ви милостиво смієтесь, читаючи ці рядки, посмієтесь, мабуть, найперше з мого наївного обурення, а можливо, і

навпаки, хмуритесь, що, до речі, Вам дуже личить. Коли Ви хмуритесь, Ваше обличчя стає чистим і глибоким, як у юних черниць, всерйоз занепокоєних осягненням божественної суті, адже справжня краса цих Христових наречених у їхній одухотвореності. Якби я сказав це вголос, та ще в присутності інших людей, це виглядало б спробою підлабузництва. Але я вже сказав, що в моєму ставленні до Вас немає абсолютно нічого, що я мав би применшувати чи перебільшувати. І якщо Ваш стурбований лик викликає у мене в пам'яті Богоматір у живописі Відродження, поясніть це в крайньому разі моїм недостатнім мистецтвознавчим досвідом. Як би то не було, я покладаю надії на те, що Ви вірите в мою щирість... Адже з цього все почалося — Ви повірили мені з першого слова і відкрили для мене нову смугу життя..."

* * *

Сьогодні знову був у редакції газети з приводу свого матеріалу, і знову те ж саме — все на місці, ніякого руху, ніякого просвітку. Ніхто не може до ладу пояснити, чому мої степові нариси, зустрінуті спочатку з таким захопленням, тепер ні в кого не викликають ентузіазму, а скільки ж відвертих зізнань породили зачеплені проблеми. Головний редактор газети тепер всіляко уникає зустрічі зі мною, додзвонитись до нього неможливо, секретарка все посилається на його зайнятість — то в нього засідання, то планерка, то його викликали у вищестоящі, як вона полюбляє підкреслювати, інстанції.

І знову я їду самотою знайомими вулицями, немовби стороння людина, що випадково приїхала сюди, немовби я тут не народився і не виріс, так порожньо й відчужено на моїй душі. Деякі знайомі зі мною не вітаються — я для них відлучений від церкви, вигнаний із семінарії єретик і тому подібне, і тому подібне. І тільки одне гріє моє серце, одна бажана турбота завжди зі мною — мій лист. Іду і думаю про те, що напишу, що в наступному листі я розповім про все, що мені видається цікавим для неї, про все, що може дати мені привід поділитися з нею своїми думками. Ніколи не гадав, що думати про кохану жінку і писати їй листи стане смыслом мого життя. Я тільки й жду хоча б найменшої можливості

поїхати туди, де ми зустрілись. Швидше б! Іду і думаю про це. Напевно, і в інших людей були такі дні, коли вони теж на якийсь час знаходили в любові основний сенс життя і були щасливі, але на відміну від них я не перестану любити до самісінької смерті, і сенс мого життя буде тільки в цьому...

Ось уже і листя падає на бульварі. А те, про що я писав, відбувалося на початку літа. Редакція в ті дні вітала мою ідею, підганяла. Я ж не передбачав, що коли прийдеться до діла, то всі по куцах. Не думав ніяк, що дивний принцип — повідомляти в масовій пресі тільки те, що ми схвалюємо, що для нас престижне,— такий сильний.

А в ті дні я більше був захоплений моєю майбутньою поїздкою в незнайомі і принадні для мене, провінційного росіянина, південні краї. Замисел полягав у тому, щоб поїхати не як сторонній спостерігач, а як один із гінців за анашею, влившись у їхню таємну компанію. Звичайно, за віком я старший від них, але не настільки старший на вигляд, щоб це насторожувало. В редакції прикинули, що в старих джинсах і розбитих кросівках я цілком можу зійти за простацького малого, якщо до того ж збрию бороду. Так я і зробив — бороду на той час збрив. Ніяких записних книжечок я з собою не брав, покладався на пам'ять. Мені важливо було проникнути в те середовище, з'ясувати, чому саме цих хлоп'ят туди втягли, що ними рухало, окрім спокуси наживи і спекуляції, мені необхідно було вивчити зсередини особисті, соціальні, сімейні і не в останню чергу психологічні моменти цього явища.

З тим я і приготувався. Це було в травні. Саме в цей час зацвітають коноплі — анаша, і саме в ці дні починають збирати цвіт ті, хто спеціально їде за цим зіллям у Примоюнкум-ські і Чуйські степи. Про все це мені повідав мій знайомий, учитель історії однієї із шкіл нашого містечка Віктор Ники-форович Городецький. Коли ми залишались наодинці, розмовляючи про всяку всячину, він називав мене жартома отцем Авдієм. Сам він порівняно молодий, однокласник моєї сестри Варвари. А ось племінник його, син його рідної сестри, Паша, Пахом, якого Віктор Никифорович, виявляється, сам назвав цим іменем, так ось

цей Паша, як з'ясувалося потім, потрапив в анашистську компанію. Ні батьки, ні Віктор Никифорович не знали про це.

Якось Паша відпросився у батьків з'їздити в Рязань до діда, у якого він часто бував. Днів через п'ять після його від'їзду Віктор Никифорович одержав телеграму від слідчого транспортної прокуратури Джаслібекова з якоїсь далекої казахстанської станції. У телеграмі повідомлялось, що його племінник Паша перебуває під вартою — його затримали у зв'язку із злочинним провезенням наркотиків залізницею.

Віктор Никифорович відразу зрозумів, чому саме йому, а не батькам адресував слідчий Джаслібеков телеграму. Паша боявся батька, чоловіка різкого й крутого. Віктор Никифорович негайно вилетів до Алма-Ати, а звідти через добу дістався поїздом до тієї степової станції. Застав він Пашу у відчаї. Йому загрожував невідкладний суд і вирок за особливим указом із строком не менше трьох років у колонії суворого режиму. Суд був неминучий — склад злочину в наявності. Віктор Никифорович намагався, як міг, розтлумачити племіннику, що іншого виходу, на жаль, немає, що за законом за злочин карають. Радив, як триматись, що говорити на суді, обіцяв усе пояснити батькам, обіцяв приїздити до нього на побачення в колонію. Все це відбувалося в присутності Джаслібекова. І тут раптом Джаслібеков говорить:

— Вікторе Никифоровичу, якщо ви поручитесь, що ваш племінник надалі не повторить подібного злочину, я відпущу його під свою відповідальність. Мені чомусь здалося, що ви зможете наставити на путь істинну цього хлопця. Коли ж він іще раз попадеться з провезенням анаші, його будуть судити як рецидивіста. Вирішуйте самі.

Ну, звичайно, Віктор Никифорович несказанно зрадив, одразу ж поручився за Пашу; не знав, як і дякувати слідчому, і тоді Джаслібеков сказав:

— А вас, Вікторе Никифоровичу, я просив би допомогти нам там, на місцях у вас. Спробуйте порушити в пресі серйозну розмову на цю тему. Адже ви вчитель. Ми боремось із злочинами, коли вони вже скоєні або в процесі здійснення. А ось хто і що жене таких, можна сказати, хлоп'ят у далину, в безлюдні місця, в середовище декласованих елементів, а то і пропащих рецидивістів, ми не знаємо, а ми ж цих підлітків судимо, вимушені, зобов'язані судити. Дуже добре, що ви одразу відгукнулись, невідкладно приїхали і тим дуже допомогли мені, а багато з родичів — і таких більшість — не приїздять зовсім. І так потрапляє підліток п'ятнадцяти років від роду в колонію суворого режиму. А що там? Що з ними відбувається, чого вони там навчаються? Нікчемними, покаліченими людьми — ось якими вони вийдуть звідти. Самі розумієте, тюрма не від доброго життя. Вікторе Никифоровичу, душа болить, коли дивишся на все це. Вірите, тільки минулого сезону по нашому відділенню залізниці ми судили понад сто підлітків, а скільки ми пропустили, не змогли затримати, а вони все їдуть і їдуть звідусіль, від Архангельська до Камчатки, пруть, як риба на нерест. Скільки ж можна? Адже всіх не пересудиш. У них виникла ціла система промислу. Серед них є провідники — і тутешні, й нетутешні,— які ведуть їх до місць, де росте анаша, їх ми теж судимо. А що вони роблять з поїздами? Зупиняють у степу товарняки, в пасажирський вони не наважуються сунутись, там їх відразу схоплять. Хтось постачає їм спеціальну суміш, порошок такий,— якщо посипати вночі на шпали, на рейки, то в променях фар виникає ілюзія, немов залізниця горить. Звичайно, машиніст зупиняє состав — у степу всяке може статися,— вибігає на колію, але ні,— нічого не горить, все в порядку. А анашисти тим часом залазять у вагони зі своїми сумками, з валізами. Состави нинішні такі — на цілий кілометр, спробуй прослідкуй, а вони залазять і їдуть до вузлової станції. Там купують квитки. Пасажирів же ой скільки! Узнай, хто є хто. Правда, міліція в останні роки завела спеціальних собак, вони анашу за запахом знаходять. Ось вашого племінника і виявили з допомогою собаки...

І ще багато чого дізнався Віктор Никифорович у тих місцях. Він і посвятив мене в ці справи. Але ще до цього я був внутрішньо готовий до такої розмови. Мене давно терзала думка — знайти нехожені стежки до

розуму і серця своїх ровесників. Я бачив своє покликання в повчанні добра. Можливо, дещо самовпевнено було з мого боку вважати, що в цьому моє призначення, але, в усякому разі мені цього щиро хотілось, і, певно, якоюсь мірою це пояснюється моїм походженням. У деяких своїх статтях я вже говорив, хоча і в загальних рисах, про шкідливість алкоголізму серед молоді, приблизно те ж саме писав і про наркоманію, посилаючись на сумний досвід Заходу. Але все це було, по суті, з чужих слів, з інших рук. А для яскравого і в той же час проникливого матеріалу, де були б мої власні роздуми й переживання з приводу відомих усім і водночас таких, яких забобонно уникали багато з нас, як чуми, випадків наркоманії серед молоді, особливо серед підлітків, що приводять до сумних наслідків — від самознищення особистості до садистських убивств,— так ось, для такого матеріалу мені не вистачало знання проблеми зсередини і реалій, А тут саме вийшло, що Віктор Никифорович Городецький, який зіткнувся з цим явищем на власному досвіді, вирішив поділитися своїми думками й душевними прикрощами. Щоб відірвати Пашу від колишніх друзів-товаришів, які промишляли анашею, вся сім'я — батько, мати, діти — змушена була, помінявши квартиру на меншу, переїхати в інше місто. Про все це Віктор Никифорович і розповів мені з сумом і болем.

Це й підштовхнуло мене рішуче взятися до задуманої справи.

* * *

Я прибув до Москви, де мав вирушити з Казанського вокзалу в конопляні степи. Справа в тому, що саме тут, на Казанському, формувалася з самого початку група гінців, вони так себе й називали — гінці. Ці гінці, як я згодом переконався, з'їжджались із найрізноманітніших міст Півночі і Прибалтики, причому найбільш жвавими точками були Архангельськ і Клайпеда, очевидно, тому, що анашу там могли перепродувати морякам, які йшли в плавання. Щоб натрапити на слід гінців, я повинен був знайти на Казанському вокзалі носія з нагрудним знаком вісімдесят сім, на прізвисько Утюг, або Утя, і передати йому вітання від одного з колишніх приятелів, якого назвав Паша. Утюг

мав знайомих у квиткових касах — він забезпечував, безумовно за якусь мзду, поїзд. Але дізнатись, хто саме це влаштував, мені не вдалось, очевидно, ланку хтось очолював, хоч і таємно. Так ось, цей Утя забезпечував організований виїзд групи гінців, тобто він мусив роздобути всі квитки на один поїзд, але бажано в різних вагонах. Зійшовшись трохи ближче з гінцями, я довідався, що перша заповідь усіх добувачів анаші полягала в тому, щоб на випадок провалу ні за що не виказувати один одного, тому на людях їм треба було якомога менше спілкуватися між собою.

І ось знайома площа трьох вокзалів, де я стільки разів бував, приїжджаючи і від'їжджаючи з Москви. Неймовірна штовханина, особливо в метро і на вокзалах,— не проб'єшся, не протиснешся, і кого тільки і звідки тільки не закрутить, мов тріску, живий вир площі трьох вокзалів, і все одно любив я наїжджати до Москви, любив, вирвавшись уже ближче до центру на відносний простір, блукати вулицями, штовхатись у букіністичних магазинах, стояти біля афіш і реклам і, якщо вдасться, піти в черговий раз у Третьяковку або Пушкінський музей.

Цього разу, вийшовши на Ярославському вокзалі з електрички і посуваючись у людському потоці до Казанського вокзалу, я спіймав себе на думці, як добре, виявляється, мені жилося і почувалось раніше, коли я, відданий самому собі і своїм невибагливим бажанням, нічим не був обтяжений і ніякі клопоти не обмежували особливо мого часу і моїх мандрів московськими вулицями. Зараз мені треба було якомога швидше розшукати на величезному, що кингів, як мурашник, Казанському вокзалі того самого зв'язківця-носія з нагрудним знаком вісімдесят сім. Боже, скільки ж їх, цих носіїв, а вірніше тачкарів, на Казанському вокзалі, якщо цей значився вісімдесят сьомим,— вже, напевно, не менше ста! І справді, в цьому стовпотворінні виявилось не так просто його знайти. Витративши щонайменше півгодини на те, щоб обійти всі можливі стоянки тачкарів, я нарешті побачив його на пероні біля поїзда, який відбував у Ташкент. Утюг когось завантажував, поспіхом переносючи з тачки у вагон валізи і коробки, жваво перекидався на ходу жартами з провідниками і повторював розхоже привокзальне прислів'я: "Гроші є —

Казан поїду, гроші нема — Чешма піду". Я почекав осторонь — доки він звільниться, доки від'їжджаючі зайдуть у вагон, а проводжаючі розосередяться вздовж состава біля вікон в купе. Він вийшов із тамбура, захекавшись, засуваючи чайові в кишеню. Такий собі руденький паруб'яга, такий собі хитрий кіт з миготливими очима Я мало був не припустився помилки — мало не звернувся до нього на "ви" та ще й трохи не вибачився за турботи.

— Привіт, Утюг, як діла? — сказав я йому якомога безцеремонніше.

— Діла як у Польщі: у кого віз, той і пан,— весело відповів він, неначе ми з ним сто років були знайомі.

— Значить, ти і пан,— підсумував я, вказуючи на його тачку.

— А ти думав! Ми, брат, теж знаємо, у кого грошей кури не клюють. А тобі чого, чавича? Підвезти, може, щось треба? Будь ласка!

— Підвезти я і сам можу,— пожартував я.— Діло в мене є.

— Ну кажи, яке діло.

— Не тут, давай відійдемо.

— Еге ж, чавича, відійдемо.

І ми пішли по довгому перону до приміщення вокзалу. Ташкентський поїзд рушив, пропливаючи мимо низкою вікон і облич за склом, а на сусідній колії зупинився інший состав, що прибув звідкілясь. Поїзди стояли в кілька рядів, люди метушилися, поспішали, гучномовець раз у раз вигукував номери поїздів, які відбували і прибували.

Коли ми дійшли до вокзального приміщення, Утюг звернув тачку в куток, де не було людей, і там, огледівшись на всі боки, я передав йому вітання від Пащиного друга, якого звали Ігорем, але серед гінців його прозивали Моржем. Чому Моржем, хтозна.

— А Морж сам де? — поцікавився Утюг.

— Доходить,— відповів я.— Болячка шлунка замучила.

— Як у воду дивився,— із співчуттям, але й не без почуття радості ляснув себе Утюг по лобі.— Говорив я йому, чавича, ще минулого разу говорив, не роби дурниць, Мор-жок, не лізь на хухок. Він же екстру вживав, ну й перебрав через край. Ось тобі й болячка.

Я зобразив на обличчі співчуття, хоча, відверто кажучи, не розумів, що то за екстра — горілка чи ще що. Та, слава богу, здогадався не уточнювати. Як з'ясувалося пізніше, під екстрою малася на увазі екстрагована з пластиліну — ко-ноплянопилкової маси, що нагадує дитячий пластилін,— найцінніша сировина (про пластилін я, до речі, знав, Віктор Никифорович розповідав), особлива кінцева наркотична речовина, подібна до опіуму. То й була екстра. У хімічних лабораторіях екстру могли перетворити на порошок для ін'єкцій, як героїн. Це таким, як Морж, та й іншим гінцям було недоступно, зате вони, маючи велике бажання, могли вживати екстру — тримати її під язиком, жувати, запивати горілкою, ковтати разом з хлібом. Вживати екстру називалося в них врізати в тямки. Але найдоступнішим і найпростішим було все-таки курити анашу — хто на що здатний — у чистому вигляді, змішавши з тютюном. Це, мабуть, не гірше, ніж врізати в тямки, правда, дія диму скороминучніша за інші способи.

Все це і багато чого іншого із життя самих гінців я поступово узнавав під час поїздки на "халхин-гол"; під "хал-хин-голом" знову ж таки малися на увазі місця, де росте анаша. З цим "халхин-голом" я знову мало не вскочив у клопіт.

— А ти, чавича, теж на "халхин-гол"? — запитав Утюг якось між іншим.

Я спочатку запнувся, не зрозумівши, що це за "халхин-гол" такий, а потім якось зметикував:

— Та ніби. Загалом-то так, а то чого б мені...

— Ну тоді ось так. Відносно квитків, чавича, не клопочися. Все буде. Ну, а щодо іншого — то це вже коли повернетесь з травкою, сам Дог розбереться. Це справа не моя.

Хто такий був Дог, який забезпечував нас квитками, і в чому він повинен був потім розібратись, я не знав, і так і не з'ясував до самісінького кінця. Зате в тій розмові з Утюгом я довідався, що від'їзд наш на "халхин-гол" може відбутися не раніше ніж наступного дня. Перш за все тому, що з'їха-лись не всі гінці. Двоє гінців із Мурманська мали прибути нічним поїздом. І ще один, не знаю звідки, міг приїхати тільки вранці. Це мене ніскільки не бентежило, побути зайвий деньок у Москві теж що-небудь та значило.

Прощаючись зі мною до завтра, коли я в умовлену годину мав прийти на Казанський вокзал (а що мені було туди приходити, коли все одно довелося б ночувати на вокзалі), Утюг поцікавився, чи є в мене рюкзак і поліетиленові пакети, щоб складати травку, тобто анашу. Рюкзак і пакети в мене були в валізочці. І він порекомендував мені пошукати в магазинах яку-небудь скляну або пластмасову коробочку, яка закривалася б герметично, для збору в неї пилкової маси — так званого пластиліну.

— Не будеш лопухом, збереш трохи пластилінчику, хоча діло це і непросте,— пояснив він.— Сам я ніколи не їздив, але багато чув. Тут є один, Льоха, то він за два сезони "Жигуль" відхопив. їздить тепер собі по Москві, поплывує... трудів же — від сили днів на десять...

З тим ми і розійшлися. Я закинув свою валізоньку в камеру схову і пішов блукати по Москві.

Був кінець травня. Очевидно, немає для Москви кращої пори, ніж ці дні напередодні літа. Хоча й осінь, рання осінь, коли прозорість повітря, золотистість листя віддзеркалюється навіть на очах перехожих, теж несказанно прекрасна. Але мені більше до душі саме московське передліття — і вдень відродно на вулицях, і білими ночами, коли царствує до ранку світло нічної зорі і в місті, і в зоряному небі над містом.

Я поспішив вирватись з вокзалу на свіже повітря, але, згадавши, що в центр краще дістатися на метро, знову пірнув у багатолюдну ріку. До вечірнього часу "пік" було ще далеко, і я через зміни п'ятми і світла, які чергувалися, вільно доїхав до самісінького центру. На площі Свердлова заглянув у мій улюблений сквер. Круглий сквер зеленів і рябів, як благодатний острівець, охоплений кільцем безперервного руху і будовами, що обступили його. І я майже несвідомо рушив у потоці перехожих спочатку до Манежу — думав, там якась виставка, але Манеж був закритий, і тоді я побрів мимо старого МДУ, мимо Пащиного будинку на Волхонку і звідти до Пушкінського музею. Не знаю, чому на душі в мене було так спокійно й гарно — може, це від московських вулиць у центрі перед часом "пік" ішло таке упокорення, а може, воно випромінюється від цегляного силуету Кремля, схожого на стійке гірське пасмо, який володарював у цій частині міста. "Що бачили ці стіни і що ще побачать?" — думав я, і у вуличних роздумах, які напливали самі по собі, я забув, що недавно збрив бороду, і тому весь час торкався голого підборіддя; забув на якийсь час і те, що я намагався досягнути в каламутному зосередженні зла, яке гніздилося на Казанському вокзалі.

Ні, все-таки доля є, вона визначає і добрі й гіркотні події. І треба ж статися такому щастю, про яке, прямуючи до Пуш-кінського музею, я навіть не думав. Адже я йшов, сподіваючись у кращому разі на якісь новинки в експозиції музею, хоча і це було не обов'язково,— походив би собі і так просто залами, освіжив старі враження. Та ось біля самого

входу, перед садочком, якась парочка, прямуючи назустріч, зупинила мене:

— Слухай, паря, тобі не треба квиточок? — запропонував такий собі тип при яскраво-зеленому галстуці і в нових рудих туфлях, які йому явно тиснули. На обличчі в нього і його супутниці були нетерпіння і нудьга.

— А що, квитків немає, чи що? — поцікавився я, оскільки ніяких черг не було видно.

— Та ні, це на концерт. Тільки бери обидва.

— На який концерт? — запитав я.

— А хто його знає, хор якийсь церковний.

— У музеї? — здивувався я.

— Береш чи не береш? Віддаю два квитки за трояк, бери.

Я схопив обидва квитки і заквапився у музей. Я не чув, щоб у Пушкінському влаштовували концерти. Але виявилось, як з'ясував я в адміністратора, що з певного часу при музеї діяв начебто лекторій класичної музики, переважно вибраної камерної музики у виконанні знаменитих музикантів. А цього разу — ото диво! — у залі, який зветь Італійським двориком, мав відбутися концерт староболгарського храмового співу. Ось уже що мені й не снилося! Невже будуть виконувати батька слов'янської літургії Іоанна Куку-зеля? На жаль, адміністратор подробиць не знала. Сказала тільки, що очікують поважних гостей, мало не самого болгарського посла. Хоч це мене не торкалося, але я розхвилювався і зрадів, бо ще від батька свого наслухався про болгарські співи, а тут на тобі — такий подарунок перед ризикованою для мене поїздкою. До початку концерту залишалось ще півгодини, і я не став ходити по музею, а вийшов на вулицю подихати і заспокоїтись.

Ой, Москва, Москва, на одному із семи узвиш цих поблизу Москви-ріки, під кінець травневого дня! Все відродно й осмислено в граді, коли на душі жодної тіні й панує недовга гармонія буття. Мені дихалось вільно і глибоко, у небі було ясно, на землі — тепло, і я ходив туди-сюди під чавунною огорожею саду перед музеєм.

Мені стало шкода, що я нікого не чекаю,— можливо, тому що в мене було два квитки. І як зрозуміло й природно було б, коли б вона з хвилини на хвилину мала підійти і я побачив би її на протилежному боці вулиці, побачив, як вона збирається перейти дорогу, побоюючись, що запізниться, а я, хвилюючись за неї, таку прекрасну, необережну й нерозумну, робив би їй відчайдушні знаки, щоб вона ні в якому разі не перебігала вулицю,— он скільки машин мчить, скільки людей усюди, і тільки вона одна серед усіх несла в собі щастя, відпущене мені, а вона усміхнулася б — адже вона здогадалася б про мої думки з виразу мого обличчя. І тоді я сам, випереджаючи її, побіг би до неї на той бік вулиці, за себе я не боявся, я спритний, а перебігши, подивився б їй в очі і взяв би за руку. Уявивши собі ні з того ні з сього таку сцену, я раптом відчув тугу за любов'ю і вкотре подумав, що досі не зустрівся мені та, якій передбачено долею бути моєю коханою. Але чи є вона, та визначена, чи не придумав я її і чи не ускладнюю прості речі? Про це я багато думав і щоразу доходив сумного висновку, що, мабуть, сам у всьому винен,— чи то багато жду, чи то не цікавий я для дівчат чоловік. У всякому разі, мої ровесники виявились у цьому розумінні значно щасливіші і спритніші. Виправданням могло послужити лише те, що духовна семінарія заважала пізнати молоде життя. Та й після вибуття із семінарії я не досяг великих успіхів на цьому поприщі. Чому? От коли б справді вона з'явилась тепер, та, яку я ладен полюбити, то я передусім сказав би їй: ходімо послухаємо храмові пісні і в цьому знайдемо себе. Але потім мене огорнув сумнів. А що, коли це їй видасться нудним і одноманітним, не зовсім зрозумілим, а головне, одна справа — ритуальний спів у храмі, а інша — у світському будинку при різноманітній публіці. Чи не вийде, як коли б бахівські хорали почали виконувати на фізкультурному стадіоні чи в казармі авіадесантників, які звикли до бравурних маршів?

До Пушкінського музею почали під'їздити автомобілі, що вилискували глянцем, підкотив навіть інтуристський автобус. Отже, настав час. Біля входу в Італійський дворик вже товпилися люди. Всі вони були чимось схожі між собою, і жінки, й чоловіки,— так буває, коли люди разом очікують якогось діяння, події. Хтось запитував зайвий квиток-чок. Я віддав один квиток студентові, короткозорому, мабуть, або не в тих окулярах. І сам був не радий. Він почав відраховувати в натовпі дрібні гроші, вони падали на землю, я просив його зупинитись, сказав, що квитки мені подарували і тому один із них я дарую йому, але він нізащо не погоджувався і, коли я вже проходив у зал, кинув мені ті дрібні гроші в кишеню куртки. Звичайно, гроші мені були потрібні, я жив, як мовиться, на вільних, але бідних хлібах, і все-таки... Збентежило мене й те, що столична публіка відповідно одягнена, а я у старих, поношених джинсах, в курточці нарозхрист, у великих черевиках та ще й з побритою бородою, до чого я так важко звикав, немовби мені чогось не вистачало,— адже я зібрався в далеку путь-дорогу, в якісь невідомі конопляні степи із хтозна-якими добувачами анаші. Але все це були незначні дрібниці...

У високому, на два поверхи Італійському дворику всі експонати залишились, як мені здалося, на місцях, тільки посередині залу поставили щільними рядами стільці, на яких ми і розмістилися. Ні сцени, ні мікрофонів, ні завіси — нічого такого не було. Там, де належить бути президії, скраю стояла невелика кафедра. Хвилини через дві всі місця були вже зайняті, дехто навіть товпився біля входу. Очевидно, серед присутніх було багато знайомих, поміж себе всі жваво перемовлялись, і тільки один я мовчав, був сам по собі.

Та ось звідкілясь збоку із дверей вийшли дві жінки. Одна з них, служителька Пушкінського музею, представила Другу — болгарську, як вона висловилась, колегу із софійського музею при соборі Олександра Невського. Різноголосиця в залі стихла. Болгарка, поважна молода жінка, гладенько зачесана, в гарних туфлях, з красивими ногами, що чомусь впало мені в очі, суворо глянувши поверх великих темних окулярів, вітала нас і непоганою російською мовою зробила невелику доповідь. Розповіла, що поряд із безцінними експонатами церковного

будівництва, старовинними рукописами, зразками іконопису і книгодрукування вони демонструють у своєму музеї, в крипті — напівпідвальних залах собору,— на вечірніх концертах, як повідомила вона, усміхнувшись, і експонати в живому виконанні — середньовічні церковні співи. З цією метою на запрошення Пушкінського музею вони, мовляв, і прибули з капелою "Крипт".

— Просимо! — запропонувала вона під аплодисменти.

Співаки зайшли, власне, вони чекали тут же, за дверима, через які і ми проходили. Їх було десять чоловік, усього десять. Причому всі молоді, можна сказати, мої ровесники.

Всі в однакових чорних концертних костюмах, з цупкими метеликами на білих манішках, усі в чорних черевиках. Ні тобі інструментів, ні мікрофонів, ні естрадних звукопідсилювачів, ні навіть помосту для сцени і ніяких, звичайно, світлових маніпуляторів — просто в залі трохи пригасили світло.

І хоча я був певен, що тут зібралися слухачі, які мали уяву, що таке капела, мені чомусь стало страшно за співаків. Стільки людей зібралось, та й молодь наша звикла до електронного гучноголосся, а вони — мов незброєні солдати на полі бою.

Співаки вишикувались плечем до плеча, утворивши невелике півколо. Обличчя їхні були спокійні і зосереджені, неначе вони зовсім не боялися за себе. І ще одну дивну річ я помітив — усі вони чомусь здавалися схожими один на одного. Можливо, тому, що в цей час ними володіли спільні турботи, загальна готовність, єдиний душевний порив. Адже в такі хвилини все, може, й дуже важливе в інший час у повсякденному житті кожного, зовсім виключається з помислів — так само напередодні бою всі думають лише про те, як здобути перемогу.

Тим часом ведуча, надто серйозно поглядаючи крізь темні окуляри, дала перед початком концерту коротеньку історичну довідку про своєрідність болгарської церкви, яка йде від візантійського коріння, але зі своїми особливостями, зі своєю літургією, торкнулась також певних деталей, що стосуються національних традицій болгарського співу. І оголосила початок концерту.

Співаки були готові. Вони ще трохи помовчали, готуючи дихання, ще тісніше зімкнулись плечима, і враз стало зовсім тихо, зал неначе спорожнів — так усім було цікаво, що ж зможуть оці десятеро, як вони зважились і на що сподіваються. І ось за кивком того, що стояв праворуч третім від краю — очевидно, ведучого в цій групі,— вони заспівали. І голоси злетіли...

В тій тиші ніби повільно рушила з місця божественна повітряна колісниця із блискотливими ободами і спицями і покотилась по невидимих хвилях за межі залу, лишаючи за собою довго не стихаючий, що знову й знову відроджувався із невичерпних запасів духу, урочистий і тріумфальний слід голосів.

Уже із зачину стало ясно, що ця капела досягла такої ступені зіспіваності, такої рухливості і злагодженості голосів, яку практично немислимо досягти десяти різним людям, хоч якими вокальними даними і майстерністю вони володіли, і коли б співали у супроводі будь-яких, особливо сучасних, музичних інструментів, то, без сумніву, таке унікальне приміщення на десяти опорах розвалилося б. Рідкісна доля могла влаштувати таке чудо — щоб саме вони, оці десятеро, послані з неба, народились приблизно в один і той же час, вижили і відшукали один одного, пройнялись синівським почуттям обов'язку перед праотцями, що колись вистраждали Його, вигаданого, недосяжного і невіддільного від духу,— адже лише із цього міг виникнути такий непере-даваний щирий спів. І в цьому була сила їхнього мистецтва, сильного лише пристрастю, захопленістю, могутністю вивержених звуків і почуттів, коли завчені божественні тексти лише привід, лише формальне звернення до Нього, а

на першому місці тут людський дух, спрямований до вершин власної величі.

Слухачі були покорені, зачаровані, сповнені роздумами; кожному випала нагода самому прилучитись до того, що віками складалось між трагічними помилками і проясненнями розуму, що завжди шукає себе зовні, і в той же час разом з усіма, колективно сприйняти Слово, яке збільшує вдсятеро силу співу завдяки причетності до нього багатьох душ. І водночас уява повела кожного в той невиразний, але завжди до болю бажаний світ, що складається із власних спогадів, мрій, журби, докорів сумління, із втрат і радощів, яких зазнала людина на своєму життєвому шляху.

Я не розумів і, правду кажучи, не дуже й хотів розуміти, що відбувалося зі мною в той час, що привернуло мої думки і почуття з такою непереборною силою до цих десятиох співаків, на вигляд таких самих, як і я, людей, але гімни, що їх вони співали, неначе сходили від мене, від моїх власних спонукань, від болей, тривог і захоплень, що досі не знаходили в мені виходу, і, звільнюючись від них і одночасно наповнюючись новим світлом і прозрінням, я осягав завдяки мистецтву цих співаків одвічну суть храмового співу — цей крик життя, крик людини з піднятими догори руками, яка мовить про віковічну жадобу утвердити себе, полегшити свою долю, знайти точку опори в неоглядних просторах Всесвіту, трагічно уповаючи, що є, крім Нього, ще якісь небесні сили, які допоможуть їй в цьому. Грандіозна помилка! О, яке велике прагнення людини бути почутою нагорі! І скільки енергії, скільки думок вклала вона у запевнення, покаяння, в славослів'я, примушуючи себе в ім'я цього бути смиренною, слухняною, покірною всупереч своїй бунтарській крові, всупереч своїй стихії, що повсякчас жадає бунту, новацій, заперечень. О, як важко й болісно це давалось йому. Рігведа, псалми, заклинання, гімни, шаманство! І стільки ще було мовлено протягом віків нескінченних благань і молитов, що, якби вони були матеріально відчутні, затопили б собою всю землю, як гірко-солоні океани, що вийшли з берегів. Як важко народжувалось у людині людське...

А вони співали, оці десятеро, Богом з'єднані до купи, щоб ми заглиблювались у себе, у вируючу круговерть підсвідомості, воскрешали в собі минуле, дух і скорботи поколінь, які пішли у небуття, щоб потім піднятися, летіти над собою і над світом і знайти красу і сенс власного призначення,— одного разу з'явитися в життя, полюбити його прекрасне влаштування. Ці десятеро співали так самозабутньо, так богодостоїнно — можливо, самі того не відаючи,— що пробуджували в душах найвищі поривання, які рідко коли охоплюють людей у буденному житті, серед осоружних клопотів і суєти. І тому всіх, хто тут зібрався, переповнювала доброта, їхні обличчя були схвильовані, у деяких виблискували сльози на очах.

Як я радів, як дякував випадкові, який привів мене сюди, щоб подарувати мені це свято, коли моє існування немовби вийшло за позачасовий і позапросторовий обшир, де чудодійно поєднувались усі мої пізнання і переживання,— і в спогадах про минуле, у свідомості теперішнього і у мріях про майбутнє. І серед цих розмірковувань я раптом подумав, що я ще не любив, і туга за любов'ю, яка жила в моїй крові і чекала своєї години, дала про себе знати щемливою біллю у грудях. Хто вона, де вона, коли і як це буде? Кілька разів я мимоволі оглядався на двері — можливо, вона прийшла і стоїть там, слухає і чекає, коли я побачу її. Жаль, що не було її в той час у тому залі, жаль, що не можна було тоді розділити з нею те, що мене хвилювало і живило мою уяву. І ще я думав — тільки б доля не піднесла чогось смішного, такого, що потім самому буде соромно згадувати...

Чомусь згадалася мені матір у ранньому дитинстві... Пам'ятаю ясний зимовий ранок, сніжок, що зрідка падає, на бульварі, вона, дивлячись мені в обличчя усміхненими очима, застібає ґудзики на розхристаному моєму пальтечку і щось говорить, а я тікаю від неї, і вона весело наздоганяє мене, і пливе над напієм містечком дзвонове калатання із церкви на пагорбку, де в ту пору служить мій батько, провінційний дякон, людина, яка ревно вірила і водночас, як я тепер здогадуюсь, прекрасно розуміла всю умовність того, що створено людиною від імені і в ім'я Бога... А я, щиро співчуваючи йому, пішов зовсім іншим шляхом, не

таким, як він бажав. І мені ставало прикро від усвідомлення того, що батько пішов у інший світ у злагоді з собою, а я метаюсь, відкидаю минуле, хоча і захоплююсь при цьому минулою величчю, могутньою виразністю цієї колись всесильної ідеї, яка намагалася, поширюючись із віку у вік, наvertати душі невіруючих на всіх материках і островах, щоб назавжди, на всі часи утвердитися в світі, в поколіннях, у переконаннях, стримуючи і відводячи, як громовідвід відводить блискавку в землю, вічний виклик неспокійних людських сумнівів у глибини покірності. Вдячність їм — Вірі і Сумніву, силам буття, що обопільно рухають життя.

Я народився, коли сили сумніву взяли гору, породжуючи, в свою чергу, нові сумніви, і я продукт цього процесу, відданий анафемі однією стороною і не прийнятий з усіма моїми складностями іншою стороною. Ну що ж, на таких, як я, історія відіграється, відводить душу... Так думав я, слухаючи староболгарські пісні.

А пісні ті співалися одна за одною, співалися в тому залі, як луна минулих часів. Біблійські страсті у "Жертві вечірній", у "Винищенні немовлят" і в "Ангелі вопієше" змінювались суворими полум'яними піснями інших мучеників за віру, і хоча переважно все це мені було відомо, мене незбагнено полонило саме дійство — те, як ці десятеро заворожували, перетворювали знане у велике мистецтво, сила якого залежить від історичного вмісту народного духу — хто багато страждав, той багато пізнав...

Вслухаючись у голоси софійських співаків, сп'янених, натхнених власним співом, вдивляючись у їхню міміку, я раптом виявив, що один із них, другий зліва, єдиний білий серед смуглястих і чорночубих болгар, дуже схожий на мене. Дивно було побачити людину, так схожу на тебе самого. Сіроокий, вузькоплечий — його, мабуть, теж у дитинстві звали хиряком,— з довгим білявим волоссям, з такими ж худими жилавими руками, він, можливо, так само долав свою сором'язливість співом, як мені інколи доводиться переборювати свою скутість, переводячи розмову на близькі мені теологічні теми. Можна уявити собі, як безглуздо це виглядає, коли я починаю такі серйозні розмови під час знайомства з

жінками. І зовнішністю сіроокий співак був такий же — запалі щоки, ніс з маленьким горбочком, лоб перерізаний двома поздовжніми складками і — найдивовижніше — борода точнісінько така, як була в мене до того, коли я її збрив. Потягнувшись мимоволі до підборіддя, я знову згадав, що завтра маю вирушити в путь-дорогу разом з добувачами анаші. І здивувався, подумавши про це: куди я їду, чого?

Який контраст — божественні гімни і темні пристрасті привокзальних Утюгів через дурманний дим з дурманної трави. Але в усі часи справжнє людське життя з його добром і злом проходило за стінами храмів. І наша сучасність не виняток...

Отакий збіг зовнішнього вигляду виявив я на тому концерті. Потім я вже не зводив очей зі свого двійника, стежачи, як він співав, як видовжувалось його обличчя, як розкривався рот, коли він брав найвищі ноти. І, співчуваючи йому, я уявляв себе на його місці, немовби він був моїм перевтіленням. Таким чином я неначе брав участь у процесі співу. В мені все співало, я злився з хором воєдино, зазнаючи незвичайного, що доходило до сліз, почуття братства, величі, спільності, немовби ми зустрілися після довгої розлуки,— змужнілі, сильні і торжествуючі наші голоси здіймаються до небес, і земля під нами міцна й непохитна. І так ми будемо співати, скільки буде співатись, співати нескінченно...

Так співали вони і я з ними. Таке чудове забуття я переживаю тоді, коли слухаю старовинні грузинські пісні. Мені важко пояснити чому, але варто заспівати хоча б трьом грузинам, найзвичайнісіньким,— і повниться душа, і дихає мистецтво, просте і рідкісне по сумірності, по силі впливу духу. Напевно, це у них особливий дар природи, тип культури, а може, просто від Бога. Мені незрозуміло, про що вони співають, мені важливо, що я співаю разом з ними.

Думаючи про це, я слухав співаків, і мені раптом сяйнуло, мені відкрилася суть прочитаного якось грузинського оповідання "Шестеро і сьомий". Невеличке оповідання, яких багато в періодичній пресі, і не можна сказати, щоб воно чимось вирізнялось, оповідання більш

фабульне, ніж психологічне, скоріше романтичне, але фінал цієї історії запам'ятався мені надовго, фінал чомусь засів у мені, наче скалка.

Зміст оповідання, а вірніше балади, "Шестеро і сьомий" (складне прізвище маловідомого автора я не пам'ятаю) теж досить тривіальний. Палає революція, іде кровопролитна громадянська війна, революція утверджує себе в останніх сутичках з ворогом, і в Грузії, отже, типовий історичний наслідок — Радянська влада перемагає, все більше витісняючи останні залишки озброєних контрреволюціонерів навіть із найглухіших гірських поселень. Діє основний в таких випадках закон — якщо ворог не здається, його знищують. Але жорстокість у відповідь породжує знову жорстокість — це теж давній закон. Особливо люто чинить опір загін Гурама Джохадзе, який прекрасно знає навколишні гори, колишнього пастуха-кінника, а нині зухвало невлучимого нальотчика, що заплутався в класовій боротьбі. Але і його дні вже злічені. Останнім часом він зазнає поразки за поразкою. У загін Гурама підіслано чекіста, який, ризикуючи бути викритим — з усіма наслідками, що з того випливають, втерся в довіру Гурама Джохадзе, стає одним із його соратників. Він влаштував так, що, відступаючи після великого бою з поріділим від втрат загonom, Гурам Джохадзе на річковій переправі потрапив у засідку. Коли вони на шаленому скаку дістаються берега і кидаються в річку, чекіст падає з коня біля заростів: у нього немовби обірвалась попруга. А велика ватага вершників Джохадзе долає на збуджених конях перекати широкої гірської ріки, і на самісінькій середині, де вони відкриті з усіх боків, два заздалегідь встановлених і замаскованих станкових кулемети косять їх з обох берегів, беруть їх у перехресний кинджальний вогонь. Дике побоїще, люди гинуть, захиляючись у гірській річці, але Гурам Джохадзе — доля його береже! — встигає вирватись з-під обстрілу, повертає назад і на своєму дужому коні мчить берегом крізь чагарі. А за ним летить кілька вірних вершників, що залишилися в живих, і серед них чекіст, який одразу ж приєднався до них, як тільки зрозумів, що операція не зовсім вдалася і що ватажок тікає від розправи.

Цей кулеметний розстріл на річці означав остаточний розгром загону Джохадзе, фактично повне його знищення.

Коли, відірвавшись нарешті від переслідувачів, Гурам Джохадзе зупиняє загнаного коня, з'ясовується, що від загону разом з Гурамом Джохадзе лишилось усього сім чоловік, і сьомим був чекіст — звали його Сандро. Звідси, очевидно, і назва оповідання — "Шестеро і сьомий".

Сандро мав наказ, хоч би там що ліквідувати ватажка банди — Гурама Джохадзе. Голова його оцінювалась великою сумою. Та справа була навіть не в сумі, а в тому, як здійснити цей наказ тепер, коли вже було ясно, що Джохадзе більше не зав'яже бою, де його можна було б підстрелити; адже нині, коли він лишився, по суті, сам, як загнаний у пастку звір, він, розраховуючи лише на себе, на свою особисту кмітливість, буде надзвичайно пильним. Було ясно, що Джохадзе не віддасть свого життя без боротьби до останнього подиху...

І ось розв'язка цієї історії — вона схвилювала мене найбільше...

Після нищівного розгрому на річці Гурам Джохадзе, який знав усі ходи в межгір'ї, пізнього вечора того дня зупиняється у важкодоступному місці — в гірському лісі поблизу турецького кордону. І всі вони, шестеро і сьомий, насилу розсідлавши коней, падають від втоми на землю. П'ятеро одразу засинають мертвим сном, а двоє не сплять. Не спить чекіст Сандро, його терзають клопоти — він обмірковує, як йому тепер бути, як краще досягти своєї мети, як здійснити відплату. Не спить після нищівної катастрофи і відважний Гурам Джохадзе — він переживає розгром загону, його мучить завтрашній день. І тільки Бог знає, про що думали ще ці двоє непримиренних ворогів, роз'єднаних революцією.

Повний місяць стояв справа від їхнього узголів'я, ліс шелестів по-нічному важко і глухо, внизу нестихаюче шуміла по каміннях річка, і гори довкола завмерли в закам'янілому мовчанні. В цю мить Гурам Джохадзе несподівано схопився, ніби чимось вжалений.

— Ти не спиш, Сандро? — здивовано запитав він сьомого.

— Ні, а ти чого зірвався? — в свою чергу запитав Сандро.

— Та нічого. Сон не йде, не лежиться мені чогось на цьому місці, місяць дуже світить. Піду ляжу в печері.— І Джохадзе взяв свою бурку, зброю і сідло під голову і, йдучи, додав: — Про все інше поговоримо завтра. Тепер нам недовго лишилося розмовляти.

І з цим пішов, влаштувався біля входу в печеру — колись ще пастухом він не раз ховався тут від непогоди — ось і тепер чи то усамітнися переживати своє безмежне горе, чи то передчуття підказало йому обрати місце так, щоб до нього ніяк не можна було підійти і щоб він, навпаки, бачив будь-кого, хто наближається до печери. Сандро захвилювався: як зрозуміти цей, здавалося б, тверезий вчинок ватажка? А що, коли він почав про щось здогадуватись?

Так минула у них та ніч, а вранці Гурам Джохадзе велів сідлати коней. І ніхто не знав, що в нього на думці і що він має намір робити. Та коли коні були вже осідлані і всі мовчки стояли перед ним, тримаючи коней за вуздечку, він, зітхнувши, сказав:

— Не гоже так іти з рідної землі. Будемо сьогодні прощатись із землею нашою, яка зростила нас, а потім розбредемося хто куди. Але поки ми ще тут, будемо як у себе вдома.

Він послав двох вершників у найближче селище, де в нього були вірні люди, по вино і їжу, двох, Сандро і ще одного хлопця, залишив збирати сушняк для вогнища та стерегти коней, а сам з двома пішов на полювання — підстрелити, коли пощастить, якусь дичину, а може, й косулю на прощальну вечерю.

Чекістові Сандро нічого не лишалось, як підкоритись і чекати слухної години, коли він зможе виконати наказ. Але поки що такої зручної ситуації не виникало.

Увечері всі шестеро і сьомий знову зібралися разом: край лісу біля печери розпалили вогнище, розклали на полотніні, привезеній із селища, хліб, вино, сіль, їжу, що передали їм на прощання вірні люди Гурама Джохадзе. Вогнище розгорілося щосили. Семеро наблизились до вогню.

— Чи всі коні осідлані і чи всі готові стати на стремено? — запитав Гурам Джохадзе.

У відповідь усі мовчки кивнули головою.

— Слухай, Сандро,— зауважив Гурам Джохадзе,— дрова ти зібрав гарні, сильно горять, але чому ти залишив їх так далеко від вогнища?

— Не турбуйся, Гурам, це мій клопіт, відповідати за вогонь буду я. А ти скажи своє слово.

І тоді Гурам Джохадзе сказав:

— Друзі мої, ми програли свою справу. Коли сторони воюють, хтось перемагає, хтось зазнає поразки. На те вони й воюють. Ми проливали кров, і нашу кров проливали. Багато синів і з того і з іншого боку поклали свої світлі голови. Що було, то було. Вибачення прошу в загиблих друзів і загиблих ворогів. Коли ворог гине в бою, він перестає бути ворогом. Якби я був зараз на коні, я все одно просив би вибачення у загиблих. Але доля відвернулася від нас, тому й народ у переважній більшості відвернувся від нас. І навіть земля, на якій ми народились і вирости, не бажає, щоб ми залишалися на ній. Нам немає на ній місця. І немає нам пробачення. Коли б я був переможцем, я не милував би своїх ворогів, кажу це як перед Богом. Тепер у нас тільки один вихід — винести свої голови в чужодальні краї. Он за тією великою горою — Туреччина, рукою подати, а трохи

осторонь, за хребтом, над яким сходить місяць,— Іран. Вибирайте, кому куди. Сам я їду в Туреччину, в Стамбул, буду там вантажником на пароплавах. Кожен з нас має зараз вирішити, де йому прихилити голову. Нас залишилось семеро. І через якийсь час ми, один за одним, вирушимо на чужину в сім різних сторін. Розійшовшись по світу, кожному належить випити свою гірку чашу. Більше ми ніколи не побачимося. Це останній день, коли ми, семеро, що залишилися в живих, разом і коли ми бачимо і чуємо один одного. Тож давайте попрощаємося один з одним і попрощаємося з землею нашою, попрощаємося з грузинським хлібом і сіллю, попрощаємося з нашим вином. Такого вина більше ніде не пригубиш. Попрощавшись, ми розійдемося кожен у свій бік. Ми нічого не забираємо з собою, навіть піщинки з грузинської землі. Батьківщину неможливо забрати, можна понести тільки тугу, якби батьківщину можна було перетягати з собою, як мішок, то гріш була б ціна їй. Тож вип'ємо наостанку і заспіваємо наостанку наші пісні...

Вино було бурдючне, селянське, в ньому поєднувалось земне і небесне. Воно розбудило молодечий хміль і бажання вилити свою печаль, у душах заново боролись веселощі і смуток. І пісня полилась сама собою, як пробивається раптом джерело серед каміння на гірському схилі, і все, що буде стикатися з його водою на всьому шляху,— буде цвісти і множитись. Тихо завели вони пісню батьків, і тихо наростала вона, гортанно бриніла, немов джерело із схилу,— всі семеро прекрасно співали, бо ж немає грузина, який би не співав, співали злагоджено, кожен по-своєму і як міг, і пісня розпалювалась, мов вогнище, довкола якого вони стояли.

Так починався прощальний спів сімох, вірніше шістьох і сьомого, який, однак, не забував ні на хвилину про те, що він мав здійснити. Ніхто з них, і передусім Гурам Джохад-зе, не повинен був втекти безкарно за кордон. Цього він, чекіст, допустити не міг — так гласив одержаний ним наказ. І він повинен був виконати цей наказ.

А пісні співалися одна за одною, і пилося вино, яке чим більше п'єш, тим охочіше воно п'ється і тим дужче горить душа, яка знову і знову жадає вина і пісні.

Вони стояли в колі, іноді поклавши руки на плечі один одному, а іноді опустивши їх батогами, а коли хотіли, щоб їх почула божественна сила, таємнича і невідворотна, але всевидюща і всезнаюча, здіймали руки до неба. Як же так, якщо Бог усе бачить і все знає, куди він жене їх із своєї землі? І чому так влаштовано, що люди воюють і борються між собою, що ллється кров, ллються сльози, і кожний вважає себе правим, а іншого неправим, і де ж істина, і хто її має право висловити? Де той пророк, який розсудив би їх по справедливості?.. Чи ж не про це, чи ж не про ці страждання, пережиті давним-давно, осмислені батьками як одвічний досвід добра і зла, відчуті в їхній красі та вічності, співалося в тих старовинних піснях, які зберігаються в пам'яті народу? І тому в устах тих сімох від однієї пісні народжувалась інша, і вони не розривали кола, але сьомий, Сандро, час од часу залишав коло, щоб піднести дров і підкласти у вогнище. Недаремно, мабуть (адже на все є своя причина в житті), недаремно він склав сушняк у лісі великою купою, зате тепер сам завідував вогнем. І пісні він співав, як усі, від душі — адже пісні належать усім однаково. Немає пісень, які б співали тільки царі, а іншим їх не можна було б співати, як немає таких пісень, які були б гідні тільки черні. Співай, веселись, сумуй і плач, танцюй, доки живий...

Кого ти любив, кого трепетно чекав на побачення, хто розлюбив тебе, і як страждав, як хотів ти, якого не зрозуміли, померти, і щоб твою передсмертну пісню почула вона, і як голубила тебе мати в дитинстві, і де батько голову склав, як друзі бились у бою кривавому, яким богам ти душу відкривав у пориві чистім і безкорисливім; і чи думав, що таке народження людини, і чи думав, що смерть завжди з тобою, доки ти дихаєш, а після смерті немає смерті, але життя вище смерті, немає міри в світі вищої за життя — і тому уникни смертовбивства, але коли ворог прийшов на землю, землю свою захисти; і честь коханої бережи, як землю рідну; чи звідав, що є розлука і що розлука важка, як важко завдати на плечі гору, що без коханої ніщо не миле: ні цвіт, ні світ, ні день

прийдешній,— та й хіба мало про що співається в піснях — усього не розкажеш...

І не було тієї ночі людей рідніших і ближчих поміж себе, ніж ці семеро грузинів, які співали тужно і натхненно у час розлуки. Стихія пісень зближувала їх ще тісніше. Як багато все ж зуміли предки пережити й придумати на добро для нащадків задушевних слів, повних безсмертної гармонії. Як за польотом можна відрізнити птаха, так за піснею грузин пізнає грузина за десять верст і скаже, хто він, звідки він, що з ним, що в нього на душі,— на превеселому весіллі був чи горе його мучить...

Уже місяць досить високо піднявся над горами, місяць заливав м'яким світлом усю землю — ліс скрадливо погойдувався темними верхівками від подиху вітру, річка приглушено гомоніла, виблискуючи, переливаючись вологим сріблом по валунах, нічні птахи, мов тіні, нечутно пролітали над головами тих, що співали біля вогнища, і навіть коні, осідлані, терпляче очікуючи господарів, стригли чутливими вухами, і в їхніх очах танцювали вогненні відблиски... Тим коням був уготований шлях у чужі країни, і той час наближався...

Але пісням, здавалося, кінця не буде, за все відспіватись, певно, вирішив Гурам Джохадзе: "Тож співайте, друзі, пийте вино, нам більше разом не зібратись в коло, і слух наш не потішать грузинські мотиви..." То співали поодинці, то разом, то танцювали під власний акомпанемент ревно і заповзято, як перед смертю, і знову ставали в коло ті семеро, вірніше шестеро і сьомий. А Сандро раз у раз виходив із кола — дрова підкидав у вогонь, і жарко-жарко горіло вогнище.

Вирішили заспівати останню пісню, потім ще, ще одну на прощання, всі не вгамовувались і знову зібралися в коло, схилили голови — і задумливо і могутньо нарастив, як гудіння з-під землі, спів. Сандро ж знову відійшов по дрова, хоча вогнище горіло яскраво. То був точний розрахунок — збоку він виразно бачив кожного із шістьох, які стояли в колі, а тим, що співали біля вогнища, яке засліплювало зір, його було погано видно... Важкий маузер був уже наготові — на зводі. Настав

неминучий час відплати, час помсти. Підняв багатозарядний швидкострільний маузер, опустив на руку для опори і першим пострілом, який прогрімів у п'їтмі, неначе грїм, звалив ватажка Гурама Джохадзе і одразу ж, ще не вмерли слова пісні, що злітали з вуст, поклав підряд усіх інших, і вони навіть не встигли зрозуміти, що сталос. Так іще раз у порочному коловороті вбивства, іще раз за пролиту кров пролив кров.

Так, закони людських стосунків не піддаються математичним обчисленням, і в цьому розумінні Земля обертається, як карусель кривавих драм... То невже цїй каруселі дано крутитись поки світу сонця, доки обертається Земля навколо Світила?

Вогонь був влучний, і лише один раптом судорожно трохи підвівся на руках, але Сандро підскочив до нього і поклав пострілом в потилицю... Коні шарахнулись з переляку і знову завмерли на припотї...

Вогнище ще горїло, річка шумїла, лїс і гори — все на місці, і місяць на своєму місці у спокїйній височинї, тїльки обїрвалася пісня, яка так довго звучала того вечора.

Обличчя Сандро вночі було біле як крейда, він задихався, схопив бурдюк із залишками вина на дні і, обливаючись, захилинаючись, почав пити, щоб загасити вогонь усерединї... Потїм віддихався, спокїйно обїйшов тих, що в рїзних позах лежали довкола вогнища. Зняв з убитих зброю, прикрїпив її до луки сідел, скинув уздечки й недоуздки з кїнських голів і відпустив коней на волю. Відпустив усіх сімох, свого гнідого теж... І дивився, як вони, відчувши волю, один за одним пішли в пониззя, у підгїрне селище до людей... Адже конї завжди йдуть туди, де живуть люди... Та ось затих і цокїт підків, і зникли в невиразній місячній задимленостї силуети коней, які йшли внизу ланцюжком...

Все було зроблено, Сандро ще раз мовчки обїйшов шїстьох убитих наповал і, відїйшовши трохи вбїк, приставив дуло маузера до скронї. Ще

раз у горах пролунав постріл короткою луною. Тепер він був сьомим, що відспівав свої пісні...

Так завершилась та грузинська балада.

Про це я раптом згадав, коли слухав у музеї болгарських співаків, які виконували староболгарські церковні пісні. Ці пісні були створені людьми, які піднесено і навіть нестямно зверталися із п'ятьма віків до Всевишнього, створеного ними ж, до нереальності, перетвореної ними ж у духовну реальність, людьми, переконаними, що вони такі самотні в цьому світі, що лише в піснях і молитвах вони знайдуть Його.

Я згадав і пережив усю ту історію за якісь секунди. У порівнянні із швидкістю мислення швидкість світла — ніщо; думка, що, йдучи в минуле, може рухатись у зворотному напрямку в часі і в просторі, найшвидша від усього...

Тепер я повірив, що так воно і могло бути в ті роки насправді. У кінці оповідання "Шестеро і сьомий" автор писав, що Сандро, тобто сьомий, був посмертно нагороджений якимось орденом.

Але коли б трагедії громадянських війн не оберталися трагедіями нації, коли б опір історії, що тільки народжувалась, одних і нетерпіння інших у боротьбі за прискорення цієї ж історії не змінювали життя на корені, звідкіля були б ці страшні борозни на риллі революції і хіба мала б грузинська балада такий кінець?.. Ціна ціною пізнається... Адже той, сьомий, міг би торжествувати, залишитись жити, але він не залишився — з причин, які важко пояснити. Кожен може витлумачити їх по-своєму. А мені в той час, коли я плив у човні болгарського співу під білим вітрилом піднесеного духу, що вічно борознить вдалині відкритий океан буття, подумалось, що причиною такого завершення грузинської бувальщини послужили пісні, в яких жила віра всіх сімох...

Коли відкриття робиш для себе, все в тобі у злагоді і настає просвітління душі. Дивлячись, як праведно, віддано і натхненно сяяли очі софійських півчих, які дарували заповітні гімни, як їхні обличчя від напруги вкрились рясним потом, заздрих, що я не серед них, що я не той, не мій двійник.

І на тій хвилі просвітління раптом подумалось: звідки все це в людині — музика, пісні, молитви, яка необхідність була і є в них? Можливо, від підсвідомого відчуття трагічності свого перебування в круговерті життя, коли все приходить і все відходить, знову приходить і знову відходить, і людина сподівається таким чином виразити, позначити, увічнити себе. Адже коли все закінчиться, коли настане той грядущий через мільярди років кінець світу і наша планета помре, померкне, якась світова свідомість, яка прийшла з інших галактик, має неодмінно почути серед великого безгоміння й порожнечі нашу музику і спів. Ось що невикорінно вкладено в нас від сотворіння — жити після життя! Як важливо усвідомлювати людині, як необхідно бути впевненій їй у тому, що таке продовження себе можливе в принципі. Напевно, люди додумаються залишити після себе якийсь вічний автоматичний пристрій, певний вокально-музичний вічний двигун — це буде антологія всього найкращого в культурі людства за всі часи, і вірилося мені, коли я тішився співом півчих, що ті, хто почує ці слова і музику, зможуть зрозуміти, відчувати, якими суперечливими істотами, якими геніями й мучениками були люди на землі, єдині володарі розуму.

Життя, смерть, любов, співчуття і натхнення — все буде сказано в музиці, бо в ній, у музиці, ми змогли досягти найвищої волі, за яку боролись протягом усієї історії, починаючи з перших проблисків свідомості в людині, але досягти якої нам удалося лише в ній. І лише музика, долаючи догми всіх часів, завжди націлена в майбутнє... І тому їй дано сказати те, чого ми не могли сказати...

Поглядаючи на годинник, я з жахом очікував, що скінчиться концерт в улюбленому Пушкінському музеї і мені треба буде йти на Казанський вокзал, зовсім в інший світ, і поринути в зовсім інше життя, те, що

колобродить споконвіку у вирі суєти і кружляння, де божественні пісні не звучать, та й нічого не значать... Але саме тому я повинен бути там...

V

Минуло півдня, поїзд уже йшов приволзькими краями, і в купейних вагонах уже налагодився свій, наскільки це можливо, стабільний дорожній побут, розрахований на багато днів дороги, а в загальному вагоні, в якому їхав Авдій Калістратов, панувало, можна сказати, комунальне життя. Народ їхав різний, і в кожного була своя причина перебувати в поїзді. І все це було нормально — людям треба, люди їдуть. І серед них — гінці за анашею, попутники Авдія Калістратова. Він здогадувався, що гінців у цьому поїзді їхало з добрий десяток, але сам він поки що знав тільки двох — тих, до яких приставив його на вокзалі спритний носій Утюг. То були мурманські молодчики — один старший, Петруха, років двадцяти, і другий зовсім ще хлопчик, шістнадцяти років, звали його Льонею, але й він, Льоня, їхав на промисел уже вдруге. Тому вважав себе за бувалого вовка і навіть хизувався тим. Трималися мурманчани спочатку стримано, хоча й знали, що Авдій, Авдяй, як почали вони його кликати на північний лад, своя людина, що починає він у гінцях за рекомендацією надійних людей. Розмовляти натяками про справи довелося переважно в тамбурі, під час перекурів. Люди тепер не терпіли вже курців у вагоні — при такому скупченні і в без того спертому повітрі. Ось і виходили в тамбур погомоніти та покурити. Перший звернув увагу, що Авдій курить не так, як належало б людям їхнього штибу, Петруха:

— А ти, Авдяю, зроду не куриш, чи що? Як дамочка якась, боїшся, чи що, затягтися?

Довелося збрехати:

— Куриш колись, та кинув...

— Воно й видно, а я ось змалечку звик. А наш Льонька — той курець так курець, як дід якийсь смалить, та й випити нагоди не пропустить. Зараз нам, правда, не можна, зате потім вріжемо.

— Таж малий він ще!

— Хто малий, Льонька? Малий... та вузлуватий. Ось ти неначе попервах сунешся по крупній справі, це тобі не шабашка якась. А він уже всі ходи-виходи знає, будь здоровий!

— І травку також вживає чи тільки в гінцях ходить? — поцікавився Авдій.

— Льонька? Атож, курить. Тепер усі курять. Але ж курити треба з розумом,— почав розмірковувати Петруха.— Є такі — наковтаються до запаморочення, такі для діла не годяться. Це тухл яки. Провалять усю малину. Травка — вона яка, вона — радість приносить, на душі рай від неї.

— А від чого радість?

— А від того, ось, скажімо, маленький струмочок протікає, його переступити що переплюнути, а для тебе він — ріка, океан, благодать. Ось тобі й радість. А радість — діло яке, де її взяти — радість? Ну, до прикладу, хліб купиш, одяг купиш, взуття купиш, горілку всі п'ють теж за гроші. А від травки, хоч і гроші платяться немалі,— приємність особлива: ти неначе у сні, і все навколо ну просто як в кіно. Тільки різниця в тому, що кіно видивляються сотні та тисячі, а тут тільки ти сам по собі, і нікому немає діла, а хто сунеться, тому можна і в писок дати, не твоє, мовляв, діло, як хочу, так і живу, не лізь у чужий город. Ось воно який поворот! — І, помовчавши, натякнув хамувато, мружачи гострі очі: — А то, Авдяю, спробуєш, може, травки, покайфуєш для приємності, можу виділити із особистих припасів...

— Та я вже свого спробую,— відмовився Авдій,— ось коли свій пай добуду, тоді інше діло.

— Теж правильно,— погодився Петруха,— своє є своє.— Помовчав і вирішив висловитись далі: — У нашому ділі, Авдяю, основне — обережність, бо довкола наші вороги: кожна бабця, кожний ветеран з медалюхою, кожний пенсіонер, а про інших і говорити нічого. Усім так і хочеться, щоб нас засудили та порозсовували якомога далі по каторгах, щоб з очей геть. А тому правило в нас таке — поведься так, немовби ти ніхто, непримітна сіра пташка, доки свій куш не зірвав. А потім знай наших! Коли гроші в кишені, пішли вони всі до такої-то матері... А коли що, Авдясю, помри-подохни, але своїх не видавати. Це закон. А не витримаєш, так і так — хана, можуть пришити, як собаку. Хоч і в зоні, а все одно дістануть. Це тобі не жарти-забави...

З'ясувалося поступово, що Петруха десь на будовах різних працював, а як літо наставало, вирушав у приморські краї, знав місця, багаті на анашу. Говорив, є такі зарості, особливо в балках, завалились, хоч на весь світ вистачить. Дома в нього тільки мати була старезна, п'яниця. Брати роз'їхалися хто куди, в Заполяр'я, на газопровід. Загрібають, як висловився, бідолашні, грошву то в холодах, то в гну сі суцільному. А він прогуляється разок в косооку Азію, і хоч цілий рік живи, поплывуй собі в стелю, тільки б слини вистачило. А в його напарника Льоньки сімейні справи були ще гірші. Матері не знав. Прийнятий був у Будинок маляти. А коли йому було років зо три, якийсь мурманський капітан далекого плавання, що головним чином ходив на Кубу, заявився з дружиною в приют і взяв за всіма правилами хлоп'я на усиновлення. Дітей своїх у них не було. А через п'ять років усе пішло шкереберть. Дружина капітана втекла з кавалером кудись у Ленінград. Капітан почав пити, перейшов на портові роботи. Льонька вчився в школі так-сяк, жив то в тітки капітана, то в його брата, бухгалтера, а в того дружина — цербер, і так і пішло все одне до одного, і відбився малий від рук, озвірів. Пішов від капітана зовсім. Прилаштувався в одного інваліда війни, колишнього підводника, самотнього, доброго, але впливу той на Льоньку не мав. Хлопець жив як хотів. Забажалось кудись податись — подався. Захотілося повернутися —

об'явився. І ось уже другий сезон Льонька виряджався гінцем по анашу, та й сам, схоже, приохотився до цього зілля дурного, а йому ж усього шістнадцять років, і попереду ціле життя...

Авдію Калістратову коштувало чималої витримки не реагувати на всі кричущі подробиці, оскільки він поставив собі завдання — зрозуміти природу цих явищ, які затягують у свої тенета все нових і нових молодих людей, і чим більше вникав він у ці сумні історії, тим більше переконувався, що все це нагадувало якусь підводну течію при обманному спокої поверхні житейського моря і що, крім випадкових і особистих причин, які породжують прихильність до пороку, є суспільні причини, які допускають можливість виникнення цього роду хвороб у молоді. Причини ці на перший погляд було важко вловити — вони нагадували з'єднані кровоносні судини, що розносять хворобу по всьому організму. Скільки не вдавайся в ці причини на особистому рівні, толку від цього мало, якщо він взагалі є. Тут необхідно було, як мінімум, написати цілий соціологічний трактат, а найкраще — відкрити дискусію у пресі і на телебаченні. Ось він чого захотів, ну точнісінько заброда... А він і був такий, якщо врахувати його семінарську обмеженість і незнання повсякденного життя. Згодом він переконається: ніхто не зацікавлений у тому, щоб про подібні речі мовилося відкрито, і пояснювалось це завжди міркуваннями немовби престижу нашого суспільства, хоча, по суті, мова йшла перш за все про небажання ризикувати зайвий раз своїм становищем, яке залежало від думки і настрою інших осіб. Очевидно, для того, щоб підняти тривогу про неблагополучність у якійсь частині суспільства, крім усього іншого, треба було ще не боятися чинити на шкоду собі. На щастя і нещастя своє, Авдій Калістратов був вільний від тягаря такого затаєного страху. Але поки що всі ці житейські відкриття були попереду. Він тільки ставав на цей шлях, тільки стикався з тією стороною дійсності, яку він із співчуття до заблудлих душ жадав пізнати на власному досвіді, щоб допомогти хоча б деяким із цих людей, і не напученнями, не докорами й осудженням, а особистою участю і особистим прикладом довести їм, що вихід із цього згубного стану можливий лише через власне відродження і що в цьому розумінні кожному із них належить здійснити революцію у масштабах хоча б своєї

душі. Але знову ж таки він не уявляв, як дорого доведеться платити за такі ідеї.

Молодий був. Хіба що тільки молодий був... А як вивчав у семінарії історію Христа — брав Його муки на себе в такій мірі, що ридма ридав, коли прочитав, як у Гефсіманському саду Його зрадив Іуда! О, який крах світобудови бачив він у тому, що Христа розіп'яли того спекотного дня, на тій горі Лисій. Але не подумав у ту пору малодосвідчений підліток: а що, коли є на світі закономірність, згідно з якою світ найбільше і карає своїх синів за найчистіші ідеї і духовні спонукання? Можливо, варто було подумати: а що, коли це і є форма існування і спосіб торжества таких ідей? Що, коли це так? Що, коли саме в цьому — ціна такої перемоги?

Хоча ще на самому початку була про це розмова з Віктором Городецьким, якого, не дивлячись на невелику різницю в роках, Авдій величав Никифоровичем. А розмова відбулася перед тим, як Авдій уже вирішив порвати з духовною семінарією.

— Що мені сказати? Бачиш, отче отроче, ти не ображайся, Авдію, що часом отцем отроком тебе зву, але сполучення вже надто гарне,— розмірковував Городецький, коли вони пили чай у нього дома.— Ти покинеш семінарію, а скоріше тебе відлучать од церкви, я певен, що твої наставники не допустять, щоб ти залишив їх, кинув їм виклик... Тим більше, що ти ідеш з причини, так би мовити, рідкісної і дуже неприємної для церкви — не тому, що ти зазнав якоїсь несправедливості, не через образи, утиски і не тому, що поскандалив з якоюсь церковною особою, ні, отче отроче, церква перед тобою ні в чому не винувата... Ти пориваєш, так би мовити, з суто ідейних міркувань.

— Справді, Вікторе Никифоровичу, це так. Прямих причин немає, це було б надто просто — образа. Справа зовсім не в мені, а в тому, що традиційні релігії на сьогоднішній день безнадійно застаріли, не можна серйозно говорити про релігію, яка була розрахована на родову свідомість низів, що пробуджувались. Самі розумієте, якщо історія зможе висунути нову центральну постать на всесвітньому горизонті вірувань —

постать Бога-сучасника з новими божественними ідеями, які відповідають нинішнім потребам світу, тоді ще можна сподіватися, що віровчення буде чогось варте. Ось причина того, що я залишаю семінарію.

— Розумію, розумію! — поблажливо усміхнувся Городецький і, сьорбаючи чай, вів далі: — Звучить усе це немовби приголомшуюче. Але перш ніж торкнутися твоєї теорії, маю тобі сказати, що сиджу зараз, п'ю чай і по-справжньому радію, що ми з тобою живемо не в середні віки. Та за таку не-чужану єресь десь у католицькій Європі, в Іспанії чи Італії, тільки хоча б за те, що ти осмілився сказати, а я мав необережність вислухати тебе, нас би з тобою, отче мій отроче, спочатку четвертували б, потім спалили на вогнищі, потім перемололи б останки на порохняву і розвіяли за вітром. Ух як люто розправилася б інквізиція з нами, і з яким за-

доволенням! Вже коли священна інквізиція спалила одного нещасного тільки за те, що в доносі на нього було сказано, неначе він дозволив собі загадково усміхнутись, згадуючи непорочне зачаття, то треба гадати...

— Вікторе Никифоровичу, пробачте, але доведеться вас перебити,— усміхнувся Авдій, нервово застібаючи ґудзики чорного семінариського сюртука.— Я розумію, що немало розвеселив вас, але без жартів, коли б у наш час існувала інквізиція і коли б завтра мені загрожувало спалення на вогнищі за мою єресь, я не відмовився б від жодного слова.

— Вірю,— згідливо кивнув Городецький.

— Я дійшов до цієї ідеї не випадково. Я дійшов до неї, вивчивши історію християнства і спостерігаючи над сучасністю. І я буду шукати нову, сучасну форму Бога, навіть якщо мені ніколи не вдасться її знайти...

— Це добре, що ти згадав про історію,— перервав його Городецький.
— Тепер послухай мене. Твоя ідея про нового Бога — це абстрактна теорія, хоча в чомусь і надзвичайно актуальна, висловлюючись мовою наших інтелектуалів. Ці твої міркування, як колись говорили, розумові викладки. Ти програмуєш Бога, а Бог не може бути умоглядно придуманий, хоч би як це заманливо і переконливо виглядало. Розумієш, якби Христос не був розіп'ятий, він не був би Господом. Унікальна особистість, що була захоплена ідеєю загального царства справедливості, спочатку була по-звірячому вбита людьми, а потім піднесена, оспівана, оплакана, вистраждана, нарешті. Тут поєднується поклоніння і самозвинувачення, розкаювання і надія, кара і милість — і людинолюбство. Інша справа, що згодом усе було перекручено і пристосовано до певних інтересів певних сил, та це доля всіх вселенських ідей. Так ось подумай, що сильніше, що могутніше і привабливіше, що ближче — Бог-мученик, який пішов на плаху, на хресну муку заради ідеї, чи досконала верховна істота, нехай і сучасно мисляча, цей абстрактний ідеал.

— Я думав про це, Вікторе Никифоровичу. Ви маєте рацію. Але я не можу позбутися думки, що настав час переглянути минуле, хоч би яким воно було непорушним, уява про Бога давно не відповідає новим пізнанням світу. Адже це очевидно. Не будемо сперечатись. Дуже можливо, що я іду від абстракції, шукаю те, що не підлягає пошукам. Ну що ж! Нехай мої думки несумісні з канонічним богослів'ям. Я нічого не можу з собою зробити. Я був би щасливий, якби хтось міг переконати мене.

Городецький розуміюче розвів руками:

— Я тебе розумію, отче Авдію. Але при всьому цьому маю тебе застерегти — богошукання, в уяві церковників, найстрашніший злочин проти церкви, це рівнозначне тому, що ти наважився б перевернути весь світ догори дном.

— Я це знаю,— спокійно сказав Авдій.

— Але ще більше не люблять богошукання в миру. Ти про це думав?

— Це парадоксально,— здивувався Авдій.

— Поживеш — побачиш...

— Але як же так? Тут їхні позиції змикаються?

— Не те що змикаються, а нікому це не потрібно...

— Дивно, найпотрібніше, виходить, нікому не потрібно...

— Думаю, важко тобі буде, отче Авдію. Я тобі не заздрю, але й не зупиняю,— сказав наостанку Городецький.

Він мав рацію. В усьому. Через якийсь час Авдій Калі-стратов мав можливість у цьому переконатись.

Невеличка історія ця сталася перед тим, як його вигнали із семінарії. Того дня до них у містечко прибула поважна особа — Координатор патріархії по навчальних закладах отець Дмитрій, якого зустрів на вокзалі з великою пошаною ректорат. В семінарському середовищі отця Дмитрія так і звали — отцем Координатором. Благовидий і розсудливий чоловік середніх років, яким в ідеалі він і мав бути, отець Координатор прибув цього разу в зв'язку з надзвичайною подією, винуватець якої, один із найкращих семінаристів Авдій Калістратов, став на шлях єресі, відвертої ревізії священного писання, висунувши сумнівну ідею про Бога-сучасника. Певна річ, отець Координатор прибув як наставник і миротворець, щоб силою свого авторитету повернути заблудлого юнака в лоно церкви, не виносячи незгоди за її стіни. У цьому розумінні церква мало чим відрізняється від світських інститутів, для яких честь мундира важливіша за все. Якби на місці Авдія Калістратова була людина досвідченіша в житейському плані, вона так би й сприйняла батьківський

намір Координатора, але Авдій щиросердно не зрозумів високого церковника, чим надміру ускладнив його розрахунки.

Авдія викликали на розмову до отця Координатора посеред дня, і пробув він при ньому години три щонайменше. Спочатку отець Координатор запропонував помолитись разом біля вівтаря в академічній церкві, обладнаній в одному із залів головного корпусу.

— Сину мій, ти, безумовно, здогадуєшся, що я хочу з тобою серйозно поговорити, однак не будемо поспішати, будь ласка, проведи мене до вівтаря Божого,— попросив він Авдія, дивлячись на нього червонястими випуклими очима,— відчуваю, нам треба спочатку разом помолитись.

— Спаси вас, Господи, владико,— сказав Авдій,— я готовий. Особисто для мене молитва є контрапункт повсякчасних роздумів про Всевишнього. Мені здається, що думка про Бога-сучасника ніколи не полишає мене.

— Не будемо так поспішати, сину мій,— стримано мовив отець Координатор, підводячись з крісла. Він навіть пропустив повз вуха сміливу фразу про Бога-сучасника, про контрапункт, великодосвідчений клірик не побажав загострювати розмову з самого початку.— Помолимось. Маю тобі сказати,— говорив він,— чим більше я живу на світі, тим більше переконуюся в доброті Божій, в безмежній його милості до нас. І щасливий, що дано це відчуті в самозабутній молитві. Нескінченне всепрощення Господнє. Воістину Всевишній нескінченний в любові своїй до нас. Можливо, наші молитви для нього всього лиш легковажне белькотіння, але в них наша нероздільна єдність з Богом.

— Ваша правда, владико,— проказав Авдій, стоячи у дверях.

І потім, оскільки зелений був ще і нетерплячий, не витримав потрібної для звичаю паузи в розмові і відразу виклав свій козир:

— Осмілюсь зауважити, однак, що Бог у нашому розумінні нескінченний, але оскільки думка на землі розвивається від пізнання до пізнання, напрошується висновок: Бог теж повинен мати властивість розвитку. А як ви думаєте, владико?

Тепер отець Координатор не зміг уникнути відповіді.

— Одначе ти гарячий, сину мій,— промовив він, глухо покашлюючи і поправляючи на собі цупке облачення.— Не гоже так судити про Бога, хай і через молодість. Нам не дано пізнати предвічного Творця. Він існує поза нами. Навіть матеріалізм визнає, що світ існує поза нашою свідомістю. А Бог і поготів.

— Вибачте, владико, але краще називати речі своїми іменами. Поза нашою свідомістю Бога немає.

— І ти певен у цьому?

— Так, тому й кажу.

— Ну що ж, не будемо відразу ставити крапки над "і". Припустимо, ми влаштуємо невеличку навчальну дискусію. До неї ми повернемося після молитви. А поки що, будь ласкавий, проведи мене в храм.

Уже той факт, що отець Координатор виявив Авдієві честь помолитись разом в академічній церкві, за логікою речей мав розумітися як ознака доброзичливості, і семінарист, якому загрожувало виключення, здавалося, мав би скористатися цією сприятливою для нього ситуацією.

Вони йшли коридором — попереду отець Координатор, збоку на півкроку позаду Авдій Калістратов. Дивлячись на пряму поставу священика, на його впевнену ходу, на чорну, вільну, що спадала аж до підлоги, рясу, яка надавала йому, особливої величності, Авдій відчув у ньому ту силу, яка складалася віками і яка в кожній людській справі,

охороняючи канони віри, перш за все пильнує власні інтереси. З нею, цією споконвіку супротивною силою, і мав він зіткнутись на шляху пошуків істини в житті. Але поки що вони обидва йшли до Того, в якого вірили, кожен по-своєму, і іменем якого зобов'язані були вселяти іншим людям спільні для всіх думки про світ і місце в ньому людини. І один і другий покладали надію на Нього, оскільки Він був всезнаючим і наймилостивішим. Отже, вони йшли...

В академічній церкві на той час було порожньо, і тому вона видалася не такою вже й малою. У всьому іншому це була церква як церква, хіба що в глибині притемненого віттаря лик Христа в суворому обрамленні потемнілого волосся, з пильним, шукаючим поглядом дуже вже білів, вихоплений матовим підсвічуванням. До Нього звернули погляди і думки двоє колінопреклонених чоловіків — пастир і молодий обученець, поки що не позбавлений волі власного судження. Кожен з них прийшов сюди, сподіваючись немовби на персональну розмову з Ним, бо Він міг вести синхронний діалог у будь-який час доби з незчисленною кількістю бажаючих до Нього звернутись, практично з усім людством одночасно у будь-яких точках земного простору, тобто, він був усюдисущий.

І цього разу все було так само: молячись, кожен хотів викласти разом з тим і свої тривоги, і печалі, і виправдання своїх дій, що впливають з віри в Нього, і кожен спробував співвіднести себе з уявним всесвітом, у якому він займав таке мікроскопічне місце на такий мікроскопічний строк, і кожен, осіняючи себе хрестом, дякував Творцеві за те, що йому судилося народитись на світ, і кожен просив, коли прийде останній із останніх днів, дати йому померти з Його іменем на устах...

Потім вони знову повернулися в той кабінет, і тут відбулася відверта розмова віч-на-віч.

— Так ось, сину мій, я не буду читати тобі мораль,— мовив для початку отець Координатор, влаштувавшись якомога зручніше у шкіряному кріслі напроти Авдія Калістратова, який сидів на стільці,

смиренно поклавши руки на худі коліна, що гостро виступали з-під сірого семінаристського вбрання.

Авдій був готовий до крутої розмови, і це дещо здивувало його — він не побачив в очах владики ні гніву, ні чогось недоброго, навпаки, отець Координатор зовні був дуже спокійний.

— Слухаю, владико,— відповів покірно семінарист.

— Так ось, повторюю, я не буду шпетити тебе і читати тобі нотації. Такі примітивні способи впливу не для тебе. Але ті промови, що ти собі дозволяєш — і не так з легковажності, як із гарячковості,— не можуть не викликати досади. Та й при цьому ти, напевно, помітив, що я розмовляю з тобою як з рівним. Більше того, ти досить розумний... Скажу тобі відверто: в інтересах церкви, щоб твій розум не протистояв її вченню, а служив би безроздільно і безумовно заповітам Господа. І я не приховую цього. Хоча й міг би нам'яти тобі вуха по-батьківськи, оскільки добре знав твого покійного батечка і в доброму був з ним взаєморозумінні. Чоловік він був воістину християнських чесноті до того ж досить освічений. Та ось доля звела і з тобою, Авдію, з сином покійного диякона Інокентія Калістратова, висловлюючись канцелярською мовою, що багато років був служителем церкви. І що ж виходить? Не приховую, спочатку багато чув про тебе з позитивного боку, але привели мене сюди тепер, як сам розумієш, тривожні обставини. Виходить, що ти став на шлях ревізії віровчення, перебуваючи, якщо взяти твій статус, лише обученцем. Із твоїх навіть зовсім випадкових висловлювань я встиг переконатись, що твої хибні погляди, мабуть, більше вікового характеру. Хотілося б так думати. Справа в тому, що молодості внаслідок цілого ряду причин властива особлива самовпевненість, яка по-різному виявляється у різних осіб залежно від темпераменту і виховання. Чи чув ти коли-небудь, щоб людина в літах, яка звідала чималі життєві муки, розчарувалася б у Богові під кінець життя чи почала б тлумачити на свій лад божественні поняття? Ні, таке якщо й трапляється, то, без сумніву, трапляється вкрай рідко. Суть божественного все глибше пізнається саме з віком. Адже всі європейські філософи, зокрема так звані французькі енциклопедисти,

які почали в тривожну передреволюційну епоху атеїстичний штурм релігії, що триває вже майже триста років, були, до речі, молодими людьми, чи не так?

— Так, владико, вони були молоді,— підтвердив Авдій.

— Ну, ось бачиш. Чи ж не говорить це про те, що молодості властивий такий собі — модне тепер слово — екстремізм, перш за все тому, що це її вікова особливість?

— Так, але ці молоді люди, які, на ваш погляд, владико, виявились екстремістами, мали, правду кажучи, до того ж іще досить ґрунтовні переконання,— докинув Авдій.

— Безумовно, безумовно,— поспішив погодитись отець Координатор, — але це особливе питання. В усякому разі вони не були священнослужителями, їхнє ставлення до релігії було їхньою особистою справою, з них менше питають, а ти, сину мій, майбутній пастир.

— Тим більше,— перебив його Авдій,— адже за ідеєю люди повинні цілковито вірити мені й моїм знанням.

— Не поспішай,— насупився отець Координатор,— якщо ти не маєш наміру узяти в толк сказане мною для твого ж блага, давай поговоримо по-іншому. Ну, по-перше, не тобою першим, не тобою останнім оволодіває дух протиріччя на путі осягання віри розумом. Таких, як ти, що сумнівались, церква на своєму віку знала немало. Ну й що? У кожній великій справі неминучі витрати. Такі скороминущі моменти, випадковості були й будуть. Важливо те, що вони мають цілком визначений кінець: або рішучу відмову суб'єкта від своїх сумнівів і рішучий його поворот із ще більшою ретельністю й завзяттям до беззастережного визнання істинної віри, з чого випливає прощення його вищестоящими отцями, або, у випадку впертості і незгоди, вигнання одного єретика із лона церкви і віддання його анафемі. Тобі ясно, що

третьої путі не дано, що третя путь виключається? Ново-мислення твоє не може бути прийняте. Тобі ясно?

— Так, владико, але я допускаю, що третя путь необхідна не так мені, як самій церкві.

— Ну-ну,— насмішкувато похитав головою отець Координатор.— Це ж треба таке нагородити! — вигукнув він і з гіркотним злорадством запропонував: — То розкажи, будь милостивий, яку це третю путь ти приготував Священній церкві. Чи ж не революцію яку? Адже такого ще не знала історія...

— Подолання віковичної закоснілості, розкріпачення від догматизму, надання людському духові волі в пізнанні Бога як вищої суті власного буття...

— Зупинись, зупинись! — запротестував отець Координатор.— Ця самодіяльність смішна, любий!

— Ну коли ви виключаєте самостійність думки як таку, то, на жаль, владико, нам немає сенсу далі розмовляти!

— Саме так — немає сенсу! — розпалився отець Координатор і встав. Голос його загудів: — Опам'ятайся, юначе, відкинь гординю! Ти на путі, що веде до загибелі! Ти думаєш, нещасний, що Бог лише плід твоєї уяви, а тому сама людина майже Бог над Богом, тоді як саму свідомість створила небесна сила. Дай волю новомисленню, і ти нанівець зведеш тисячолітні заповіді і заборони, так дорого оплачені людьми в прозріннях і муках, щоб пронести божественні устої крізь усі покоління. Ось куди ти мітиш, ратуючи за розкріпачення від догматизму, тоді як догмати від Божої благодаті. Без новомислень церква може стояти, як стояла, а без догматів віровчення — не може. І коли вже на те пішло, запам'ятай: догматизм — найперша опора всіх станів і всіх властей, Запам'ятай. Ти, немовби поліпшуючи Бога новомисленням, насправді ігноруєш його. І ти

готовий собою підмінити його! Але благо не від тебе і не від подібних тобі залежить, як Богу з нами бути,— твоє ж богохульство знищує тільки тебе самого. А Господь буде незмінно і вічно! Амінь.

Авдій Калістратов стояв перед отцем Координатором з побілілими губами: юнакові було нестерпне його бурхливе обурення.

І все-таки він не поступався:

— Вибачте мені, владико, не варто приписувати небесним силам те, що йде від нас самих. Навіщо було б Богові створювати нас такими недосконалими, якби Він міг уникнути трого, що ми, Його творіння, поєднували в собі одночасно дві протилежні сили — силу добра і силу зла. Навіщо йому знадобилось би робити нас такими схильними до сумнівів, пороків, підступності навіть у стосунках з Ним самим. Ви ратуєте за абсолют віровчення, за кінцеве раз і назавжди досягнення суті світу і нашого духу, але ж це нелогічно —' невже за дві тисячі років християнства ми не в змозі додати жодного слова до того, що було сказано мало не в добіблійні часи? Ви ратуєте за монополію на істину, але це принаймні самообман, бо не може бути такого вчення, навіть Богом даного, яке б раз і назавжди пізнало істину до кінця. Адже коли це так, значить, це мертво вчення.

Він замовк, і в тиші, яка настала, було чутно, як задзвонили за вікном дзвони міської церкви. Такі близькі й такі знайомі були ті дзвони — символічний зв'язок між людиною і Богом, і Авдію хотілося відпливти, відійти, зникнути, як ці звуки, в нескінченності...

— Ти надто далеко заходиш, молодий чоловіче,— мовив отець Координатор холодним, відчуженим тоном.— Мені не варто було б заводити з тобою теологічні суперечки, бо твої пізнання надто незрілі і навіть сумнівні,— чи не говориш ти за намовою ворога роду людського — диявола? Але одне скажу тобі на прощання: ти з такими думками накладеш головою, бо і в миру не терплять тих, хто піддає сумніву

основоположне вчення, адже будь-яка ідеологія претендує на володіння кінцевою істиною, і ти з цим неодмінно зіткнешся. А життя мирське куди жорстокіше, ніж може здатися, і ти ще поплатишся за своє недоумство і ще згадаєш нашу розмову. Однак досить, готуйся залишити семінарію, тебе буде відлучено від церкви — храму Божого!

— Моя церква завжди буде зі мною,— не поступався Авдій Калістратов.— Моя церква — це я сам. Я не визнаю храмів і тим більше не визнаю священнослужителів, особливо такими, якими вони є зараз.

— Що ж, хлопчику, дай Боже, щоб усе обійшлося, але можеш бути певний: світ навчить тебе коритись, бо ж там існує насущна потреба — добувати собі шматок хліба. І ця потреба до цього часу повелівала життям мільйонів таких, як ти...

Застереження ці згодом справді пригадалися не раз і не два, але завжди Авдію Калістратову здавалося, що головне в його призначенні, якийсь вищий смисл — ще попереду, як межа видимого горизонту, що всі перипетії і життєві незгоди на шляху до нього лише тимчасові і що настане день, коли багато людей наслідують його приклад, а чи ж не в цьому мета його існування?

У ті дні, коли він їхав разом з гінцями за анашею в конопляні степи, дивлячись з ранку до вечора на пустельні простори з вікна поїзда, він говорив собі: "Ну ось, тепер ти сам по собі, ні з чим не зв'язаний, окрім завдання редакції, в усьому іншому ти вільний розпоряджатись собою на свій смак. Ну то й що, що тобі відкрилося щось в ходіннях по муках? Ось воно, життя, яке воно є, і ти віч-на-віч з ним. Як і сто років тому, люди ідуть у поїзді звідкілясь і кудись, і ти один з пасажирів, і гінці серед них теж пасажири як пасажири, але потенціально вони люди відчайдушні — адже вони паразитують на одному* з найстрашніших пороків. Той гіркий дим, здавалося б, ніщо, солодкий дурман, але він вбиває людину в людині. А як ти захистиш їх, коли вони самі себе приносять у жертву? Чи знаєш ти, від чого це йде? В чому криються причини? Мовчиш — не знаєш, з якого кінця підійти, як пояснити, що заподіяти? А чи ж не ти

рвався з нестримною силою із стін семінарії на бистрину життя, щоб хоч в чомусь змінити його на краще? Співучні по семінарії тебе ідеалістом охрестили. Недаремно, мабуть. А зараз ти вже думаєш, чи потрібен ти цим гінцям, чи треба їм, щоб ти втручався в їхні справи і вчинки. Та й що ти можеш для них зробити? Переконати, примусити жити іншим життям? І поки ти терзаєшся, думаєш, що та як, вони їдуть з твердо визначеною метою, і жадають удачі для себе, і бачать у тому своє щастя. Але як їм довести, що вони помиляються, як повернути їх лицем до істини? А якщо не втрутитися, не допомогти, вони рано чи пізно будуть засуджені, ізольовані в колоніях, але сприймуть це не як провину, а як нещастя. Інша річ — зуміти відвернути від зла, очистити покаянням, змусити самих зректися цього злочинного промислу і побачити істинність щастя в іншому. Як би це було прекрасно! Але в чому вони мають побачити своє щастя? В наших рекламаних цінностях? Але ж вони дуже-таки знецінені й вульгаризовані. У Богові, в якому вони з дитинства бачать дідусеве-бабусине посміховисько, казку, і не більше? І зрештою, що може слово супроти можливості просто мати великі гроші? У всіх нині на вустах розхожий афоризм — спасибі до справи не пришиєш, а гроші — це гроші! А ці гроші, що роблять гінці, певно, не тільки наші, але, дуже навіть можливо, що й чужі,— он скільки їде гінців із портових міст — із Мурманська, Одеси, Прибалтики, а кажуть, ще й з Далекого Сходу. Куди йде анаша і похідне від пластиліну й екстри? Та хіба справа в цьому — куди йде? Чому це відбувається, чому можливе таке в нашому житті, в нашому суспільстві, яке на весь світ проголосило, що наша соціальна система недоступна для пороків? О, коли б вдалося так зробити, написати такий матеріал, щоб багато хто відгукнувся на нього, як на свою кровну справу, як на пожежу у власній оселі, як на біду власних дітей, тільки тоді слово, підхоплене багатьма небезсторонніми людьми, може перескрити гроші й перемогти порок! Дай же Бог, щоб так воно й сталося, щоб сказано воно було не марно, щоб, якщо й справді "Спочатку було слово", то щоб воно і залишилось у своїй первісній силі... Так би жити, так би думати...

Але, Боже, знову ж до тебе звертаюсь: що є глагол перед дзвінками грішми? Що є проповідь перед таємним пороком? Як заволодіти словом

матерію зла? То дай же сили, не полишай мене на моїй путі, я один, поки що один, а їм, захопленим жадобою легкої наживи, немає ліку..."

* * *

Залишивши позаду саратовські землі, поїзд Москва — Алма-Ата уже другу добу ішов казахським краєм. Уперше опинившись у Туранській стороні,

Авдій Калістратов дивувався під час поїздки розмахові й масштабам краю, прилученим колись Росією географічним простором — перед очима розстелялися справді неозорі далі: якщо взяти разом з Сибіром, подумки уявляв він собі, це ж майже півсвіту суші... І такі рідкісні тут поселення... Міста, села й аули, станції, роз'їзди, випадкові корівники і будівлі тулилися до залізниці, як ріденькі мазки на неозорому степовому полотні, лише заґрунтованому, але так і залишеному в незафарбованій сірій одноманітності... В тутешній стороні повсюди стелились відкриті степи, нині вони перебували в тій порі цвітіння, коли великі й малі трави досягають свого апофеозу, змінюють зовнішній вигляд землі всього на кілька днів, щоб потім знову померхнути під нещадним сонцем і цілий рік чекати весни...

У напіввідчинені вікна вагонів напливами долинали густі пахощі квітучих степових трав, особливо сильні, коли поїзд затримувався на якомусь невідомому полустанку, відкритому з усіх чотирьох сторін світу, і тоді хотілося вискочити із задущливого вагона й побігати на волі по тих травах, непоказних з виду, але таких полинно-пахучих, що тхнули водночас соком і сухістю ґрунту. Дивно, думав Авдій, невже й ті прокляті коноплі ростуть так само привільно і так само заманливо пахнуть? Можливо, запах у них має бути куди сильнішим і різкішим, судячи з того, що розповідають гінці у хвилину відвертості, але головне, говорять вони, анаша довга і стеблиста, і зарості її заввишки мало не до пояса. Однак не скрізь ростуть ці коноплі, є в них свої місця, і слава богу, що не скрізь, що по них треба їхати і їх треба розшукувати, були б вони доступнішими, можна уявити собі, що робилося б... Ось і їдуть гінці із далеких портових

міст, із одного краю світу в інший, їдуть як заворожені у пошуках дурманної анаші... Ще далеко, їм ще їхати та їхати — і невідомо, як усе це обернеться, що вийде з цієї затії.

Траплялося, що Авдій Калістратов, забуваючи на якийсь час мету своєї таємної подорожі, малював в уяві, ким і в які часи населялись ці краї, згадував у зв'язку з цим прочитані книжки, фільми, які йому доводилось бачити в шкільні роки, і радів, що зустрічались ще прикмети і сліди колишнього життя: стада бурих верблюдів, розкидані по степу, ніби залишені міста, цвинтарі-мазари, невеликі аули з кількох кибиток, часом промайне юрта — одна-однісінька, наскільки сягає око, і страшно ставало за мешканців цього загубленого в світі ветхого помешкання, проносились перед поглядом вершники то по одному, то гуртом, деякі ще, як за старих часів, у гостроверхих шапках, на конях у старовинній збруї... І думалося йому: як могли люди жити тут і не померти від нудьги й безводдя на цих великих просторах? А як їм ночами? Що відчуває тут людина перед лицем нічного космосу, як, напевно, страшно й моторошно їй від відчуття своєї цілковитої самотності в безмежності світу, і тому, очевидно, поїзди, які тут проходять, в радість і ніскілечки не діють на нерви, як буває у великих містах. А може, навпаки, велич степових ночей породжує у душах великі вірші, адже що таке поезія як не самоствердження людського духу в світовому просторі...

Але такі роздуми відвертали його увагу ненадовго, знову приходило в голову, що він їде разом з гінцями по анашу, що має справу з точки зору закону із злочинними особами і до певного часу йому доведеться в інтересах задуманого ним соціально-морального репортажу для газети миритися з цим життям, з тим злом, яке анашисти несуть у собі. Він відчував при цьому мимовільний холодок під ложечкою, неприємне відчуття в шлунку, невиразну до ознобу тривогу, неначе він сам був одним із гінців, одним із причетних до цих злочинних справ. І тоді він розумів внутрішній стан тих, хто живе з таємним вантажем в душі, розумів, що хоч яка велика земля, хоч які радісні нові враження, але все це нічого не варте, нічого не дає ні розуму, ні серцю, якщо є у свідомості хоч крихітна больова точка, вона визначає мимоволі і самопочуття

людини, і її ставлення до оточуючих. Приглядаючись до гінців, з якими він поділяв тепер свій шлях в коноплянні стеги, намагаючись розговорити їх, викликати на відвертість, Авдій Калістратов передбачав, що при всій своїй зовнішній самовпевненості кожен із гінців-попутників, очевидно, пригнічений своїм промислом і невідступним страхом неминучого покарання, і жалів їх. Адже нічим іншим не пояснюється їхня бравада, зухвалий жаргон, карти, горілка, їхня хвацькість — пан або пропав, бо не бачать вони для себе іншого ходу життя. Визволити душі цих людей з-під влади пороку, розкріпачити їх, розкрити їм очі на самих себе, звільнити від страху, який вічно переслідує, отрує їх, мов отрута, розлита в повітрі,— ось що хотів Авдій Калістратов, і, закликаючи собі на допомогу всі свої знання і нехай небагатий, але все ж і немалий життєвий досвід, він пробував знайти підступи до здійснення цього високого наміру і тепер розумів, що, покинувши семінарію, розставшись з офіційною церквою, в душі він залишався проповідником і що нести людям слово істини і добра так, як він розумів його,— найбільше, що він міг би зробити на своєму життєвому шляху. А для цього не обов'язково бути висвяченим, для цього треба бути відданим тому, чому поклоняєшся. Але тим часом він поки що не уявляв собі повною мірою того, на що зважувався за велінням розуму і серця, захоплений добрими намірами. Адже одна справа прекраснодушно мріяти і в мріях нести порятунок від пороків, а інша — творити добро серед реальних людей, які зовсім не хочуть, щоб їх наставляв на путь істини якийсь Авдій, такий же гінець-до-бувач, який їхав на край світу так само, як і вони, за довгим карбованцем. Яке їм діло до того, що Авдій Калістратов був виповнений благородним бажанням повернути їхні долі до світла силою слова, бо твердо вірив, що Бог живе в слові і, щоб слово набуло божественної дії, воно повинно йти від істини справжньої і бездоганної. У це він вірив, як у світовий закон. Та він поки що не знав одного: що зло протистоїть добру навіть тоді, коли добро хоче допомогти тим, які стали на шлях зла... Це він ще мав пізнати...

VI

Горбаті відроги снігових гір, що з'явилися на світанку четвертого дня, сповістили про наближення поїзда до пониззя Чуйських і

Примоюнкумських степів, куди вони й прямували. Снігові гори були лише загальним орієнтиром у цих обширах, відходячи у степові простори, і вони мали зникнути з поля зору. Та ось з'явилося сонце на краю землі, і в незчислений раз усе освітілося мирним світлом, а поїзд, у якому було повно людей, з найрізноманітнішими долями, не доїжджаючи до гір, блиснув довгою низкою вагонів у степу і повернув в оповиті маревом рівнини — туди, де не видно гір...

На станції Жалпак-Саз гінці-добувачі мали зійти і далі рухатися своїм ходом на свій страх і ризик — кожен сам по собі, але за єдиним задумом і під єдиною командою. Оце найбільше й цікавило Авдія Калістратова — хто ж він, Сам, головний у цій справі, невсипуще око якого стежило за ними, про якого згадували між іншим і неголосно.

До станції Жалпак-Саз залишалось годин зо три їзди. Гінці заметушились в зборах. Викликаючи зранку невдоволення пасажирів, Петруха довго відмивався в туалеті після нічної гульні, перед тим як піти до Самого за останніми вказівками. Минулого вечора він з друзками почав з шампанського, яке для них було дитячою забавкою,— вони пили його склянками, як лимонад, а потім перейшли на горілку, і це далось знаки. Малолітній Льонька зовсім зомлів, і Авдію ледь удалося підняти його. Тільки згадка про те, що незабаром Жалпак-Саз, змусила Льоньку пересилити себе. Він сів на полиці, схиливши патлату голову на безвільній худій і брудній шиї. Хто б міг подумати, що цей хлопчак заробляє непогані гроші злочинним шляхом і що його життя вже занапащене.

Поїзд ішов плавно і швидко по рівних степових просторах, і десь у якомусь вагоні перебував Сам, до якого й поспішив осоловілий Петруха, випивши склянку густого й чорного, немов дьоготь, чаю для остаточного протверезіння. Очевидно, Сам не дуже любляв випивак. Протягом усієї дороги Авдію Калістратову так і не вдалося побачити Самого хоча б здалеку, а їхали ж усі в одному поїзді. Хто він, який із себе? Спробуй угадай його серед сотень пасажирів. Але хто б він не був, він був обережний, як очеретяний звір, який затаївся в заростях, за всю дорогу

нічим не видав себе. Незабаром Петруха повернувся від Самого, як побитий пес, похмурий, розлючений, він помітно посерйознішав. Звичайно, Сам добре виматюкав його за нічну п'ятику якраз напередодні прибуття. Його можна було зрозуміти — з тієї години, як поїзд прибуде в Жалпак-Саз, саме час дій для добувачів анаші, а телепень Петруха наливався так, що буде цілий тиждень страждати від головного болю. Невдоволено глянувши на Авдія, немов той був чимось винен перед ним, Петруха буркнув:

— Ходімо, розмова є.

Вони подались у тамбур. Там закурили. Стукали, гриміли колеса.

— Ти ось що, Авдяю, значить, запам'ятай,— почав Петруха.

— Та слухаю,— поморщився Авдій.

— А ти не дуже верни носа,— розсердився Петруха.— Ти хто такий?

— Та що ти, Петре,— спробував утихомирити його Авдій,— чого даремно ображатись? Ну я не п'ю, ти випиваєш, то що з того, чого сваритись? Ти краще скажи, що далі робитимемо.

— Далі буде, як Сам скаже.

— Ну ось про це я й кажу. Що ж Сам сказав?

— Твоє діло маленьке,— обірвав його Петруха.— Ти для нас новий, а тому підеш зі мною і Льонькою, взагалі, троє нас буде. А інші хлопці, хто сам по собі йде, а хто й у парі з дружком.

— Ясно. Тільки куди ж іти?

— А це не твоя печаль, зі мною підеш. Вийдемо в Жал-пак-Сазі. А далі добиратись треба самим. На попутних мл-шинах до радгоспу "Моюнкусський", а далі безлюддя — там підемо вже пішки.

— Он як?

— А ти що думав, на "Жигульчику" тебе доставлять? Ні, братику! Там, якщо помітять кого, можуть і схопити, а якщо хто на машині чи на мотоциклі їде, зовсім хана!

— Оце так! А Сам же де буде, він з ким іде?

— А тобі яке діло? — обурився Петруха.— І чого ти все розпитуєш про нього? Іде, не йде! А може, він і зовсім не йде? Він що, тобі підзвітний, чи як це розуміти?!

— А ніяк. Коли він у нас головний, на випадок чого треба знати, де він.

— Ось саме про це тобі знати й не треба! — пихато заявив Петруха.— Не наше це з тобою діло, де він буде та як. Знадобиться йому, то він тебе і з-під землі дістане.— Петруха багатозначно помовчав, немовби оцінюючи, яке враження він справив, і потім додав, дивлячись каламутними, все ще не протверезілими очима: — А тобі, Авдю, Сам передавав: якщо працюватимеш як треба, будеш завжди наш ходок, а коли, не приведи господи, курвою виявишся, краще тобі зараз із діла вийти. Ось зійдемо ми на станції, і валяй потихеньку на всі чотири боки, ми тебе не зачепимо, ну а як увійдеш в діло — все, назад ходу нема. Скурвишся — на землі тобі місця не буде. Зрозумів?

— Зрозумів, звісно, що тут розуміти. Не маленький,— відповів Авдій.

— Ну так от, запам'ятай: я тобі передав, ти чув, щоб потім ніяких — не знав та не зрозумів, простіть та помилуйте.

— Досить, Петре,— перервав його Авдій.— Не повторюй даремно. Адже я теж сам собі голова. Знаю, на що йду, і знаю, що мені треба. Ти краще послухай тепер мою раду. Із сьогоднішнього дня зав'яжи і Льоньку не споюй. Він ще дурненький. Та й тобі навіщо? Ось рушимо в ті краї під мухою та в таку спеку — які ж з нас добувачі будуть?

— Згоден,— відрізав Петруха і полегшено усміхнувся, скрививши мокрі губи.— Що правильно, то правильно. Повір, Авдяю, сам не візьму ні краплі в рот і Льоньці не дозволю. Все, каюк!

Вони помовчали, вдоволені тим, що розмова завершилась для загальної користі. Поїзд, розгойдуючись, поспішав до вузлової станції Жалпак-Саз, де замінюють тягу і машиністів. Багато пасажирів, яким треба було виходити, вже складали речі. Льонька теж стурбовано виглянув у тамбур.

— Ви чого тут? — поцікавився він, кривлячись від головного болю.— Треба ж збиратись. Через годинку приїжджаємо.

— Не бійсь,— відповів Петруха.— Що нам збиратись? Аже, не дівки. Рюкзачок на плечі — і гайда.

— Льоню,— підкликав до себе хлопця Авдій.— Підійди до мене. Голова болить? — Льонька винувато похитав головою.— Ось ми з Петром постановили: від сьогоднішнього дня щоб ні краплі. Згоден? — Льонька мовчки похитав головою.— Ну йди, ми зараз прийдемо. Встигнемо, не турбуйся.

— Та часу ще навалом,— сказав Петруха, глянувши на годинник.— Ціла година з чимось.— А коли Льонька пішов, сказав: — Це ти правильно щодо Льоньки. Само ж, гаденя, рветься пити, а вип'є — на ногах не стоїть. Але тепер — амба! Діло є діло. Це ми в дорозі трохи побалувались. А потім, не думай, я на Льоньчині гроші не пив, може, сам він що... але я п'ю на свої.

— Та хіба в цьому справа,— озвався з гіркотою Авдій.— Просто шкода хлопчину.

— Це ти правильно,— зітхнув з розумінням Петруха. Відверта розмова навела, мабуть, Петруху на якусь думку, яка вже давно непокоїла його.— Слухай, Авдяю, а до цього, до нас тобто, ти чим промишляв чи робив де? Може, ти з фарцовщиків будеш? Ти не жмись, нам тепер або за одним столом гуляти в ресторані, або одну парашу виносити з камери. Кидай хоч так, хоч сьяк!

Авдій не став приховувати:

— Ніякий я не фарцовщик. І не жмусь я зовсім. До цього я в духовній семінарії вчився.

Такого повороту Петруха, очевидно, ніяк не ждав.

— Стривай, стривай! У семінарії, кажеш,— то значить, ти на попа вчився?

— Еге ж, виходить, що так...

— Ого! — витріщив очі Петруха і пустотливо присвиснув, склавши губи дудочкою.— То чого ж ти пішов звідти, чи поперли за що?

— І те, й інше. Загалом, покинув я.

— А чого ж? Бога не поділили, чи що? — задьористо вів далі Петруха.
— Ото сміхота!

— Виходить, не поділили.

— Ну то скажи, коли ти все так знаєш... Бог є чи нема?

— На це важко відповісти, Петре. Для кого він є, а для кого його немає. Все залежить від самої людини. Скільки будуть люди жити на світі, стільки вони будуть думати, є Бог чи немає.

— Ну, а де ж він, Авдяю, коли він, скажімо, є?

— Він у наших думках і в наших словах...

Петруха замовк, обдумуючи сказане. Голосніше й виразніше застукали колеса вагонів — грукіт линув крізь відчинені двері з тамбура, — через вагон проходили якісь пасажери й не зачинили їх. Петруха причинив двері, прислухався до приглушеного стуку коліс і нарешті сказав:

— Виходить, у мене його немає. А в тебе, Авдяю, він є?

— Не знаю, Петре. Хотілося б думати, що є, хотілося б, щоб був...

— Значить, тобі це потрібно?

— Так, мені це необхідно...

— Ось і зрозумій тебе,— огризнувся Петруха. Щось його, певно, зачепило.— А на хрена в такому разі ти їдеш з нами, коли тобі Бог потрібен?

Авдій вирішив, що поки що не час і не місце загострювати розмову.

— Але ж гроші теж потрібні,— сказав він примирливо.

— Е, ось якої ти заспівав. Або Бог, або дурні гроші. А сам усе-таки вирушив за грішми.

— Справді, поки що виходить так,— змушений був визнати Авдій.

Ця розмова послужила Авдієві Калістратову поштовхом до роздумів. По-перше, він чітко усвідомив, що Сам, той, який невидимо тримав поїздку гінців за анашею під своїм контролем протягом усього шляху, вкрай недовірливий, обачний і, очевидно, жорстокий, і якщо він запідозрить щось недобре в якійсь із ланок операції, яку він проводить, то не зупиниться ні перед чим, щоб помститися або убезпечити себе і тих, хто стоїть за ним. Цього треба було сподіватись — на те вона й торгівля наркотиками. Друге, що зрозумів він з дорожніх розмов з Петрухою та іншими,— на гінців є сенс впливати словом, адже обов'язок проповідника — довірча розмова, переконання словом без остороги на небезпеку, що загрожує: несли ж колись самовіддані місіонери слово Христа диким африканським племенам, ризикуючи своїм життям, бо врятування душ ціною життя може виявитись кінцевим підсумком, долею, змістом його життєвого шляху,— так він порятує душу.

На станцію Жалпак-Саз прибули вони близько одинадцятої години дня. Станція була вузлова, пересадочна, дві вітки відходили у бік далеких снігових гір, які стало видно на світанку, і тому проїжджих у різні кінці тут було багато, що для гінців теж мало свої зручності: можна загубитись у станційній суєті. І все обійшлося якнайкраще. Авдій здивувався, як запросто і по-діловому просочились вони в обідній час у привокзальну їдальню. Разом з Авдієм їх було чоловік дванадцять (так здалося йому), тих, кому належало вирушити далі в степи за анашею. За столиками гінці сиділи розрізнено, по одному, по двоє, але на виду один в одного, хоча відкрито між собою не спілкувались і зовні в дорожньому натовпі не виділялись — таких, як Льонька, і доросліших хлопців, як Петруха, було багато. В розпал літнього сезону всі кудись і звідкілясь їхали — типова мішанина азіатських і європейських облич... І хоч сюди раз по раз заходили працівники міліції — стежити за порядком, і хоча на станції на кожному кроці зустрічався міліціонер, їх це не турбувало. Пообідали вони швидко, поступившись місцем іншим бажаним перекусити повсякденними стравами, і після цього за якимось невловимим знаком непомітно розосередились — кожний із своїм

багажем: з рюкзаком, з портфельчиком, у яких несли хліб, консерви й інші потрібні їм речі. Отак гінці роз'їхались по місцях, розчинились у безмежних просторах тутешніх степів Примоюнкум'я.

Петруха, а з ним Авдій і Льонька відправилися втрьох, як і було задумано й санкціоновано Самим, якого Авдієві так і не вдалося побачити. Але в тому, що Сам невидимо керував усією операцією, не було ніякого сумніву. їхали вони з Пет-рухою в найвіддаленіший куток, мало не в Моюнкуми, на попутній вантажній машині до відділення радгоспу "Учкудук" за четвертак, який давав Петруха із грошей, виділених Самим. Про всякий випадок придумали собі легенду: ВОШІ шабашники. Авдій — тесляр, найпотрібніша в тутешніх краях людина, що, до речі, відповідало істині: Авдій і справді був непоганим теслярем. Батько з дитинства навчив. Петруха поклав йому в рюкзак, теж про всякий випадок, необхідний інструмент — рубанок, сокиру, долото, завбачливо взяті з дому. Себе і Льоньку Петруха мав видавати за штукатурів і малярів — вони, мовляв, на канікулах, учні ПТУ і їхали, виходило, на заробітки в далекий Учкудук, у Примоюнкум'я трохи заробити у степовиків на будівництві будинків. Версія цілком правдоподібна.

День стояв жаркий, але у відкритому грузовику було легше — не так припікало і продувало свіжим степовим вітерцем. Щоправда, дорога, як і будь-яка польова, була нікудишня — вся розбита.

Коли машина пригальмовувала на вибоїнах, пилюка з-під коліс налітала хмарою — залишалось тільки відмахуватись та відкашлюватись. Єдине, що примиряло з важкою дорогою, — навколишні простори, мимоволі з'являлася думка: були б крила, полетів би над землею... "Тепер я немовби своїми очима переконався, що земля — це планета, — думав Авдій, стоячи біля кабіни. — А як тісно людині на планеті, як боїться вона, що не вміститься, не прогодується, не вживеться з іншими собі подібними. І чи не в тому справа, що упередженість, страх, ненависть звужують планету до розмірів стадіону, на якому всі глядачі заложники, бо ж обидві команди, щоб виграти, принесли з собою ядерні бомби, а болільники, незважаючи ні на що, волають: гол, гол, гол! Оце і є планета.

А перед кожною людиною ще стоїть непозбутнє завдання — бути людиною, сьогодні, завтра, завжди. Із цього складається історія. Куди ми їдемо тепер, заради якої життєво важливої потреби люди шукають отрути собі й іншим, що їх штовхає на це і що вони знаходять на тому страшному колі зречення від самих себе?"

* * *

В Учкудуці, в цьому воістину загубленому і богом забутому казахському селищі, вони відразу знайшли собі роботу — підрядилися на кілька днів штукатурити і столярувати в недобудованому будинку одного чабана. Сам чабан був з отарою на відгоні, сім'я була з ним, а будівля стояла пустою, припоручена сусідові-родичу на випадок, якщо раптом об'являться, як і в минулому році, шабашники. Вони й об'явилися, неначе знали заздалегідь,— Петруха, Авдій, Льонька, три гінці-молодці.

Жили вони в тій же будівлі, добре, що дах був і погода стояла спекотна. Маленьке вогнище упорядили у дворі і дещо навіть варили. Треба сказати, працювали як звірі. Петруха сам вставав до сходу сонця, одразу ж будив своїх артільників, Авдія і Льоньку, і вони бралися до діла, не піднімали голови до самісінької темряви. Вечеряли вже при світлі вогнища, і тільки тоді Петруха дозволяв собі трохи перепочити і порозмірковувати.

— Ти ось що, Авдяю, дивлюся, навіть дуже задоволений — працюєш. Щось, як і належить, з господаря, звичайно, одержимо. Але такі гроші, якщо хочеш знати, нам тьху! На один зуб! Це ми так, про людське око. А ось як рушимо, та на добре місце вискочимо, щоб двома руками обривати той цвіт, там справа інша — один деньок помотався по степу, зате цілий рік живи, як міністр. Льонько, хто-хто, а ти знаєш! Адже так?

— Трохи знаю,— відповів Льонька, що більше мовчав.

— Тільки дивіться, хлопці,— суворо попереджав Петруха,— нікому ні слова, ні сусідові, ні іншим тутешнім, вони люди добрі, і все одно — помри, але нікому ні слова. Особливо якщо хто заявиться та почне розпитувати. Ти, Авдю, кажи: мовляв, знати не знаю, відати не відаю, он, мовляв, наш бригадир, це я, ото ж з ним, мовляв, і говори, а я людина маленька, нічого не знаю. Ясно?

Що тут ще відповісти — ясно, значить, ясно... Але не це турбувало Авдія, а те, що змушений був мовчати до пори до часу, не міг спробувати якось вплинути на хлопців, які скотилися на слизький шлях, жадаючи будь-якою ціною добути ті злочинні гроші,— такого втручання вимагала його душа, але він не зміг собі цього дозволити. Якби навіть Авдієві вдалося силою думки і слова похитнути їх, примусити замислитися над своїм падінням, якби навіть припустити, що ці двоє послухаються голосу розуму і вирішать порвати з таким життям, вони не наважаться і не зможуть цього зробити з тієї простої причини, що вони вже міцно-преміцно пов'язані страшною круговою порукою з іншими, які мають неписане право карати їх за зраду. Але як розірвати це порочне коло? Втішало Авдія лише те, що він може послужити благородній справі, пізнавши на своєму досвіді, як діють гінці-анашисти, і потім, виклавши це у великому газетному матеріалі, розкрити людям очі. І це буде, як він сподівався, початком моральної боротьби за душі молоді, яка збочила з шляху. Лише це допомагало Авдієві примиритись з тим, що він мимоволі виявився втягнутим у їхні діла в складі групи Петрухи.

На третій день їхнього перебування в Учкудуці стався один незначний випадок — Авдій йому не надав великого значення. Петруха ж, дізнавшись про нього, дуже стурбувався. Сам Петруха на той час поїхав з дідом-сусідом, інвалідом війни, на його колясці в центральну садибу радгоспу заpastися консервами, сигаретами та цукром, оскільки наступного дня на світанку вирішили податися в степ — немовби перебиралися шабашничати в інше місце.

Льонька доштукатурював будинок усередині, а Авдій, прилаштувавшись в тіні, збивав для повітки двері. Коли це з вулиці

раптом донеслось торохкотіння мотоцикла, Авдій оглянувся, приклав долоню до очей. Біля будинку зупинився, ревучи, великий мотоцикл, водій легко зіскочив з сидіння. На подив Авдія, мотоциклістом виявилась зовсім молода жінка. Як тільки вона впорується з цією важкою машиною, та ще й на таких дорогах?! Жінка стягла з голови круглий шолом з ремінцем, що теліпався, зняла вітрозахисні окуляри, струснувши головою, розкидала по плечах густе світле волосся.

— Запарилась! — усміхнулася вона, показавши білий ряд зубів.— А запарошилася як, боже мій! — радісно вигукнула вона, струшуючи з себе куряву.— Здрастуйте!

— Здрастуйте,— знічено відповів Авдій. Безглузді настанови Петрухи подіяли на нього. "Хто вона? Чого сюди приїхала?" — подумалось Авдієві.

— А господар на місці? — запитала мотоциклістка, так само привітно усміхаючись.

— Який господар? — не зрозумів Авдій.— Господар будинку, чи що?

— Еге ж, звичайно.

— Таж він неначе зараз не тут, а десь на відгоні.

— А ви що, не бачили його?

— Ні, не бачив. Ні, бачив, тільки мигцем, він приїздив недавно. Але я з ним не розмовляв.

— Дивно, як же це ви з ним не розмовляли,— ви, здається, тут працюєте, будете йому дім?

— Вибачте, але я справді не встиг з ним поговорити. Він тоді, здається, поспішав. З ним розмовляв наш старший. Його звать Петром. Зараз його немає. Він незабаром має приїхати.

— Та мені це ні до чого, вибачте, коли що. Просто мені хотілося побачити Ормана — він чабан і знає те, що мене цікавить. Тому й заскочила по дорозі, думала, застану його. Ну, вибачте, я, здається, заважаю.

— Та ні, що ви.

Мотоциклістка знову наділа шолом з ремінцем, що теліпався, завела двигун, від'їжджаючи, глянула на Авдія крізь скельця окулярів і мигцем кивнула. Авдій у відповідь, сам того не помічаючи, помахав їй рукою. І довго потім його думки були зайняті цим, здавалося б, незначним, випадковим епізодом. І зовсім не тому, що в його душу закралась підозра: чи такий безневинний її несподіваний візит напередодні їхнього виходу за здобиччю і чи не винюхує вона чого,— ні, зовсім про інше думав він. Вже після того, як вона поїхала, залишаючи позаду клуби пилюки, він уявив її собі знову, немовби поставив собі за мету на все життя запам'ятати її. І тепер відзначав, з подивом і задоволенням, що вона була гарна станом, невелика зростом, трохи вище середнього, але все в ній було жіночне й пропорційне, як і хотілося йому. "Ні, поза жартами,— говорив він так, ніби сперечався з кимось.— Жінка такою і має бути! Ось саме такою і має бути жінка". Авдієві запам'яталися незвичайно тонкі риси її натхненного обличчя, карі, аж чорні очі, що сяяли живим блиском, при тому, що волосся її, яке вільно спадало на плечі, обрамляючи обличчя, було зовсім світлим, і це поєднання темних очей і світлого волосся надавало їй особливих принад. І все в ній йому подобалося: і невеликий, ледь помітний шрам на лівій щоці (можливо, в дитинстві впала?), і те, як ладно вона одягнена — джинси, куртка, поношені чоботи із відкоченими халявками,— і те, як впевнено вона вела мотоцикл: адже сам Авдій умів їздити хіба що на велосипеді... І ще як він оконфузився, коли вона запитала про господаря, а він — на тобі: бачив, ні, не бачив, ні, бачив... просто як хлоп'я, і чого це він так розгубився?

Цікаво, дуже цікаво було Авдієві Калістратову думати про неї, хоча, здавалося б, і згадувати ні про що — приїхала, одразу ж поїхала, і тільки. І все ж хто вона, звідки вона з'явилася, судячи з усього, вона звідкілясь же приїхала, але чого і що робити такій жінці в цих пустельних місцях?..

Петруха, довідавшись, що до них заїжджала якась дивна жінка на мотоциклі, не на жарт сполошився і довго й занудно випитував, що вона говорила та чим цікавилась і що Авдій їй відповідав. Довелося переказувати розмову кілька разів слово в слово.

— Тут щось не те, тут щось не те,— з сумнівом похитував головою Петруха.— Шкода, що мене не було, я б з ходу розкусив, що за птаха така. Бачиш, Авдю, ти хоч і розумний і грамотний, а я краще за тебе тут упорався б, розпитав би її, коли таке діло. З'ясував, хто така та що їй потрібно, а ти, друже, розгубився, бачу, що розгубився, хоч я тебе й попереджав на такий випадок.

— Чого ти переживаєш? — пробував заспокоїти його Авдій.— Ну що тут такого, аби так боятись?

— А те, що на наш слід можуть вийти лягаві. Що, коли її підіслали видивитись та вивідати?

— Та кинь ти нісенітниці верзти!

— Цікаво, що ти потім скажеш, коли за ґратами опинишся або коли Сам з тебе питає, а він таки питає суворіше, ніж лягаві: шкуру здере, а то й ножом шгщрне. Ти хоч розумієш, що таке — шпирнути?

— Заспокойся, Петре, що має бути, того не минути. Про це треба було раніше думати. Ось Льонька, ще хлоп'я, а хто його затягнув у таке діло? Або хоч би ти, скільки тобі років — двадцять буде чи ні? А ти як бовдур, кроку ступити не смієш, слова зайвого не скажеш — щоб не

прогнівити Самого. Подумав би краще над тим, як воно далі буде, тут є над чим поміркувати.

Але спроба Авдія не мала успіху — Петруха відразу розлютився:

— Ти це кинь, Авдяю, і Льоньку не чіпай. Якщо ти на попа вчився, забудь про це. Від твоїх чудових слів користі гріш, а при ньому, при Самому, ми гроші загрибаємо. Ясно? Льонька сирота — кому він потрібний, а з грішми він теж не в тім'я битий. Хочу — п'ю, хочу — їм. А твоїми байками ситий не будеш, а вже щодо того, щоб погуляти з друзьками на славу, щоб столи вгинались і щоб дівки на естраді так співали, щоб до печіночок проймало,— і не мрій. Ось у мене брати-братики, трудяги-роботяги, а глянув би, як їм дається цей карбованець! Працюють не розгинаючись. А мені нічого не варто карбованцем підтертись! Гроші не любить тільки дурень, правда, Льонько?

— Правда,— блаженно усміхаючись, той згідливо кивав головою, не засумнівавшись ні в чому.

Але це був лише початок серйознішої розмови, коли випаде нагода. Авдій розумів, що не варто надто далеко заходити — інакше хто повірить, що він гінець-анашист, який прагне передусім добути гроші.

Наступного дня встали вдосвіта. На краю землі ледь зайнялася зоря, двори в селищі, що розкинулись віддалік, ще спали, і навіть собаки не гавкали, коли троє гінців тихцем пробиралися городами у відкритий степ. За словами Петрухи, іти було не так уже й далеко. Він знав, куди прямувати, і обіцяв, як тільки побачить де коноплі — анашу, відразу покаже Авдієві.

Незабаром трапилася така нагода. Досить міцна, стеблиста, рівна рослина із щільною бахромою суцвіть навколо стебла виявилась тією самісінькою анашею, заради якої вони їхали із Європи в Азію. "Боже мій,— думав Авдій, дивлячись на анашу,— на вигляд така звичайна, майже як

бур'ян, рослина, а стільки дурманних солодощів в ній для деяких, що життя кладуть за це зілля! А тут воно під ногами!" Так, то була анаша, сонце вже піднялося і почало припікати, а вони стояли серед безлюдного степового простору, де немає жодного деревця, і вдихали, розминаючи пальцями пелюстки, причепливий запах терпких диких конопель. А яких тільки химерних видінь не породжувала анаша у курців протягом багатьох віків! Авдій намагався уявити собі колишні східні базари (він читав про них у книжках) в Індії, Афганістані або Туреччині, десь у Стамбулі чи в Джайпурі біля древніх кріпосних стін, біля воріт колись знаменитих палаців, де анашу не криючись продавали, купували і там же курили і де кожний на свій лад, у міру своєї фантазії поринав у галюцинації — кому привиджувалися втіхи в гаремах, кому виїзди на золочених шахських слонах під розкішними балдахінами при напливі всілякого люду і трубному ревищі на святкових вулицях, кому безпросвітна темрява самотності, породжувана в надрах омертвілої свідомості, темрява, яка викликає вируючу лють, бажання скрутити і спопелити весь світ. Негайно, зараз, один на один!.. Чи не в цьому приховувалась одна із фатальних згуб колись квітучого Сходу? І невже те солодке помутніння розуму таїлося в диких коноплях, які просто і звичайнісінько росли в цих сухих степах?..

— Ось вона, рідна! — примовляв радісно Петруха, обводячи широким жестом степові простори.— Глянь, а ген ще й ще! Це все вона — анаша! Та тільки тут не будемо збирати — це що! Це так собі! Я поведу вас в такі місця, де аж голова піде обертом...

Вони пішли далі і через годину набрели на такі густі зарості анаші, що від самого духу її повеселішали, як від легкого сп'яніння. Конопель тут було скільки душі завгодно. Вони почали збирати і листя і цвіт анаші і розстеляли зібране для просушування. Петруха доводив, що просушувати варто годин зо дві, не більше. Робота йшла на лад... І все було так, що краще й не придумаєш. Та раптом звідкілясь долинуло гудіння вертольота. Він низько летів над степом, і здається, прямував у їхній бік.

— Вертоліт, вертоліт! — по-дитячому голосно й радісно загорлав Льонька і, сіпаючись, застрибав.

Але Петруха — той не розгубився.

— Лягай, дурню! — закричав він і додав матюків.

Всі вони лягли ниць, поховались в траві — вертоліт пройшов трохи збоку, і навряд чи вертольотчики помітили їх, але Петруха потім усе не міг заспокоїтись і довго виказував Льоньці — йому здавалося, що вертоліт навмисне прилітав видивлятися гінців.

— А що,— розмірковував він,— згори все видно, кожную мишку. А нас, дурнів, видно за сто верст. Він, як побачить, одразу повідомить куди треба по рації. А коли нагряне міліція на машинах, тут подітись нікуди — тільки руки вгору, і кришка!

Але незабаром і він забув про це, треба було працювати. Саме в той день і сталася зовсім немислима пригода: Авдій зустрівся з вовчим сімейством. А було це так.

Зробили перекур, перекусили трохи, і тоді Петруха сказав:

— Слухай, Авдю, ти неначе прижився уже в нас, став свій в допису. Та ось що я тобі скажу. Значить, так, є в нас один закон для новеньких, таких, як ти. Якщо перший, значить, раз на діло йдеш, маєш неначе зробити Самому сплату чи подарунок, як хоч розумій.

— Який іще подарунок? — розвів руками Авдій, здивований таким поворотом справи.

— Та ти стривай, ти чого сполошився? Ти що думаєш, у магазин, чи що, за подарунком бігти треба? Тут не добіжиш. А я ось, значить, про що товкмачу. Треба тобі пласти-лінчику трохи назбирати, ну хоч би із

сірникову коробочку. Побігаєш тут по травках, я тобі розкажу, як це робиться, а той пластилін, значить, при зустрічі піднесеш неначе задля дружби, та ти ж тямуща людина, все розумієш: Сам — він головний, ти підлеглий, таке тобі від нього довір'я...

Авдій задумався: а для нього тут є свій резон — піднесення пластиліну, пилкової маси анаші, найціннішого продукту, могло відкрити доступ до Самого. З'явилась можливість побачити нарешті Самого. А як це потрібно! Раптом удасться розговоритись із Самим, під чиєю владою були всі гінці. "Влада, влада, де дві людини, там уже і влада!" — гірко посміхнувся Авдій Калістратов.

— Добре,— сказав він,— значить, зберу я пластилін і віддам Самому. А коли віддам, на станції, чи що?

— Точно не знаю,— зізнався Петруха.— Може, завтра і віддаси.

— Як завтра?

— А так. Додому час повертатись. Досить. А завтра — двадцять перше число. Завтра нам, кров з носа, до чотирьох дня треба бути на місці. Ось і рушимо.

— На якому місці?

— А на такому,— бундючився своєю поінформованістю Петруха.— Зберемось, тоді дізнаєшся. На триста тридцятому кілометрі.

Авдій більше не став розпитувати — зрозумів і так, що триста тридцятий кілометр — це якась ділянка залізниці на Чуйській вітці; важливо було інше — зустріч з Самим найімовірніше могла відбутися там і, мабуть, завтра. То чи не краще, не гаючи часу, приступити до збору цього самого пластиліну?

Діло виявилось нескладним, але вкрай обтяжливим і за способом варварським. Треба було, роздягнувшись догола, бігати по заростях, щоб на тіло налипав пилок із суцвіть конопель, що він і робив. Ну й довелося ж побігати Авдію Калістратозу того дня — ніколи в житті він стільки не бігав! Пилок цей, ледь помітний, майже мікроскопічний, майже безбарвний, хоча й налипав, але зібрати з тіла цей майже невидимий наліт виявилось не так-то просто — у результаті всіх зусиль пластиліну вийшло мізерно мало. І тільки усвідомлення того, що це необхідно для зустрічі з головним, якого величали Самим, для того, щоб, назбиравши матеріалу, розкрити утаємничені пружини поведінки гінців і через слово, через газету огласити криком болі всю країну,— тільки це змушувало Авдія бігати й бігати туди-сюди під палючим сонцем.

У тій біганині Авдій досить далеко опинився від друзків, вишукуючи в степу найбільш густі зарості анаші. І тут найшов на нього якийсь момент дивовижного стану легкості, ширяння чи то наяву, чи то в уяві. Авдій і не помітив, як це сталося. У небі щедро світило сонце, повітря було тепле, пурхали й пересвистували якісь птахи, особливо заливались жайворонки, мигтіли метелики й інші комахи і теж видавали різні звуки,— словом, рай земний, та й тільки, і в тім раю, роздягнувшись догола, залишивши на собі тільки панаму, окуляри, плавки і кеди, Авдій Калістратов — білошкірий, худючий півничанин, захмелілий від пилку, гасав як заведений туди-сюди степом, вибираючи найвищий і най-густіший травостій. Навколо нього клубочився збитий пилок квітучих конопель, що зав'язували сім'я, і від тривалого вдихання того летючого Дурману в уяві Авдія, природно, виникали різноманітні видіння. Особливо втішне було одне: він мчить на мотоциклі, влаштувавшись позаду вчорашньої мотоциклістки. Причому його аніскілечки не бентежила та обставина, що він сидить не за кермом могутнього мото-коня, як належало б справжньому чоловікові, а пасажиром, який прилаштувався позаду — там, де звичайно сидять жінки. Але що робити, якщо він не вміє водити мотоцикл та й взагалі далекий від техніки. Його цілком влаштовувало те, що він їхав разом з нею на одному мотоциклі. Її волосся розвівалося на вітрі, вибиваючись з-під шолома, торкалося його обличчя, як руки вітру, липло до губ, до очей, лоскотало шию, і це було прекрасно; іноді вона

оглядалась, пустотливо усміхалась йому, сяяла очима — як йому хотілося, щоб так було вічно... без кінця...

Отямився він, лише коли побачив біля себе трьох вовченят. Оце так! Звідки вони взялись? Він не вірив своїм очам. Троє вовченят, виляючи хвостиками, хотіли наблизитись до нього, погратись з ним — торопіли, але не тікали. Голінасті, як підлітки, з напівнастовбурченими, нестійкими вухами, ще гостроморді і з запитливими й до смішного довірливими очима. Це чомусь так розчулило Авдія, що, забувши про все, він почав лагідно підкликати їх до себе, забавляти й манити, а сам увесь сяяв від людської прихильності, і саме в цей час він побачив — спалах білої блискавки, білий вищир вовчиці, що мчала на нього... Це було так несподівано, так стрімко, але й так повільно і страшно, що він не відчув, як самі собою підігнулись коліна і як він присів навпочіпки, схопившись за голову,— він не відав, що саме це врятувало йому життя; а вовчиця була вже за два-три кроки і в несамовитому стрибку раптом перемахнула через його голову, обдавши звірячим духом; тієї ж миті їхні очі зустрілися, Авдій побачив вогненний синій погляд вовчиці, її незрівнянно сині й жорстокі очі, і мороз побіг по шкірі, а вовчиця тим часом іще раз стрімко, мов вітер, перескочила через нього, кинулася до вовченят і з нальоту погнала їх геть, пустивши в хід зуби, а заодно круто завернула з путі страшного звіра — величезного вовка зі здібленим загривком, який висунувся із балки, і всі вони враз зникли, неначе їх знесло бурєю...

Авдій, тікаючи, довго біг степом, і страх виходив криком із нього. Він біг, а голову паморочило, тіло обважніло, ноги заплітались, і земля гойдалася під ногами, що заплітались,— йому хотілося впасти, заснути, і тоді він почав блювати, він відчув, що настав його смертний час. І все-таки в нього вистачило волі відбігати щоразу вбік від мерзеної блювотини і бігти далі, доки новий приступ не корчив його в три погібелі, викликаючи нестерпний біль і різь у животі. Виригаючи пилкову отруту, мордуючись від судом, Авдій, стогнучи, белькотів: "О Боже, припини, досить! Ніколи, ніколи більше не буду збирати анашу! Досить з мене, я не хочу бачити й чути цей запах, о Боже, зглянься наді мною..."

Коли нарешті блювота відпустила і він зібрався вже йти шукати свій одяг, до нього підбігли Петруха й Льонька. Розповідь про зустріч з вовками страшно подіяла на них. Особливо перелякався Льонька.

— Ну не дрейф ти! Чого так тремтиш? — напустився на нього Петруха.— Коли люди за золотом ішли, які були випадки, і нічого, все одно йшли... А ти якихось вовків злякався — та вже й слід їхній прохолов...

— Так то за золотом,— сказав Льонька, помовчавши.

— А яка тобі різниця? — огризнувся Петруха. Цим і скористався Авдій.

— Різниця є, Петре,— мовив він.— І дуже велика різниця. Від золота теж багато зла, але його не криючись добувають, а анаша — вона отрута для всіх. На собі випробував, мало кінці не віддав, весь степ обблював...

— Та перестань, отруївся трохи з незвички, хто тут винен,— невдоволено махнув рукою Петруха.— Тебе що, тягли сюди? Ти все про Бога, та що добре, та що погано, чого ти нам гру псуєш? Чого ти все воду каламутиш? А як гроші, то ти тут — приперся, мало вовкам у пашу не потрапив!

— Я хочу не каламутити, а очистити воду.— Авдій вирішив, що доведеться розкритись більше, ніж розраховував.— Ось ти, Петре, неначе розумний хлопець, не може ж бути, щоб ти не розумів, що на злочин ідеш...

— Іду! А ти на що йдеш?!

— Я іду, щоб рятувати!

— Рятувати! — люто вигукнув Петруха.— Це ж як ти будеш нас рятувати? Ну ж бо розкажи!

— Для початку — покаємось перед Богом і перед людьми...

На подив Авдія, вони не засміялися. Тільки Петруха сплюнув, неначе в рот йому гидота яка попала.

— Покаємось! Придумав теж,— пробурмотів він.— Це ти кайся, а ми будемо гроші робити. Нам потрібні гроші, зрозумів — просто і ясно! А ти — покайся! І якщо жартуєш, Авдяю, то жартуй обережніше! Довідається Сам, що ти тут збиваєш нас, до своїх місць не доберешся, запам'ятай! Я тобі як товаришеві кажу. І нас не баламуть, для нас гроші — перш за все! Льонько, скажи, що тобі потрібно — Бог чи гроші?

— Гроші! — відповів той.

Авдій промовчав. Вирішив зачекали, відкласти розмову.

— Ну досить, поговорили, і крапка, збиратись будемо,— примирливо розпорядився Петруха.— А з твоїм пластиліном, Авдяю, так розумій, нічого й не вийшло?

— На жаль, ні. Як кинулась на мене вовчиця — сам не знаю, де що залишив. І одяг десь, піду шукати...

— Одяг-то знайдеться твій, куди він подінеться, а от пластилінчику нашкрепти вже не встигнеш. Сьогодні треба йти. Гарзд, розкажемо, як діло було, зрозуміє. А не зрозуміє, наступного разу назбираєш...

З рюкзаками, набитими травою — анашею, до глибокої ночі йшли вони в бік залізниці. Йти було не так важко, яка вже там вага — підсушена трава, але сильний запах анаші, який не приглушався навіть поліетиленовими пакетами, наморочив голову, хилив на сон. Опівночі гінці завалились у степу спати, щоб тіа світанку рушити далі. Льонька втиснувся поміж Авдієм і Петрухою — після того випадку вовків боявся. Зрозуміти неважко — дитина ще. Вийшло все навпаки, дуже хотілося

спати на ходу, а коли лягли, Авдій довго не міг заснути. Те, що Льонька попросився всередину, його дуже зворушило, хто б міг подумати — отакий хлопчина, вовків боїться,— але яка має бути влада пороку, викривлених з дитинства уявлень про життя, якщо навіть Льонька допіру не змигнувши оком відповів, що гроші для нього важливіші за Бога. Бог, звичайно, мався на увазі умовно, як символ праведного життя. Ось про що думалось Авдієві...

Є своя краса в степових ночах у літню пору. Безмірна тиша, яка йшла від величі землі й неба, теплінь, напоєна диханням багатьох трав, і найбільш хвилююче видовище — мерехтливий місяць, зірки в усій своїй незліченності, і ні порошинки у просторі між поглядом і зіркою, і така там чистота, що перш за все туди, у глибину цього загадкового світу, лине думка людини в ті рідкісні хвилини, коли вона відволікається від житейських справ. Шкода тільки, ненадовго...

А думалося Авдієві про те, що все поки що відбулося, як він хотів: дістався з гінцями до конопляних степів, побачив усе своїми очима і, як мовиться, спробував усе на собі. Тепер залишалось найскладніше — сісти на поїзд і поїхати. Для гінців найнебезпечніший момент — провезти анашу. Затримувала їх міліція переважно на азіатських станціях, у російській частині в цьому розумінні було легше. А вже коли вдавалося дістатись до Москви і далі до місця — це вже повний тріумф. Велике зло буття торжествувало, обернувшись маленьким успіхом маленьких людей...

Змиритись з цим Авдієві було важко навіть у думках, але і вдіяти щось, щоб не просто покласти край, скажімо, даному злочину, а перекувати мислення, довести помилковість переконань гінців, це — він розумів — йому не під силу. Той, хто йому протистояв, перебуваючи десь тут, у цих степах, той, хто незримо тримав у руках усіх гінців, мав контроль і над ним, Авдієм, той, хто іменувався серед них Самим, був значно сильніший від нього. І тільки він, Сам, був господарем, якщо не більше,— мікродиктатором у їхньому поході за анашею, а він, Авдій, що примкнув до них, як мандрівний монах до розбійників, був принаймні

смішний... Але монах, господній ідеаліст і фанатик, за всіх обставин повинен залишатись монахом... Це і його чекало...

Думалось йому ще й про те, яку дивну пригоду пережив він минулого дня,— оці вовченята, нерозумні довгоногі переростки, що прийняли людину за якусь смішну невинну істоту, з якою вони були не проти погратися, і раптом ця синьоока розлючена вовчиця. Який гнів закипів тоді в ній, і як потім усе обійшлося, і який сенс у тому, що вона двічі перескочила через нього? Адже коли на те пішло, нічого не варто було їй і її вовкові розтерзати його вмить, голого — якщо не брати до уваги панами і плавок — і беззахисного міського ідіота, такого голого й беззахисного, що тільки в анекдоті могло бути таке. І ось треба ж — доля в подобі цих звірів змилостивилась над ним: чи не означає це, що він ще потрібний цьому життю? Але яка прекрасна, яка швидка була незвичайна синьоока вовчиця у своєму лютому пориві, у страсі за дитинчат. Так, звичайно, вона була права по-своєму, і спасибі їй, що не налетіла, не наробила лиха, адже і він був ні в чому не винен. І, думаючи про це, Авдій тихо засміявся, уявивши, що, коли б побачила його тоді та сама мотоциклістка, ото посміялася б! Потішалася б, певно, як з клоуна в цирку. Але потім його охопив страх: а що, коли мотоцикл раптом загложне десь серед безлюдного степу, вона одна, а тут наскочать вовки?! І тоді він почав забобонно заклимати синьооку вовчицю: "Послухай мене, прекрасна мати-вовчице! Ти тут живеш і живи так, як тобі треба, як велено природою. Єдине, про що молю, якщо раптом загложне її мотоцикл, заради Бога, заради твоїх вовчих богів, заради твоїх вовченят, не чіпай її! Не завдай їй шкоди! А коли тобі захочеться помилуватися нею, такою прекрасною на могутній двоколісній машині, біжи поряд, обочиною, біжи потайно, знайди крила і лети збоку. І можливо, якщо вірити буддистам, ти, синьоока вовчице, пізнаєш в ній свою сестру в людській подобі? Може ж бути таке — ну то й що, що ти вовчиця, а вона людина, але ж ви обидві прекрасні, кожна по-своєму! Не буду приховувати від тебе — я полюбив би її всією душею, та дурень я, звичайно, дурень, хто ж іще! Тільки безнадійні дурні можуть так мріяти. А коли б вона якимось чином довідалася, про що я думаю, ото посміялася б, ото нареготалася б! Та коли б це потішило її, нехай сміється..."

Було ще темнувало — тільки-тільки світло над степом розливалось, коли Петруха почав будити Авдія і Льоньку. Час було вставати та йти на триста тридцятий кілометр. Чим раніше, тим краще. Тому що не тільки вони, а ще дві-три групи гінців мали на той час зійтись у тому місці з добутою і вже підсушеною анашею. Треба буде зупинити якийсь товарняк, непомітно сісти в нього і дістатись до станції Жалпак-Саз, а вже там просочитися на інші поїзди. Загалом для гінців починався найнебезпечніший відрізок шляху. Всією операцією немовби повинен був керувати Сам. Чи він їх зустріне, чи вони його знайдуть на триста тридцятому кілометрі — Петруха до ладу не пояснив. Або не знав, або не бажав говорити.

Знову взяли рюкзаки на плечі й рушили за Петрухою. Дивувало Авдія топографічне чуття, пам'ять Петрухи. Він заздалегідь називав, де який приярок, де джерельце в затінку, де лощина чи балочка. І жалкував Авдій, що такі здібності, така пам'ять у Петрухи пропадають! Наїздами тут бував, а як усе знає!

Я, говорив він, родом із селянської сім'ї. Розповідав ще Петруха, що, за чутками, кілометрів за двісті від цих місць починається пустеля Моюнкуми, а там, мовляв, сайгаків цих, антилоп степових, видимо-невидимо і що немовби хороші люди, у яких новенькі службові "газики", наїжджають на полювання мало не із самого Оренбурга. І приїжджають як — закуска жива бігає, а випивон який хоч з собою привозять. Еге ж, царське полювання! Але й небезпека таки немала, бували випадки, що машина виходила з ладу, а мисливці гинули від спраги, заблукавши в степу. Взимку, траплялось, і буран степовий захоплював. Потім знаходили, мовляв, тільки кісточки. Один мисливець навіть з глузду з'їхав — його потім на вертольоті шукали. Вертоліт за ним летить, хоче його врятувати, а він від вертольота тікає, ховається. Довго за ним ганялися, а коли спіймали, він уже й говорити розучився. А жінка, розповідають, тим часом за іншого встигла вискочити! От стерво! Всі вони такі! Ото я і не думаю женитися. Є в мене у місті одна баба, класна, підкинеш їй на шмотки, то кращої немає, і слово дає — ніяких діточок не буде. А найголовніше — мотягу вже купив, чехословацький спортсмен у сараї

стоїть, а тепер, значить, "Жигуль" — це не проблему, от би де "Волгу", ту, нову, що на "мерседес" схожа, де б таку відхопити з касетником, щоб уключив, а вона тобі співає, у печінки лізе. Блат потрібен, всюди плата і переплата. Та на своїй "Волзі" покотити у Воркуту — нехай братухани подивляться. Хе-хе, жінки їхні від заздрощів луснуть. А в багажнику випивон на вибір, все більше іномарка. Ну і своя горілочка — кращої немає, звичайно. Як тут не позаздрити, начебто Іванко-дурник, а на тобі... А тому й ходжу в гінцях і вас, любі товаришочки, веду поживитися, живи, коли лафа, а ні — смокчи лапу, доки живіт розідме.

Слухаючи цю, здавалося б, нікчемну, невибагливу балаканину Петрухи, який забавляв тим самим себе і своїх попутників, Авдій думав про своє, про те, що людина роздирається між спокусою збагачення, наслідуванням тотальному наслідуванню і марнославством, що це і є три кити масової свідомості, на них всюди і в усі часи тримається непохитний світ обивателя, пристанище великого і малого зла, марноти і злиденності переконань, що важко знайти таку силу на землі, включаючи і релігію, яка змогла б перебороти всесильну ідеологію обивательського світу. Скільки самовід-

даних злетів духу розбивалося об цю незламну, нехай і аморфну твердиню... І те, що він ішов у цей час на явку добувачів анаші, свідчило про те ж саме — дух безпомічний, хоч і невтомний... І така, виходить, його планида... Всю дорогу він подумки готував себе до зустрічі з Самим — він повинен був бути готовим до бою...

Вони вийшли на триста тридцятий кілометр години на дві раніше — і о третій були вже на місці. Наближаючись до балки, що тяглася вздовж залізшші, Петруха попередив: рюкзаки ховати там, де покаже, не висовуватись, не розгулювати на виду у поїздів, що проходять. Весь час чекати його вказівок.

Стомилися все ж добряче — ще б пак, стільки пройти за день! Приємно було розтягтися в балці на шовковистому лузі, де вперемішку з шавлією росла ковила. Приємно було чути, як зринало вдалині гудіння

поїздів, як воно наростало, як гули і здригалися рейки під важковаговими кілометровими складами, що наближалися, як грізно пролітали поїзди, гуркочучи колесами і приносячи з собою дух заліза і мазуту, і як довго ще не стихав удаліні шум руху, поступово розчиняючись в океані довколишньої тиші... Пролітали і пасажирські поїзди, один — в один, другий— в інший бік. Авдій стрепенувся було — він з дитинства любив стояти й дивитись, куди мчать пасажирські поїзди, хто миготить у вікнах, чиї постаті і обличчя. Ой, щасливі, візьміть мене з собою! Цього разу, однак, і цих скороминущих радощів він був позбавлений — довелося причаїтися за кущиком і не підводити голови. А що найгірше — йому належало бути співучасником або хоч би очевидцем бандитської зупинки одного із товарних поїздів на цій ділянці. Ні, ніхто не збирався грабувати склад, але зупинка поїзда давала змогу гінцям заскочити у вагони, а далі вже все йшло само собою. Потім їм треба поїхати, заховавшись у товарняку...

Поїзди йшли туди-сюди. Потім настала тривала пауза і цілковита тиша. Авдій було задрімав, але зненацька пролунав свист. Петруха прислухався, теж свиснув — і у відповідь йому ще раз пролунав свист.

— Ну, ви тут чекайте спокійно,— сказав Петруха,— а я піду, мене викликають. І щоб без мене нікуди, чув, Авдяю, чув, Льонько? "Говарняк застопорити не таке просте діло. Тут треба мати голову.

З цими словами він зник. Повернувся він приблизно через півгодини. І дивний якийсь він повернувся, Петруха. Щось у нього невловимо змінилося, очі були злодійкуваті, уникали прямих поглядів. Авдій не любив у таких випадках давати волю своїй підозрілості, гнав від себе непотрібні думки. Мало що може здатися — раптом у людини просто живіт болить... І тому спокійно поцікавився:

— Ну що, Петре, як там справи?

— Поки що нічого, все нормально. Незабаром будемо діяти.

— Товарняк зупиняти, чи що?

— Ну ясно. Найвірніше в нашій справі — дати ходу на товарняку. А найкраще — якби проти ночі прикотити на станцію та поставити б состав на запаску.

— Он воно як.

Вони помовчали. Петруха закурив і сказав ніби між іншим, затаючись сигаретою:

— Тут у нас один товариш ногу підвернув, Гришаном звать. Я щойно його бачив. Не пощастило Гришану. З ногою хіба що назбираєш — куди там, з палицею ходить. Прикро, звичайно, людині. Та ось, може, скинемося всі потроху, скільки нас тут буде, гавриків,— чоловік десять. Кожний потроху відсипле від себе анашишки, гляди, і виручимо хлопця.

— Я згоден,— відгукнувся Авдій.— Льонька спить, але, думаю, і він не поскупиться.

— Ну, Льонька — авжеж,— свій зірвіголова! А ти, Ав-дяю, пішов би та поговорив з Гришаном. Як, мовляв, та що, людина ти грамотна, наче б і настрій підняв би шкутильгаючому...

— А Сам де, там, чи що? — необережно запитав Авдій.

— Та що ти все — Сам та Сам,— розсердився Петруха.— Звідки мені знати? Я тобі про Гришана, а ти мені про Самого. Треба буде, він знайде нас, а не треба, наше діло маленьке. Що ти все клопочешся?

— Та досить тобі. Ну, запитав ненароком. Заспокойся. А де він, Гришан той? З якого боку?

— А йди он туди — тамечки він, у затіночку, під кущем сидить. Іди, іди!

Авдій попрямував у той бік і незабаром побачив Гришана — він сидів серед трав на маленькому розкладному стільчику, тримаючи в руках палицю. Кепочка прикривала йому лоба. Верткий, здається, був чоловік — не встиг Авдій підійти, як він уже оглянувся і кашлянув у кулак. Неподалік від нього сиділи ще двоє. Всього їх було троє. І Авдій зрозумів, що це і був Сам... Уповільнюючи кроки, він відчув, як пройняло його холодом і серце прискорено закалатало...

Частина друга

І

— Привіт потерпілому,— мовив Авдій якомога буденніше, намагаючись стримати таким чином биття серця у грудях.

Гришан, який сидів на своєму маленькому, розкладному, як у рибалок, стільчику, бавлячись палицею, примружив одне око.

— Привіт, еге ж, привіт, а від кого привіт? Авдій мимоволі усміхнувся:

— Від того, хто для початку має довідатись про твоє самопочуття.

— А, он як! Дуже вдячний, прихильно вдячний, хоча й тільки для початку. У безлюдному степу така увага вдвічі дорожча. Ще б пак! Усі ми люди, чи не так?

"А він багатослівний і коли ж до того ще й начитаний, то біда. Ось уже чого не чекав, то не чекав. Хизується, видає себе за балакуна,— подумав Авдій.— До чого б це? Чи це гра Самого?" І ще відзначив Авдій подумки відсутність особливих примітних рис у зовнішності Гришана. Все в нього було звичайне: шатен, вищий середнього зросту, худорлявий,

одягнений непримітно, як звичайно одягаються у його віці,— джинси, заношена сорочка на "блискавці", звичайна собі кепочка, яку на випадок чого можна засунути в кишеню. Якби Гришан не накульгував і через це не опирався на товсту сучкувату палицю, його важко було б виділити, він усюди загубився б у натовпі. Хіба що очі Гришана запам'яталися б, якби за ним постежити якийсь час. Вираз його жвавих карих очей увесь час мінявся, можливо, він і сам не помічав, як часто мружився, скося поглядав, грав безбарвними бровами, нагадуючи загнаного в куток хижого звірка, який хоче кинутися, вкусити, але не наважується і все ж храбриться і робить погрозливу позу. Можливо, такому враженню сприяв обламаний верхній різець, що оголювався під час розмови. "А міг же поставити собі якусь золоту коронку, але чомусь не робить цього,— подумав Авдій.— Можливо, не бажає мати зайву прикмету".

— Аз ногою що? Підвернув? Витрішки, купував, значить? — поцікавився він чемно.

Гришан непевно похитав головою.

— Еге, можна сказати, ушкодив трохи. Купував витрішки, твоя правда, Авдію, так, здається, тебе звуть?

— Так, я звуся Авдієм.

— Ім'я ж рідкісне яке, біблійне,— зумисно розтягуючи і смакуючи слова, розмірковував Гришан.— Авдій — безумовно ім'ячко церковноприходського розливу,— задумливо підсумував він.— Так, колись люди з богом жили. Ось звідки на Русі — Пречистенські, Боголепови, Благовєстови. І прізвище в тебе, Авдію, мабуть відповідне?

— Калістратов.

— Ось бачиш, усе збігається... Ну, а я простіше звусь, по-пролетарськи — Гришаном. Та не це важливо. Так ось, ти маєш рацію,

Авдію Калістратов, ушкодив я ногу. Жахливий висновок запрошується з цього: чоловік, якщо він не останній дурень, неодмінно має собі під ноги дивитись. І байка про дурну голову, від якої ногам спокою немає, про те ж саме. Як бачиш, інвалідствую. Банальна історія, власне.

— І на чому це позначилося? — запитав Авдій, маючи на увазі пропозиції Петрухи.

— Не зрозумів,— насторожився Гришан.

— Я про те, що ця банальна історія відбилася на твоєму діловому успіху — так треба розуміти? — пояснив Авдій.

— Ну, це вже інша розмова! — Гришан одразу змінився, відкинув непотрібний награвш.— Якщо ти про діло ведеш мову, то правда за тобою. Але не це зараз головне, не це мене турбує. Я, та й ти сам, звичайно, здогадуєшся, інакше чого б я зараз розмовляв з тобою, навіщо мені оце пустопорожнє бле-бле-бле... Словом, я тут начебто розпорядник, чи що, або, скажімо, старшина армійський, і для мене найголовніше пробитися через лінію фронту, зберігши живу силу.

— Чим можу бути корисним у такому випадку? Та й взагалі варто було б поговорити,— запропонував Авдій.— Адже мені теж про цю живу силу є що сказати...

— Ку, коли такий збіг інтересів, тоді вже не просто поговорити, а дещо з'ясувати треба,— уточнив Гришан.— Я саме на це й націлюся. Ну ось, приміром, запрошується питання, так би мовити, між нами, дівчатками, кажучи,— хитрувато натякнув він і, помовчавши, велів тим двом гінцям, що, не втручаючись у розмову, сиділи осторонь: — А ви, чим ото без діла сидіти, ідіть, готуйтеся!

І вони мовчки пішли виконувати те, що було, очевидно, заздалегідь вирішено. Віддавши розпорядження, Гришан глянув на годинник.

— Скоро почнемо посадочну операцію. Подивишся, як це робиться,— пообіцяв він Авдієві.— У нас тут суворо. Дисципліна, як у десанті. А ми і є справжній десант безмежно відданих патріотів батьківщини. З великої літери. І ти теж повинен діяти, як накажуть. Без усіляких там "можу", "не можу". Якщо всі зробимо все як треба, надвечір доберемось до цього самого Жалпак-Саза.

Гришан багатозначно замовк. Потім, кинувши зловтішний погляд на Авдія, посміхаючись, сказав, оголивши щербатий зуб:

— А тепер про головне. Про те, що тебе до нас привело. Ти не поспішай, не хапайся. Так ось, у так званому злочинному світі, в якому ти якось дивно опинився, про що мова буде ще попереду, експозиція твоя така: ти — гонець, ти пов'язаний з нами і ти надто багато знаєш. Ти, схоже, не дурень, але ж ти сам поліз у пастку. Отож тепер, будь ласкавий, оплачуй моє високе довір'я не менш високою ціною.

— Що ти маєш на увазі?

— Думаю, ти сам здогадуєшся...

— Здогадуватись — одне, говорити прямо — інше.

Обидва замовкли, перечікуючи гуркіт состава, який проходив мимо,— кожен по-своєму готувався до неминучого тепер поєдинку. Авдієві в ту хвилину подумалось про те, як дивно складаються людські стосунки: навіть сюди, у голий степ, де, здавалося б, усі рівні, де у всіх однакові шанси, всім однаково загрожує провал і кримінальна відповідальність, а коли пощастить, то всіх очікує однаковий успіх, люди, як свою кров, принесли з собою непохитні закони, відповідно до яких у Гришана, зокрема, було якесь неписане право наказувати, тому що він був тут господарем.

— То ти загадуєш говорити прямо,— перервав мовчання Гришан.— Добре,— невизначно буркнув він і раптом, неначе спохопившись, лукаво додав: — Слухай, а правда, що на тебе вовки нападали?

— Так, було діло,— підтвердив Авдій.

— А чи не здається тобі, Авдію Калістратов, що доля залишила тебе в живих для того, щоб ти відповів мені зараз на кілька запитань,— оголив у посмішці уламок зуба Гришан.

— Нехай так.

,— Тоді кинь каламутити воду. Ти мені мусиш пояснити тут, зараз і не сходячи з місця: чого ти збиваєш з пантелику моїх хлопців?

— Одна поправка,— перебив його Авдій.

— Яка? Що за поправка до білля?

— Я намагаюсь наставити їх на путь істинну, а, значить, слово "каламутити" тут ніяк не підходить.

— Це ти кинь, товаришу Калістратов. Істинна, не істинна — щодо цього в кожного своє поняття. Ти ці штучки облиш. Тут не місце вправлятися у словесному змаганні. Я хочу знати, що тобі треба зрозуміти, чого ти для себе добиваєшся, святий отче?

— Ти маєш на увазі якусь особисту вигоду?

— Безумовно, а що ж іще? — широко розвів руками Гришан і торжествуюче-глумливо усміхнувся.

— У такому разі — нічого, абсолютно нічого,— відрізав Авдій.

— Чудово! — майже радісно вигукнув Гришан.— Кращого і не придумаєш! Усе збігається. То ти, виходить, із тієї породи одержимих ідіотів, які...

— Зупинись! Я знаю, що ти хочеш сказати.

— Значить, ти подався у Моюнкуми під виглядом добувача анаші, затесався до нас, став у нас просто як свій, і не тому, що грошву велику полюбив, як Христа, і не тому, що подітися було нікуди після того, як тебе виперли із семінарії і тобі ніде не було ходу? Та коли б я був на місці цих попів, я б швидко тебе стусанами привів до тям — адже ти такий навіть і їм не потрібний. Адже вони граються в старі ігри, а ти все насправжки, усе всерйоз...

— Так, усерйоз. І ти приймай мене всерйоз,— заявив Авдій.

— Ще б пак! Ти що ж, вважаєш, що я тебе не розумію, а я бачу тебе наскрізь, бачу, хто ти є. Ти — пришелепку-ватий, ти — фанатик власного ідіотизму, тому ти й подався сюди, а інакше чого б тебе сюди занесло? Прибув, значить, з благородною метою, таким собі месією, щоб відкрити очі нам — пропащим, які багатіють на добуванні анаші, торгують і спекулюють забороненим дурманом. Прибув розповсюджувати одвічні спасенні ідеї, від яких, як сечею, за три версти несе прописними істинами. Прибув відвернути нас від зла, щоб ми розкаялися, змінилися, щоб прийняли обожнювані тобою стандарти тотальної свідомості. Адже й Захід твердить, що в нас усі на один копил мислять.— Гришан несподівано спритно для потерпілої від удару людини підвівся зі свого полотняного стільчика і ступив до Авдія, впритул наблизивши своє розпашіле обличчя до його обличчя.— А ти, Спаситель-емісар, подумав спершу про те, яка сила тобі протистоїть?

— Подумав, і тому я тут. І попереджаю тебе: я буду добиватися свого заради вас же самих, чого б мені це не коштувало, ти вже не дивуйся.

— Заради нас самих! — скривився Гришан.— Не турбуйся, не дивуюся, чого мені дивуватися тому, на чому з'їхав з глузду ще той, кого розіп'яли, Спаситель роду людського... Розметав руки у цвяхах на хресті, голову схилив, скривив мученицьку міну, і на тобі — любуйтеся, плачте і поклоняйтеся до кінця світу. Нічогенько, як бачиш, придумали собі деякі розумники заняття на всі віки — рятувати нас від самих же себе! І що ж, хто врятований і що врятовано у цьому світі? Скажи мені! Все, як було до Голгофи, так воно і є донині. Людина все та ж. І в людині ніщо з того часу не змінилося. А ми все сподіваємося, що ось прийде хтось рятувати нас, грішних. Ось тебе тільки, Калістра-това, бракувало в цьому ділі. Та ось і ти явився до нас. Явився не забарився! — зробив кумедну міну Гришан.— Ласкаво просимо, новий Христосе!

— Про мене можеш говорити що завгодно, але імені Христа не згадує всує! — осадив його Авдій.— Ти обурюєшся і дивуєшся, що я тут з'явився, а це не дивно — адже ми неминуче мали зустрітися з тобою! Вдумайся! Невже ти цього не розумієш? Не я, то хтось інший неодмінно мав би зустрітися з тобою. А я вичислив цю зустріч...

— Може, ти й мене вичислив?

— І тебе. Наша зустріч з тобою була неминуча. Ось я і з'явився не забарився, як ти кажеш.

— Цілком логічно, біс його забери,— ми ж не можемо обходитись один без одного. І в цьому є, напевно, якась своя паскудна закономірність. Але не торжествуй, Спасителю Калістратов, твоя теорія на практиці нічого не дасть. Однак годі філософствувати, хоча ти й дуже забавний суб'єкт. Досить, з тобою все зрозуміло! Ось моя добра порада тобі, коли вже так обернулося: іди, Калістратов, своєю дорогою, рятуй перш за все свою голівоньку, тебе ніхто зараз не зачепить, а те, що зібрав у степу, якщо хочеш, можеш роздати, спалити, пустити за вітром — воля твоя. Але дивись, щоб наші з тобою шляхи ніколи більше не перехрещувались! — І Гришан виразно постукав палицею по каменю.

— Але я не можу скористатися твоєю порадою. Для мене це неприйнятно.

— Послухай, та ти справжній ідіот! Що тобі заважає?

— Я перед Богом і перед собою відповідаю за всіх вас... Ти, мабуть, не зрозумієш цього...

— Ні-ні! Чого ж? — вигукнув Гришан, від люті бліднучи й підвищуючи голос.— Я, між іншим, виріс у театральній сім'ї, і, повір мені, я оцінив і зрозумів твою гру. • Та чи не занадто ти захопився, адже після будь-якого, навіть геніального, виконання на закінчення дають завісу. І зараз завіса, товаришу Калістратов, опуститься при одному глядачеві. Упокорся! І не змушуй мене брати зайвий гріх на душу. Іди, поки не пізно.

— Ти про гріх тлумачиш. Я розумію, що ти маєш на увазі, але стати осторонь, спостерігаючи злочиння своїми очима, для мене рівнозначно тяжкому гріхопадінню. І не варто мене відмовляти. Мені зовсім не байдуже, що буде, скажімо, з малолітнім Льонькою, з Петрухою, та й з іншими хлопцями, які перебувають при тобі. Та й з тобою теж.

— Неймовірно! — перебив його Гришан.— За яким же правом ти втручаєшся в наше життя? Врешті, кожному вільно розпоряджатися своєю долею. Адже я тебе вперше у житті бачу, хто ти такий, щоб піклуватися про мене та про інших, немов на тебе покладено якісь повноваження згори. Ні вже, дай мені спокій. І не випробовуй долю. Якщо ти при-шелепкуватий, іди з богом, а ми якось обійдемося без тебе. Зрозумів?!

— Але я не обійдуся! Ти вимагаєш повноважень — так-от, мандатів мені ніхто не видавав. Права та усвідомлення обов'язку — ось мої повноваження, а ти можеш зважати або не зважати на них. Але я беззастережно їх виконую. Ось ти тут заявив, що маєш право сам вирішувати свою долю. Звучить прекрасно. Але не буває ізолюваних

доль, немає меж, які відділяють долю від долі, окрім народження і смерті. А між народженням і смертю ми всі переплетені, як нитки в пряжі. Адже ти, Гришане, і ті, що опинилися під твоєю владою, тепер заради своєї користі несете із цих степів разом з анашею нещастя і лихо для інших. Скороминучою спокусою ви затягуєте людей у своє коло — коло відчаю і падіння.

— А ти нам що за суддя? Чи ж тобі визначати, як нам жити, як діяти?

— Та я зовсім не суддя. Я один із вас, але тільки...

— Що "але тільки"?

— Але тільки я усвідомлюю, що над нами є Бог як найвище мірило совісті й милосердя.

— Знову Бог! І що ж ти хочеш нам ще сказати?

— А те, що Божа благодать виражає себе в нашій волі. Він в нас, він через нашу свідомість діє на нас.

— Слухай, для чого такі складності? Ну й що з цього випливає? Нам-бо що це дасть?

— Як що! Адже завдяки силі розуму людина володарює над собою, як Бог. Бо що таке щире усвідомлення пороку? По-моєму, це засудження зла в собі на рівні Бога. Людина сама визначає собі новий погляд на власну сутність.

— Чим відрізняється твій погляд від масової свідомості? А ми від нього тікаємо, щоб не опинитися в полоні натовпу. Ми не пара вам, ми самі по собі.

— Помилка. Воля лише тоді воля, коли вона не боїться закону, інакше це фікція. А твоя воля під вічним гнітом страху і законного покарання.

— Ну й що з того? Тобі ж бо яка печаль — адже це наш вибір, а не твій?

— Еге ж, твій, але він стосується не тільки тебе. Зрозумій, є вихід із тупика. Покайтеся отут, просто в степу, під ясным небом, дайте собі слово раз і назавжди покінчити з цим ділом, відмовитись від наживи, яку обіцяє чорний ринок, від пороку і шукайте примирення з собою і з тим, хто носить ім'я Бог і єдиним розумом об'єднує нас...

— І тоді що?

— І тоді ви знову знайдете людську суть.

— Гарно звучить, хай його біс візьме! ї як просто! — Гришан нахмурився, бавлячись сучкуватою палицею, перечекав, поки промчав, схований за косогором, ще один вантажний состав, і, коли шум стих, у тиші, що запанувала, мовив, жорстко і насмішкувато пронизуючи поглядом Авдія, який надто відверто розговорився: — Ось що, вельмишановний Авдію, я терпляче вислухав твої міркування, як мовиться, хоча б заради цікавості, але повинен тебе вкрай розчарувати: ти помиляєшся, якщо в своєму самовдоволенні вважаєш, що тільки тобі дано говорити з Богом у думках своїх, що я не маю контакту з ним, що привілей такий тільки в тебе, який праведно мислить, а я, мовляв, цього позбавлений. Ось ти щойно мало не задихнувся від, подиву, слух твій різонуло, що з Богом може бути в контакті і такий, як я?

— Зовсім ні. Просто слово "контакт" тут дещо незвичне. Навпаки, я радий почути це із твоїх вуст. Можливо, в тобі щось змінилося?

— Аніскілечки! Що за наївність. Так знай, Калістратов, тільки дивись не стань заїкою — у мене до Бога є свій шлях, я вхожий до нього інакше, з чорного ходу. Не такий уже твій Бог вибагливий і недоступний, як тобі здається...

— І чого ти досягаєш, потрапивши до Бога з чорного ходу?

— Та не менше, ніж ти. Я допомагаю людям зазнати щастя, пізнати Бога в кайфі. Я даю їм те, чого ви не можете дати їм ні своїми проповідями, ні своїми молитвами... Своїх людей я наближаю до Бога куди оперативніше, ніж будь-хто.

— Наближаєш до Бога, купленого за гроші? За допомогою зілля? Через дурман? І це ти називаєш щастям пізнання Бога?

— А що? Думаєш, либонь, святотатство, богохульство! Еге ж! Я оскверняю твій слух. Конкурент твій, розумієш! Дорогу тобі перебіг. Так, хай його біс візьме, так, гроші, так, наркотики! Так-от, гротгі, коли хочеш знати,— це все. Ти що думаєш, у грошей особливий Бог? А в церквах та інших закладах ви що, без грошей обходитесь?

— Але ж це зовсім інша річ!

— Облиш! Не бреш! На світі все продається, все купується, і твій Бог теж. Але я принаймні даю людям можливість покайфувати і зазнати того, що ви обіцяєте лише на словах і до того ж на тому світі. Лише кайф дає блаженство, вмиротворення, незалежність у просторі і в часі. Нехай блаженство це короткочасне, нехай примарне, нехай воно існує лише в галюцинаціях, але це щастя, і досягається воно тільки в трансі. А ви, праведники, позбавлені навіть цього самообману.

— Одне ти правильно сказав — що все це самообман.

— А ти як хотів? Одержати правду усього за п'ять копійок? Так не буває, святий отче! За відсутністю іншого щастя кайф його гіркий замічник.

— Але хто тебе просить замінити те, чого немає! Адже це злий умисел — ось що це таке!

— Тихіше на поворотах, Калістратов! Адже я, коли розібратись, ваш помічник!

— Як так?

— А отак — і нічого дивного тут немає! Людині так багато напророкували від дня творення, яких тільки чудес не наобіцяли приниженим і скривдженим: ось царство Боже гряде, ось демократія, ось рівність, ось братство, а ось щастя в колективі, хочеш — живи в комунах, а за старанність на додачу до всього наобіцяли рай. А що насправді? Одні словеса! А я, коли хочеш знати, відвертаю увагу невлаштованих. Я громовідвід, я веду людей чорним ходом до нездійсненого Бога.

— Та ти куди небезпечніший, ніж я очікував! Яку світову смуту ти міг би заварити — уявити страшно! В тобі, можливо, помер маленький Наполеон.

— Бери вище! Чому не великий? Дали б мені волю, я міг би он як розвернутись! Якби ми на Заході раптом опинилися, я ще б не такими ділами заправляв. І тоді ти не осмілився б зі мною полемізувати, а дивився б на те, що є добро, а що є зло, так, як мені треба було б...

— Не маю сумніву. Але страшного в твоїх словах теж не бачу. Все, що ти говориш, не нове. Ти, Гришане, паразитуєш на тому, що люди зневірилися, а це культивувати куди зручніше. Все погано, все брехня, а коли так — утішся з кайфі. А ти спробуй, якщо тавруєш все, що було, дати людям новий погляд на світ. Віра — це тобі не кайф, віра — продукт

страждань багатьох поколінь, віру утверджувати треба тисячоліттями і щоденно. А ти ганебним промислом хочеш змінити чергування дня і ночі, споконвічний порядок. І, зрештою, починаєш ти за здоров'є, а закінчити доведеться за упокій — адже слідом за кайфом, так тобою звеличуваним, настає смуга безумства і остаточна деградація душі. Що ж ти не доказуєш до кінця? Виходить, кайф твій — провокація: адже прийшовши до Бога уявного, одразу ж потрапляєш в обійми сатани. Як із цим бути?

— А ніяк. На світі за все треба розплачуватись. І за це теж. Як за життя розплачуються смертю... Тобі не спадало це на думку? Чого припишк? Тобі, святошо, звичайно, не по нутру моя концепція!

— Концепція антихриста? Ніколи!

— Ха-ха! Чого варте твоє християнство без антихриста? Без його виклику? Кому воно потрібне? Яка в ньому потреба? Ось і виходить, що я вам необхідний! А інакше з ким вам боротись, як демонструвати войовничість своїх ідей?

— Ну й виверткий ти — просто вуж! — мимоволі засміявся Авдій.— Ладен грати на протиріччях. Але не витійствуй. Ми з тобою не знайдемо спільної мови. Ми антиподи, ми несумісні — ось чому ти женеш мене звідси. Ти мене боїшся. Але я все одно наполягаю: покайся, звільни гінців із свого павутиння. Я пропоную тобі свою допомогу.

Гришан несподівано промовчав. Спохмурнів, почав мовчки ходити туди-сюди, спираючись на палицю, потім зупинився.

— Якщо ти гадаєш, товаришу Калістратов, що я тебе боюся, ти дуже помиляєшся. Залишайся, я тебе не жену. Зараз ми будемо пробиратися на товарняк. Влаштуємо, так би мовити, організований напад на транспорт.

— Скажи краще,— розбійницький,— поправив Авдій.

— Як тобі завгодно, розбійницький то розбійницький, але не з метою пограбування, а з метою нелегального проїзду, а це речі різні, адже твоя держава позбавляє нас свободи пересування...

— Державу залиш у спокої. То що ти хочеш мені запропонувати?

— Нічого особливого. Під час розбійницької, як ти зволив уточнити, посадки,— кивнув Гришан у бік залізниці,— всі зберуться, всі будуть на виду. Ось і спробуй переконай їх, малолітніх Льоньок і спритних Петрух, рятуй їхні душі, Спаситель! Я нічим, жодним словом тобі на заважатиму. Вважай, що мене немає. І коли тобі вдасться повести цей народ за собою, повернути його до свого Бога, я негайно піду геть, як і належить, зазнавши поразку. Ти зрозумів мене? Приймаєш мій виклик?

— Приймаю! — коротко відповів Авдій.

— Тоді орудуй! А про те, про що ми тут вели мову, ніхто й знати не буде. Скажемо, поговорили про те про се.

— Спасибі! Але мені приховувати нічого,— відповів Авдій.

Гришан стенив плечима.

— Ну, дивись, як сказано в Біблії, "ти говориш!". Була вже сьома година вечора одного із останніх днів

травня. Але сонце, як і раніше, яскраво й палко світило над степовою рівниною, і підозріло застигли сріблясті хмари, що цілий день стояли як на приколі, спочатку бліді, надвечір згустилися і темною смугою нависли над самісіньким горизонтом, поселивши почуття незбагненої тривоги в душі Авдія. Очевидно, насувалася гроза.

А поїзди все йшли в той і в інший бік, з півночі на південь і з півдня на північ, і земля здригалась і гула під важкими колесами. "Скільки землі, скільки простору і світла, а людині все одно чогось не вистачає, і перш за все — волі,— думав Авдій, дивлячись на безмежні степові простори.— І без людей людина не може жити, і з людьми важко. Ось і тепер — як бути? Що зробити, щоб колений, хто потрапив у тенета Гришана, вчинив би, як велить йому розум, а не так, як змушують його діяти спільники через страх або стадне почуття, і насамперед тому, що несила побороти вплив цього єзуїта від наркоманії. Бач, який! Страшний, вкрай небезпечний пройда. Як мені бути, що робити?"

І час настав. Перед тим, як зупинити товарняк, гінці, заховавшись за травами і кущами, розосередились по два-три чоловіки вздовж залізниці. Свист був умовним знаком. Коли вдалині показався состав, що повз, немов змія, на далекому згині колії, всі, тільки-но пролунав свист, приготувалися до кидка.

Рюкзак, чемодан з анашею були напхвату. Авдій разом з Петрухою і Льонькою втрюх залягли за купою щебеню, що залишився після ремонтних робіт на залізниці. Неподалік від них тримався Гришан з двома іншими гінцями: одного, рудоголового, звали Миколою, другого, горбоносого і спритного, що розмовляв з кавказьким акцентом, звали Махачем — цілком імовірно, він був із Махачкали. Про решту Авдій нічого не знав, але було ясно, що ще двоє-троє гінців знайшли собі зручні схованки і теж готувалися до вирішального кидка. Що стосується тих двох, яких Гришан послав хімічити на коліях, створити ілюзію пожежі на мосту і тим змусити машиніста зупинити локомотив, то вони були далеко попереду за рухом поїзда, біля колійного покажчика з позначкою "330 км". Тут залізниця проходила по невеликому мосту, перекинутому через глибокий яр, розмитий весняними талими водами. Там, у цьому вразливому місці, і хі-мічили двоє, яких між гінцями прозивали диверсами.

Поїзд швидко насувався, і Авдій розумів, що всі дуже нервують, як і що в них вийде, чи вдасться швидко заскочити у вагони і яким ще

виявиться состав, а що, коли тільки з цистерн — де тоді прилаштуєшся? А якщо, не приведи господи, ще буде військовий ешелон, який охороняється, тоді й зовсім каюк.

Льонька тремтячими від хвилювання руками запалив сигарету, Петруха одразу ж гнівно цикнув на нього:

— Ану, кинь! Уб'ю, стерво.

Але той, синюшний і блідий, і далі, захлинаючись, жадібно затулювався; тоді Петруха кинувся до нього, мов звір, ударив навідріг по голові, збив картуз. Однак і Льонька не залишився в боргу — відповів ударом на удар і, зловчившись, хвицнув Петруху ногою. Петруха й зовсім ооскаженів — між ними зав'язалася запекла бійка.

Авдієві довелось підвестися:

— Припиніть, негайно, припиніть. Петрухо, не чіпай Льоньку. Як тобі не соромно!

Але Петруха зі злості накинувся на Авдія:

— А ти чого лізеш, піп — мідний лоб! Чого встав, бовдур, тебе ж за версту видно! — І зо всієї сили смикнув за штанину. Збуджені від сутички, лаючись і важко дихаючи, вони відкотилися на свої місця.

А поїзд був уже на підході. Хвилювання гінців мимоволі передалося й Авдієві. Час, що й казати, був надзвичайно напружений і небезпечний.

Авдій з дитинства любив спостерігати за поїздами: він ще застав повоєнні паровози, романтичні машини, які викидали могутні стовпи диму і клуби пари, сповнювали гудінням околиці,— проте він навіть не уявляв собі, що з таким трепе-

том буде очікувати поїзд, адже йому належало незаконно і більше того — силою проникнути в нього.

А важкий товарний состав, який тягла пара локомотивів у єдиному зчепі, все насуйався, його наближення проймало майже до мурашок, до гусячої шкіри. Далеко було колишнім паровозам до нинішніх дизелів. їхня сила таїлася всередині, але вони тягли за собою такий довгий хвіст вагонів, що здавалося, немає йому кінця. А незчисленні колеса все котилися і котилися, з-під вагонів бив поривчастий вітер, чулося дрібне перестукування і гул. Авдій дивився на громаддя, яке навально й чітко сунулося, і йому не вірилось, що цей страшенно важкий і величезний состав можна зупинити.

Вагони — платформи, цистерни, лісовози, вантажні і криті контейнери — миготіли один за одним, ось уже пронеслася повз них половина состава, і Авдій подумав, що нічого не вийде, що все це даремна затія: неможливо зупинити махину, яка набрала такої стрімкості; але раптом швидкість поїзда почала зменшуватись, колеса стали крутитися все повільніше, зойкнув скрегіт гальм, і ешелон, судорожно смикаючись, немов спотикаючись, поступово збавив хід. Авдій очам своїм не вірив: состав майже зупинився. Аж тут пролунав пронизливий свист, у відповідь йому озвався такий же.

— Ходімо! — подав команду Петруха.— Вперед!

Підхопивши рюкзаки і сумки, вони ринулись до вагонів, що уповільнювали хід. Усе відбувалося швидко і стрімко, як під час нальоту із засідки. Треба було, ухопившись або зачепившись за щось, встигнути залізи в будь-який вагон, на будь-яку площадку — тільки б залізи, а там уже можна на ходу перебратися по дахах і влаштуватись якомога зручніше. Далі для Авдія все відбувалося мов у кошмарному сні: він гасав під глухою стіною вагонів, що височіла мало не до неба, підсвідомо дивуючись, які вони високі і який різкий запах мазуту йде від коліс, готових у будь-яку секунду покотитися далі. Але, попри все це, Авдій гарячково дерся вгору, комусь допомагав, і хтось допомагав йому. Поїзд

разів зо два загрозово смикнувся, состав заскреготів і заклацав — того й дивись, що попадеш під колеса. Однак все минулося якнайкраще. І коли поїзд, ще раз смикнувшись, знову швидко пішов надолужувати втрачений час, Авдій огледівся і виявив, що знаходиться в порожньому товарному вагоні разом із своїми нерозлучними сподвижниками — Петрухою і Льонь-кою, був тут і Гришан. Одному богові відомо, як він умудрився заскочити в поїзд з травмованою ногою, з ним були ще ті двоє — Махач і Микола. Всі — бліді й важко дихали, але обличчя їхні були радісні й вдоволені. Авдієві не вірилося,

по

що все так доладно склалося і що найскрутніша мить була позаду. Тепер добувачі анаші їхали в бік Жалпак-Саза, а там уже шлях лежав на велику землю, у великі міста, в багатолюддя...

їхати треба було годин з п'ять. їм пощастило: у порожньому вагоні, який вони окупували, були, мабуть, нікому не потрібні після розвантаження порожні дерев'яні ящики — гінці пристосували їх для сидіння. Розмістились, як велів Гришан, щоб іззовні їх не помітили. У вагоні було досить світла, якщо відчинити двері тільки з одного боку, до того ж віконця вгорі теж були відчинені, щоб продувало.

На першій же зупинці на якомусь роз'їзді вони щільно засунули двері й затихли, перечікуючи зупинку в задусі й спекоті, але біля составу, ніхто не з'явився. Петруха обережно виглянув і доповів, що все гаразд — навколо нікого не видно. Як тільки прогрімів мимо зустрічний пасажирський, поїзд знову рушив, на наступному полустанку Махач устиг роздобути повну каністру холодної води, і життя у вагоні забуяло знову — усі пожвавішали, перекусили сухарями, консервами і вже почали мріяти, як з апетитом вони поїдять гарячого в їдальні на станції Жалпак-Саз.

А поїзд ішов своїм маршрутом — Чуйськими степами — у бік гір...

Того довгого травневого вечора було ще видно. Говорили про те про се, але найбільше про їжу, про гроші. Петруха згадав про свою шикарну бабу, яка чекала його в Мурманську, на що Махач з суто кавказькою експресією заува-, жив:

— Слухай, Петрухо, дорогий, ти, окрім Мурманська, ніде не можеш бабу завести? Що, в Москві вже не можна трішки пофліртувати? Ха-ха-ха! Що, в Москві нема баб?

— Ти шмаркач ще, Махачко, що ти розумієш у цьому ділі? — розсердився Петруха.— Скільки тобі років?

— Скільки-скільки! Скільки є, всі мої! У нас, на Кавказі, такі, як я, вже давно дітей роблять! Ха-ха-ха!

Усіх розвеселила ця розмова, навіть Авдій мимоволі усміхнувся, позиркуючи час од часу на Гришана, а той, сидячи збоку, поблажливо усміхався. Він, як і раніше, примостився на своєму складаному стільчику і тримав у руках ту ж саму сучкувату палицю. На інших гінців він був схожий хіба що тим, що курих такі ж, як і всі вони, дешеві сигарети.

Так вони їхали веселою компанією, обживаючи товарний вагон. Льонька задрімав у кутку вагона, інші теж збиралися поспати, хоча сонце ще не догоріло на краю землі і освітлювало все довкола. Покурюючи, перемовляючись про щось незначне, гінці раптом притихли, потім, поглядаючи на Гришана, почали перешіптуватися.

— Слухай, Гришане,— звернувся до нього Махач,— чого ми тут сидимо, розумієш, на загальних зборах ми вирішили — трохи кайфонем, га? Часу вдосталь, кайфонем? У мене, дорогий тамадо, є така смакота, пех-пех, тільки багдадський злодій таке курих!

Гришан зиркнув швидким поглядом на Авдія: ну, мовляв, як? І, помовчавши трохи, кинув:

— Валяйте!

Усі пожвавішали, збилися довкола Махача. А він дістав звідкілясь із куртки анашу, оту самісіньку смакоту, яку міг курити тільки багдадський злодій. Скрутив велику цигарку, затягнувся перший і пустив самокрутку по колу. Кожен благоговійно вдихав дим анаші і передавав самокрутку наступному. Коли черга дійшла до Петрухи, той жадібно затягнувся, зажмури́в очі, потім протяг самокрутку Авдієві:

— Ну, Авдясю, ковтни і ти трохи! Хіба ти лисий? На, курни! Та не жмись ти, їй-богу, ти що, дівка?

— Ні, Петре, я курити не буду, і не старайся! — навідріз відхилив Авдій пропозицію Петрухи.

Той образився:

— Як був попом, так ним і залишився! Подумаєш, піп-перепіп! Тобі якнайкраще хочеш зробити, а ти в душу плюєш!

— Я тобі в душу не плюю, Петре, ти помиляєшся!

— Та тебе хіба перебалакаєш! — махнув рукою Петруха і, затягнувшись ще раз, передав самокрутку Махачу, а той з кавказькою спритністю простягнув її Гришану.

— А тепер, дорогий тамадо, твоя черга! Твій тост! Гришан мовчки відвів його руку.

— Ну, дивись, хазяїн-пан! — жалкуючи, похитав головою Махач, і самокрутка знову пішла по колу. Захлинаючись, затягнувся Льонька, за ним рудий Микола, а за ним Петруха і знову Махач. Незабаром настрій курців почав змінюватися, очі їхні то туманилися, то зблискували, губи розпливалися в безпричинних щасливих усмішках, і тільки Петруха все

ще не міг забути образи, все кидав скося невдово-лені погляди на Авдія і бурчав собі під ніс щось про попії, мовляв, усі вони гади такі.

Сидячи на своєму стільчику, Гришан мовчки, незворушно спостерігав зі свого кутка за сеансом куріння з іронічно-зухвалою, зневажливою усмішкою супермена. Швидкі нищівні погляди, які він спрямовував час од часу на Авдія, який стояв біля відчинених дверей, говорили, що він задоволений тим, що відбувається і безумовно здогадується, чого це варте праведному Авдієві.

Авдій зрозумів, що Гришан, дозволивши гінцям покай-фувати в дорозі, влаштував для нього показний спектакль. Ось, мовляв, як! Дивись, який я сильний і які безсилі твої високі поривання у боротьбі зі злом.

І хоча Авдій удавав, що йому начебто байдуже, чим вони тут займаються, в душі він обурювався, страждав від свого безсилля що-кебудь протиставити Гришану, вчинити щось практичне, що могло б вирвати гінців з-під впливу Гришана. І ось саме тут Авдішгі зрадила витримка. Він уже не мав сили приборкати гнів, який усе більше переповнював його. І останньою краплею знову ж була пропозиція Петрухи курнути від його бичка, від тієї самокрутки, яка з кожною зтяжкою обслинювалася все більше, поки набула нарешті зловісного жовто-зеленого відтінку.

— Візьми, Авдясю, та не верни писок, ионику ти наш! Я ж від пщрого серця. В ньому, в бичку, самі солодощі, аж мозок, мов кисіль, розповзається! — розв'язно чіплявся Петруха.

— Не лізь! — роздратовано обірвав його Авдій,

— Чого ще не лізь! Я до тебе з усією душею, а ти випендрюєшся, писок корчиш!

— Ну, давай сюди, давай! — мовив спересердя Авдій, і простягнувши руку за тліючим бичком, підняв його над головою, немовби демонструючи Петрусі, і кинув у відчинені двері товарняка. Це сталося так швидко, що всі, навіть Гришан, на якийсь час зацікавилися від несподіванки. В тиші, яка запала, виразніше, голосніше і погрозовіше стало чути перестук коліс, які швидко бігли по рейках.— Бачив? — визивно звернувся Авдій до Петрухи.— Усі бачили, що я зробив? — обвів він гнівним поглядом добувачів.— І так буде завжди!

Петруха, а за ним і всі інші розгублено й запитально обернулися до Гришана: як, мовляв, це розуміти, хазяїне, це що за вискочка тут об'явився?

Гришан демонстративно мовчав, насмішкувато переводячи погляд з Авдія на ображені обличчя гінців. Перший не витримав Махач:

— Слухай, тамадо, ти чого мовчиш? Ти що, німий?

— Не! Я не німий! — передражнив його Гришан і суворо додав, не приховуючи зловтіхи: — Я цьому типу дав слово мовчати. А в іншому розбирайтеся самі! Більше я нічого не скажу.

— Це верно? — здивовано запитав Махач Авдія.

— Вірно, але це ще не все! — вигукнув Авдій,— Я дав слово викрити його,— кивнув він на Гришана,— цього диявола, який зваблює вас цієї згубною спокусою! І я не мовчатиму, тому що правда за мною! — І сам не збагнувши, що з ним коїться, що він робить і що вигукує, вихопив із купи рюкзаків з анашею свій рюкзак. Усі, крім Гришана, від несподіванки посхоплювались з місць, не здогадуючись, що ж задумав цей піп-перепіп Авдій Калістратов.

— Ось, хлопці, дивіться! — затряс Авдій рюкзаком високо над головою.— Ми веземо тут згубу, чуму, отруту для людей, І це робите ви,

гінці, одурманені легкими грішми, ти, Петре, ти, Махаче, ти, Льоню, ти, Миколо! Про Гришана й говорити нічого. Ви й самі знаєте, хто він такий є!

— Стривай, стривай, Авдію! Ану, любий, дай-но сюди мішок! — ступив до нього Петруха.

— Відійди! — відштовхнув його Авдій.— І не лізь! Я знаю, як знищити цю отруту людську.

І не встигли гінці опам'ятатись, як Авдій, рвонувши зав'язку рюкзака, почав витрушувати на вітер із дверей поїзда анашу. І зілля — а як багато, виявляється, було зібрано жовто-зелених суцвіть і пелюсток конопель — полетіло вздовж колії, кружляючи й ширяючи, як осіннє листя. То летіли на вітер гроші — сотні й тисячі карбованців! На якусь мить гінці завмерли, як заморожені дивлячись на Авдія.

— Бачили! — закричав Авдій і шпурнув у двері й сам рюкзак.— А тепер наслідуйте мій приклад! І ми покаємось разом, і Бог возлюбить і простить нас! Давайте, Льонько, Петре! Викидайте, викидайте прокляту анашу на вітер!

— Він збожеволів! Він закладе нас на станції лягавим! Хапай його, бий попа! — заволав щосили Петруха.

— Стривайте, стривайте! Послухайте мене! — намагаючись щось їм пояснити, кричав Авдій, помітивши, як розлютились гінці, що накурились анаші, але було вже пізно. Гінці кинулись на нього, як скажені собаки. Петруха, Ма-хач, Микола наввипередки гамселили його кулаками. Один Льонька марно намагався розборонити тих, що билися.

— Та перестаньте ж! — безпорадно бігав він навколо. Але йому не вдавалося їх зупинити — де йому було впоратись одразу з трьома. Зав'язалась жорстока рукопашна.

— Бий! Тягни! Викидай його із вагона! — ревів розлючений Петруха.

— Души попа! Кидай униз! — вторив йому Махач.

— Не треба! Не вбивайте! Не треба вбивати,— лементував, тремтячи, блідий Льонька.

— Відчепись, сволото, заріжу! — вирвався від Льоньки озвірілий Микола.

Авдій відбивався що було сили, намагаючись відсунутись далі од відчинених дверей, пробитись на середину вагона, який кидало то в один, то в інший бік: він тепер своїми очима переконався в жорстокості, садизмі наркоманів, а чи ж давно вони блаженно посміхалися в ейфорії. Авдій розумів, що сутичка йде не на життя, а на смерть, розумів, що сили далеко не рівні. Їх троє, здоровенних розлючених парубійків,— де йому з ними впоратись, адже за нього тільки Льонька, та він не врівноважує сил. Гришан же весь цей час сидів, як і раніше, на своєму місці, як глядач у цирку чи в театрі, однак не приховував зловтіхи.

— Ну й ну! Оце так! — посміюючись, глумився він. Під-бури-таки їх, задалегідь вичислив, що зіткнуться, і тепер пожинав плоди перемоги — дивився, як убивають на його очах людину.

Авдій усвідомлював, що тільки втручання Гришана могло змінити його долю. Варто йому крикнути: "Порятуй, Гришане!" — і гінці одразу втихомирилися б. А звернутися по допомогу до Гришана Авдій не міг ні за яких обставин. Залишилося одне — пробиратися у глиб вагона, забитися в куток, а там нехай б'ють, нехай роблять з ним що завгодно, аби тільки не викинули на ходу — адже це неминуча смерть.

Та дістатися до кутка було не так-то просто. Удари навідліг, стусани відкидали його геть до зяючого отвору дверей. Якщо він затримається там зайву секунду, гінці не задумуючись випхнуть його з вагона. І Авдій

підводився знову й знову, наполегливо прориваючись у дальній куток, сподіваючись, що наркомани видихнуться або опам'ятаються. Перший у тій запеклій сутичці, одержавши по голові, впав Льонька. Це Микола садонув його, щоб не заважав чинити розправу над попом, над праведником, тож, виходить, над ворогом гінців — Авдієм. Шалено працювали кулаками гінці — адже мова йшла про скажені гроші.

— Бий, бий! Під дихало, під дихало його! — сатанів Петруха і, схопивши ззаду Авдія, заломив йому руки назад, підставивши під удари Махачу, а той, немов озвірілий бик, розлючений, завдав йому нищівного удару в живіт — і, зігнувшись у три погібелі, харкаючи кров'ю, Авдій упав на підлогу вагона. Тоді вони втрюх поволокли його до дверей, але він усе ще чинив опір, обдираючи нігті, судорожно чіплявся руками за дошки настилу, намагаючись відбитись, вирватись, а зловісний Гришан, мов нічого не сталося, сидів у кутку вагона на своєму стільчику, поклавши ногу на ногу, з незворушно-торжествуючим виразом на обличчі і щось насвистував, бавлячись сучкуватою палицею. Була ще можливість попросити пощади, крикнути: "Порятуй, Гриша-не!" — і, можливо, що той зволив би виявити великодушність і зупинив би самосуд, але Авдій так і не відкрив рота, і, прокресливши його головою кривавий слід по настилу, вони поволокли його до самісіньких дверей вагона, і тут сталася ще одна, остання, сутичка. Скинути Авдія на ходу вони побоювались, бо могли зірватися разом з ним. Авдій зловчився повиснути у дверях, вірніше за дверима, вчепившись за металеву скобу поручня. Зустрічний вітер обрушився, мов шквал, притис до дверей, але Авдієві вдалося намацати лівою ногою якийсь металевий виступ і повиснути, утримуючись у підвішеному положенні, і ніколи, напевно, в нього не було стільки сили, стільки жадоби вижити, як у ту мить, коли він намагався подолати біду. Якби його залишили в спокої, він, можливо, зумів би видряпатися, заповзти назад у вагон. Але гінці били його ногами по голові, як по футбольному м'ячу, обмовляли його останніми словами, спустили йому кров, а він учепився мертвою хваткою за поручень. Останні хвилини були особливо жахливі. Петруха, Махач і Микола зробилися несамовиті. Отоді й Гришан не витримав, підскочив до дверей: тепер уже можна не прикидатися, можна полюбуватися, як розіб'ється на смерть Авдій

Калістратов. Гришан стояв і чекав ту неминучу мить, коли гінці доб'ють Авдія. Нічого не скажеш — Гришан чудово знав своє діло. Він убивав Авдія Калістратова чужими руками. А завтра, якщо мертвого Калістратова знайдуть і не повірять, що він упав чи викинувся із поїзда у найгіршому разі, Гришан буде чистий — він особисто до цього рук не докладав. Скаже: хлопці посварилися, побилися, і як наслідок нещасний випадок — оступився під час бійки.

Останнє, що запам'ятав Авдій,— удари по обличчю, взуття гінців забарвилось кров'ю, і зустрічний вітер гудів у вухах, як палаючий вогонь. Тіло Авдія, мовби налите свинцем, все більше тягло вниз, у страшну, невмолиму порожнечу, а поїзд мчав, долаючи опір вітру, мчав усе тим же степом, і нікому на світі не було діла до нього, приреченого, що висів на волосині від загибуні. Сонце, заходячи того нескінченно довгого дня, засліплюючи його очі, що вирячилися від мук і страху, теж зривалося разом з ним у чорну безодню небуття. Але, як не стусали його, Авдій не розчіпляв рук, і тоді Петруха завдав йому останнього, вирішального удару, схопивши палицю Гришана, яку той мовби між іншим тримав на виду — ось, мовляв, будь ласка, бери і бий, бий по руках, щоб розчепилися...

І Авдій суцільним клубком болі полетів униз, не відчуваючи вже, як котився по укусу, розбиваючись і обдираючись, як промчав повз місце його падіння хвіст ешелону, як зник поїзд разом з його попутниками, як стих шум коліс.

Незабаром сонце погасло, наступила темінь, і на заході в сизо-свинцевому небі згустилися хмари громовиці...

А повз те нещасливе місце вже мчали інші поїзди, і той, хто не став благодати про пощаду, щоб продовжити своє життя, лежав на дні залізничного кювету. А все, що він пізнав у шаленому пошуку істини, все, що утверджував, було тепер відкинуто геть, знищено. І чи варто було не щадити себе, відмовляючи собі в шансі уціліти? Адже мова йшла ні мало

ні багато — про власне життя, треба було сказати лише три слова:
"Порятуй мене, Гришане!" Але він не вимовив цих слів...

Воістину немає межі парадоксам Господнім... Адже був уже якийсь в історії випадок — теж дивак якийсь галілей-ський загордився так, що не поступився кількома фразами і рішився життя. І тому, певна річ, прийшов йому кінець. А люди, хоча відтоді минуло вже одна тисяча дев'ятсот п'ятдесят років, все не можуть опам'ятатися — все обговорюють, усе сперечаються та журяться, як і що тоді вийшло і як могло таке трапитися. І щоразу їм здається, ніби сталося це буквально вчора — таке свіже потрясіння. І кожне покоління — а скільки їх з того часу народилося, і не облічити — спохвачується та заявляє, що, коли б вони були того дня, в ту годину на Лисій горі, вони нізащо не допустили б розправи над тим галілеянином. Ось як їм тепер здається. Але хто міг тоді передбачити, що так обернеться, що все забудеться у віках, але тільки не цей день...

І тоді теж, до речі, була п'ятниця, і той, хто міг урятуватися, також не здогадався заради свого спасіння сказати на свою користь двох слів...

II

Спекотним був той ранок у Єрусалимі, і віщував він іще спекотніший день. На Арочній терасі Іродового палацу, під мармуровою колонадою, куди прокуратор Понтій Пілат звелів поставити собі сидіння, прохолодно обдувало ноги в сандаліях вітерцем, що тягнув низом. Високі пірамідальні тополі у великому саду ледь чутно шелестіли верхів'ями, листя їхнє цього року завчасно пожовкло.

Звідси, з кам'яного підвищення, з Арочної тераси палацу, відкривалася панорама міста, обриси його розпливалися в хисткому мареві — повітря все більше розжарювалося,— навіть околиці Єрусалима, завжди чітко видимі, лише непевно вгадувалися на межі з білою пустелею.

Того ранку над пагорбом, широко розгорнувши крила, ніби підвішений до неба на прозорій нитці, беззвучно і плавно кружляв самотній птах, пролітаючи через рівні проміжки часу над великим садом. Чи то орел, чи то шуліка, окрім них у жодного птаха не вистачало б терпіння так довго й одноманітно ширяти у спекотному небі.

Перехопивши випадковий погляд, кинутий на птаха Ісусом Назарянином, який стояв перед ним, переступаючи з ноги на ногу, прокуратор обурився і навіть образився. І проказав жовчно й немилосердно:

— Ти куди очі підводиш, царю Іудейський? То твоя смерть кружляє!

— Вона над усіма нами кружляє,— тихо озвався Ісус, ніби розмовляючи з самим собою, і при цьому мимоволі доторкнувся долонею до заплилого, в чорному набряці ока: біля базару, коли його вели на суд синедріону, на нього накинулася юрба, що її нацькували священики та старійшини. Одні жорстоко били його, інші плювали в обличчя, і зрозумів він тоді, як люто ненавиділи його люди первосвященика Каіафи, і зрозумів, що ніякої милості йому не слід чекати від єрусалимського судилища, а проте по-людськи дивувався і вражався люті й віроломності юрби, нібито ніхто із них досі не здогадувався, що він нетяга, начебто до цього не вони слухали, затамувавши подих, його проповіді у храмах і на площах, нібито це не воші радувалися, коли він заїжджав у міські ворота на сірій ослиці з молодим осликом позаду, начебто не вони з надією проголошували, кидаючи під ноги ослиці квіти: "Осанна Сину Давидову! Осанна у вишніх!"

Тепер він похмуро стояв у подертому одязі перед Пон-тієм Пілатом, чекаючи, що буде далі.

А прокуратор був не в настрої, і насамперед, хоч як це дивно, він був роздратований на себе — на свою повільність і незрозумілу нерішучість. Такого з ним ще не траплялося ні під час його перебування в діючих

римських військах, ні тим більше під час прокураторства. Чи ж не смішно, справді,— замість того, щоб одразу затвердити вирок синедріону і позбавити себе зайвих клопотів, він не поспішав закінчувати допит, витрачаючи на нього і час, і сили. Адже так просто, здавалося б, викликати єрусалимського первосвященника та його прихвоснів, що чекають його рішень, і сказати: нате, мовляв, беріть свого підсудного і чиніть з ним, як вирішили. Та, одначе, щось заважало Понтію Пілату піти цим найпростішим шляхом. Та чи вартий цей блазень того, щоб з ним возитися?..

Але подумати тільки, яким виявився цей дивак! Він, мов-ляв цар Іудейський, улюблений Господом і дарований Господом іудеям як пряма дорога до справедливого царства Божого. А царство це таке, за якого не буде місця владі кесаря і кесарів, їхніх намісників і прислужницьких синагог, а всі, мовляв, будуть рівні і щасливі віднині й довіку. Які тільки люди не домагалися верховної влади, але такого розумного, хитрого й підступного ще ніхто не знав — адже коли б сам дорвався до керма влади, то, напевне, правив би точнісінько так, бо іншого ходу життя немає і не буде в світі. Ї сам зловмисник добре знає про те, але веде свою гру! Підкупляє довірливих людей обіцянками Нового Царства. Якщо правду кажуть, що кожен судить про іншого в міру своєї підозрливості, то тут був якраз той випадок: прокуратор приписував Ісусу ті помисли, які в таїні таємниць, не сподіваючись на здійснення їх, плекав сам. Оце найбільше дратувало Понтія Пілата, і від цього засуджений викликав у нього одночасно і зацікавленість і ненависть. Прокуратор гадав, що йому відкрився задум Ісуса Назарянина: не інакше як цей нетяга провидець задумав затіяти в землях смуту, обіцяти людям Нове Царство й розтратить те, чим згодом хотів володіти сам. Ач який! Хто б міг подумати, що цей жалюгідний іудей посмів мріяти про те, про що не міг мріяти, вірніше, не дозволяв собі мріяти, сам повелитель малоазіатських провінцій Римської імперії Понтій Пілат. Так переконував, так настроював, до такого висновку доходив вельми досвідчений прокуратор, допитуючи нетягу Ісуса досить незвичним способом: щоразу ставлячи себе на його місце,— і впадав у шаленство від намірів цього нечуваного узурпатора... Тому Понтій Пілат все більше злився, все більше терзався сумнівами —

йому хотілося і якнайшвидше ствердити прокура-торським підписом смертний вирок, винесений Ісусу напередодні старійшинами єрусалимського синедріону, й відтягти цю мить, натішитися, виявивши до кінця, чим загрожували римській владі думки і дії цього Ісуса...

Відповідь приреченого нетяги на його зауваження з приводу птаха у небі покорила прокуратора своєю відвертістю й нешанобливістю. Міг би й змовчати або сказати щось облесливе, але ж ні, бачите, знайшов чим утішитися: смерть, мовляв, над усіма ними кружляє. "Ти глянь, сам на себе накликає біду, нібито й справді не боїться страти",— гнівався Понтій Пілат.

— Що ж, повернемося до нашої розмови. Ти знаєш, нещаский, що тебе чекає? — запитав прокуратор хрипким голосом, вкотре витираючи хусткою піт з коричневого лисучого обличчя, а заодно і з лисини та з товстої міцної шиї. Поки Ісус збирався відповідати, прокуратор похрустів спітнілими пальцями, викручуючи кожний палець окремо — була в нього така дурна звичка.— Я запитую тебе, ти знаєш, що тебе чекає?..

Ісус тяжко зітхнув, полотніючи при самій згадці про те, що його чекає.

— Так, римський наміснику, знаю, мене мають стратити сьогодні,— ледь вимовив він.

— "Знаю",— глузливо повторив прокуратор, з усмішкою, повною презирства й жалю, оглядаючи з ніг до голови безталанного пророка, який стояв перед ним.

Той стояв перед ним похнюплений, незграбний, довгошиїй і довговолосий, з розкиданими кучерями, в подертому одязі, босий — сандалії, напевне, загубилися під час сутички,— а за ним крізь огорожу двірцевої тераси виднілись міські будинки на віддалених пагорбах. Місто чекало того, хто стояв на допиті перед прокуратором. Мерзенне місто

очікувало жертву. Місту потрібне було сьогодні, у цю спеку, криваве дійство, його темні, як ніч, інстинкти жадали потрясіння — і тоді б вуличні натовпи захлинулися ревом і плачем, як зграї шакалів, що виють і люто гавкають, коли бачать, як роз'ятрений лев терзає у лівійській пустелі зебру. Понтію Пілату доводилося спостерігати такі сцени і серед звірів і серед людей, і внутрішньо він жахнувся, уявивши собі на мить, як відбуватиметься розп'яття на хресті. І він повторив з докором, не позбавленим співчуття:

— Ти сказав — знаю! "Знаю" — не те слово. Повною мірою ти усвідомиш це, коли будеш там...

— Так, римський наміснику, я знаю і здригаюся при самій згадці про це.

— А ти не перебивай і не поспішай на той світ, устигнеш,— промимрив прокуратор, якому не дали закінчити думку.

— Вибач, правителю, якщо ненароком перебив тебе, я не хотів цього, — мовив Ісус.— Я зовсім не поспішаю. Я хотів би пожити ще.

— І ти не думаєш зректись слів своїх непотребних? — спитав у вічі прокуратор.

Ісус розвів руками, і очі його були по-дитячому безпомічні.

— Мені немає чого зрікатись, правителю, ті слова визначені Батьком моїм, я зобов'язаний був донести їх людям, виконуючи волю Його.

— Ти все своє товчеш,— роздратувавшись, Понтій Пілат підвищив голос. Вираз обличчя його з великим горбатим носом, з жорсткою лінією рота, облямованого глибокими зморшками, став презирливо-холодним.— Адже я бачу тебе наскрізь, хоч би як ти прикидався,— сказав він тоном, який не припускає заперечень.— Що насправді означає донести до

людей слова Батька твого — це означає обдурити, прибрати до рук чернь! Підбурювати чернь до безпорядків. Можливо, ти і до мене маєш донести його слова — адже я теж людина!

— У тебе, правителю римський, немає поки що потреби в цьому, бо ти не страждаєш і тобі немає сенсу жадати іншого устрою життя. Для тебе влада — Бог і совість. А нею ти володієш сповна. І для тебе немає нічого вищого.

— Вірно. Немає нічого вищого від влади Риму. Сподіваюсь, ти це хочеш сказати?

— Так думаєш ти, правителю.

— Так завжди думали розумні люди,— не без зверхності поправив його прокуратор.— Тому і мовиться,— повчав він,— кесар не Бог, але Бог — як кесар. Переконай мене в протилежному, якщо ти впевнений, що це не так. Ну! — І насмішкувато уп'ялив очі в Ісуса.— Від імені римського імператора Тіверія, чийм намісником я є, я можу змінити дещо в плині речей у часі й просторі. Ти ж намагаєшся протиставити цьому якусь верховну силу, якусь іншу істину, яку немовби ти несеш. Це дуже цікаво, надзвичайно цікаво. Інакше я не став би тримати тебе тут зайвий час. У місті вже ждуть не діждуться, коли вирок синедріону буде виконано. Отже, відповідай!

— Що мені відповісти?

— Ти впевнений, що кесар менше від Бога?

— Він смертна людина.

— Зрозуміло, що смертна. Але поки він живе — чи є для людей інший Бог, вищий від кесаря?

— Є, правителю римський, якщо обрати інший вимір буття.

— Не скажу, що ти мене розсмішив,— зронив Понтій Пілат. Вдаючи, що образився, він зморщив лоба і підвів трохи жорсткі брови.— Але ти не можеш переконати мене в цьому з тієї простої причини, що це навіть не смішно. Не знаю, не збагну, хто і чому тобі вірить.

— Мені вірять ті, кого штовхають до мене утиски, вікова жадоба справедливості,— тоді зерна мого вчення падають на удобрений стражданнями і змочений сльозами ґрунт,— пояснив Ісус.

— Досить! — безнадійно махнув рукою прокуратор.— Даремна трата часу.

І обидва замовкли, думаючи кожен про своє. На блідому чолі Ісуса виступив рясний піт. Але він не витирав його ні долонею, ні обшарпанним рукавом хламиди, йому було не до того — від страху до горла підкотила нудота, і піт заструменів униз по обличчю, падаючи краплями на мармурові плити біля худих, жилавих ніг.

— Ї після цього ти хотів би,— раптом осиплим голосом проказав Понтій Пілат,— щоб я, римський прокуратор, дарував тобі волю?

— Так, правителю добрий, відпусти мене.

— І що ж ти робитимеш?

— Зі словом Божим я піду землями.

— Не шукай дурнів! — закричав прокуратор і підскочив у нестямі.— Ось тепер я остаточно переконуюся, що твоє місце тільки на хресті, тільки смерть може приборкати тебе!

— Ти помиляєшся, правителю високий, смерть безсильна перед духом,— твердо і виразно мовив Ісус.

— Що? Що ти сказав? — був вражений Понтій Пілат, не повіривши собі та підступаючи до Ісуса; обличчя його, спотворене від гніву і подиву, взялося темно-коричневими плямами.

— Те, що ти чув, правителю!

Набравши повітря з легені, Понтій Пілат різко підніс руки до неба, збираючись щось сказати, але в цю мить почулися карбовані кроки підкованих кавалерійських чобіт.

— Чого тобі? — суворо запитав прокуратор озброєного легіонера, який ішов до нього з якимось пергаментом.

— Велено передати,— сказав той коротко і пішов геть.

То була записка Понтію Пілату від дружини: "Прокураторе, чоловіче мій, не роби, прошу тебе, непоправної шкоди цьому мандрівцю, званому, як переказують, Христом. Усі говорять, що він некривдний праведник, чудовий зцілитель усіляких недугів. А те, що він немовби син Божий, месія і мало не цар Іудейський, то це, можливо, його обмовили. Не мені судити, чи це так. Сам знаєш, який скандальний і одержимий народ ці іудеї. А що, коли це правда? Адже дуже часто те, що на вустах жалюгідного натовпу, згодом підтверджується. І якщо все справдиться і цього разу, тебе ж потім проклянуть. Подейкують, що служителі тутешніх синагог та міські старійшини злякалися і зненавиділи цього Ісуса Христа через те, що народ немовби до нього прихилився, отож із заздощів священники його оббрехали і нацькували на нього одурений натовп. Ті, що вчора молились на нього, сьогодні били його камінням. Мені здається, що коли ти погодишся на страту цього юродивого, то вся недобра слава згодом упаде на тебе, чоловіче мій. Адже нам не ьічно сидіти в Іудеї, Я хочу, щоб ти повернувся в Рим з гідними тебе ВМСОКИ?У?

И почестями. Не роби цього. Нині, коли його вела варта, я бачила, який він гарний, ну чисто молодий бог. До речі, мені сон приснився напередодні. Потім розповім. Не накликай прокляття на себе і на своїх нащадків!"

— О боги, боги! Чим я вас прогнівив? — простогнав Понтій Пілат і вже вкотре пожалкував, що не відправив одразу ж без зайвих слів і зволікань цього неосудного і нестямного лжепророка з вартою до катів туди, за міські сади, де на узвишші мала відбутися страта, якої вимагало єрусалимське судилище. І ось тепер і дружина втручається в його прокураторські справи, в чім йому вбачалась якщо не прихована дія сил, які стоять за Ісусом Христом, то принаймні опір небесних сил цій справі. Але небожителів земні діла мало цікавлять, а дружина — що вона розуміє своїм жіночим розумом у політиці, навіщо йому пробуджувати ворожнечу первосвященника Каіафи і єрусалимської верхівки, відданої і незрадливої Риму, заради цього сумнівного нетяги Ісуса, який знеславлює кесаріз? Звідки вона взяла, що цей тип гарний, як молодий бог? Ну, молодий. Тільки й усього. А краси ніякої особливої у нього немає. Ось він стоїть, побитий, як собака. І що знайшла вона в ньому? Прокуратор за-думливо пройшов кілька кроків, обмірковуючи зміст записки, і знову, зітхнувши, сів у крісло. А тим часом у нього майнула ще одна думка, що вже не раз наvertалася до голови: здавалося б, які нікчемні люди — паскудять, мочаться, злягаються, народжуються, вмирають, знову народжуються і вмирають, скільки підлості і злодіянь несуть вони в собі, і серед усієї цієї бридоти і мерзенності раптом звідкілясь — провидіння, пророки, злети духу. Взяти хоча б оцього — він так повірив у своє призначення, що немов у сні живе, а не наяву. Але досить, доведеться його протверезити! Час закінчувати!

— І все-таки ось що я хочу сказати,— звернувся прокуратор до Ісуса, що так само мовчки стояв на своєму місці,— припустимо, ти праведник, а не зловмисник, який сіє смуту серед довірливих людей, припустимо, розповідаючи про Царство справедливості, ти заперечуєш право кесаря володіти світом, припустимо, я повірю тобі, так-от скажи мені: що змушує тебе йти на смерть? Відкрийся мені, що тобою рухає? Якщо ти намірився

у такий спосіб воцаритися над народом ізраїлевим, я тебе не підтримую, але я тебе зрозумію. Але для чого ти спочатку рубаєш сучок, на якому збираєшся сидіти? Як же ти станеш кесарем, коли ти заперечуєш владу кесаря? Сам розумієш, зараз у моїй волі залишити тебе в живих або послати на страту. То чого ж ти мовчиш? Занімів від страху?

— Так, наміснику римський, я страшусь смертної кари. І кесарем я зовсім не збираюсь бути.

— Тоді покайся на всіх міських площах, осуди себе. Визнай, що ти лжепровидець, лжепророк, не запевняй, що ти цар Іудейський, щоб чернь відвернулась від тебе, щоб не спокушати її марним і злочинним очікуванням. Ніякого Царства справедливості бути не може. Справедливе завжди те, що є. Є в світі імператор Тіверій, отож він і є непорушний оплот світобудови. А Царство справедливості, промовами про яке ти підбиваєш легковажних ремствувати,— нікчемна справа! Подумай! І не мороч голову ні собі, ні іншим. А втім, хто ти такий, щоб римський імператор тебе остерігався,— якийсь безвісний мандрівник, сумнівний пророк, базарний горлопан, яких повно-повнісінько на землі Іудеї. Але ти спокусу посіяв своїм ученням, і цим дуже заклопотаний ваш первосвященик, тому розкрий свій обман. А сам іди в Сирію або в інші країни, і я, як римський прокуратор, спробую тобі допомогти. Погоджуйся, доки не пізно. Чого ж ти знову мовчиш?

— Я думаю про те, наміснику римський, що обидва ми такі різні, що навряд чи зрозуміємо один одного. Чого ж я кривитиму душею і зрекатимуся вчення Господа в такий спосіб, щоб тобі й кесарю було вигідно, а істина страждала?

— Не вигадуй, що вигідно Риму — то понад усе.

— Понад усе істина, а істина одна. Двох істин не буває.

— Знову лукавиш, нетяго?

— Не лукавив ні колись, ні тепер. А відповідь моя така: перше — не личить зрікатися того, що сказано в ім'я істини, бо ти сам того хотів. І друге — не личить брати на себе гріх за несподіяне тобою і бити себе в груди, щоб від недоброї слави відбілитися. Коли поговір фальшивий, він сам умре.

— Але спершу помреш ти, царю Іудейський! Отже, ти йдеш на смерть, хоч би який був шлях до порятунку?

— До порятунку мені тільки цей шлях залишено.

— До якого порятунку? — не зрозумів прокуратор.

— До порятунку світу.

— Досить юродствувати! — втратив терпець Понтій Пі-лат.— Отже, ти добровільно йдеш на загибель?

— Так, бо іншої путі в мене немає.

— О боги, боги! — стомлено пробелькотів прокуратор, провівши рукою по глибоких зморшках, що поорали його лоб.— Спека яка, чи не до зміни погоди? — буркнув він собі під ніс. І прийняв остаточне рішення: "Навіщо мені все оце? Для чого стараюся вигородити того, хто не бачить у тому сексу? Теж дивак я!" І сказав: — У такому випадку я умиваю руки!

— Воля твоя, наміснику,— відповів Ісус і похилив голову.

Вони знову замовкли, і, очевидно, обидва відчували, як за палацовою огорожею, за розкішними садами, де знемагали в спекоті міські вулиці в низинах і на єрусалимських пагорбах, немовби набрякала глуха зловісна тиша, ладна ось-ось вибухнути. Поки що до них звідти доносилися лише неясні звуки — гудіння великих базарів, де зранку змішались люди, товари, тяглові і в'ючні тварини. Але між цими світами було те, що

розділяло їх і охороняло верхній від нижнього: за огорожею сновигали легіонери, а нижче, в гайку, стояло кавалерійське оточення. Видно було, як коні відмахувались хвостами од мух.

Заявивши, що він умиває руки, прокуратор відчув якесь полегшення, бо тепер він міг сказати собі: "Я зробив усе, що від мене залежало. Боги свідки, я не підштовхував його до того, щоб він наполягав на своєму, віддаючи перевагу вченню над власним життям. Але оскільки він не зрікається, нехай буде так. Для нас це навіть краще. Він сам собі підписав смертний вирок..." Міркуючи про це, Понтій Пілат готував одночасно і відповідь дружині. І ще подумав він, скося глянувши на Ісуса Назарянина, який із сумною усмішкою мовчазно чекав своєї заздалегідь визначеної лихої години: "Що зараз на думці у цього чоловіка? Либонь, тепер сам гірко жалкує, розуміє, у що йому обійдеться його премудре вчення, від якого він не сміє відступитись. Потрапив у власну* пастку. Спробуй тепер вивернись: один Бог на всіх — на всі землі, на весь рід людський, на всі часи. Одна віра. Одне Царство справедливості на всіх. Куди він мітить? Що й казати, всім би цього хотілося, на тому він і вирішив зіграти! Та ось так життя і вчить нас, отак і карає надмірну хитромудрість. Отак обертається претензія на трон, не призначений від роду. Чого захотів! Вирішив збаламутити чернь, збунтувати проти кесарів і щоб від натовпу до натовпу пішла та зараза по світу. Весь споконвічний порядок світобудови вирішив перевернути догори дном. Відчайдушна голова! Нічого не скажеш! Ні, такого аж ніяк не можна залишати в живих.

З вигляду он який, побитий, смирний, а що в ньому таїться — адже он що затіяв, тільки великому розуму такий план під силу. Хто б міг оце в ньому передбачити!

У думках цих прокуратор Понтій Пілат знаходив злагоду з собою. Заспокоювало його й те, що тепер не доведеться вести неприємну розмову з первосвящеником Каіафою, який відкрито вимагав від імені синедріону затвердити рішення суду з приводу Ісуса Назарянина.

— Не терзайся сумнівом, мудрий правителю, ти досягнеш згоди з собою, і правда буде за тобою,— зронив Ісус, немовби відгадуючи думки прокуратора.

Понтій Пілат обурився.

— Ти про мене не турбуйся,— грубо накинувся він на Ісуса,— для мене справа Риму над усе, ти про себе подумай, нещасний!

— Вибач, високий правителю, не варто було мені вголос вимовляти ці слова.

— Саме так. І щоб тобі не довелося пожалкувати, коли вже буде пізно, подумай ще, поки я відлучуся, і якщо до мого повернення не зміниш свого рішення, я скажу останнє слово. І не гадай, що ти цар Іудейський, опора світу, що без тебе землі не обійтися. Навпаки, все складається не на твою користь. І час твій давно скінчився. Тільки відреченням ти зміг би ще врятувати себе. Ти зрозумів?

— Зрозумів, правителю...

Понтій Пілат встав і рушив у покої, поправляючи на плечах простору тогу. Кошавий, з великою лисою головою, гордовитий, упевнений у гідності своїй та всесиллі. Коли він проходив під Арочною терасою, погляд його знову впав на того птаха, що величаво ширяв попід хмарами. Він не міг розпізнати, чи був то орел чи хто інший з тієї ж породи пернатих, але не це хвилювало його, а те, що птах був для нього недосяжним, був йому непідвладним,— і не налякаєш його, так само як не прикличеш і не проженеш. Різко стенивши бровою, прокуратор метнув ворожий погляд увись: ач, кружляє і кружляє, і ні до чого нема йому діла. І все ж подумав він: цей птах немовби імператор у піднебессі. Не випадково, певне, символом імператорської величі є орел — голова з могутнім дзьобом, хижі очі, міцні, як залізо, крила. Таким і повинен бути імператор! У височині — на виду і недоступний нікому. І з тієї височини

правити світом — і ні найменшої рівності ні в чому і ні з ким, навіть боги повинні бути в імператора свої, окремо від інших, байдужі до підлеглих і зневажаючи їх. Ось на чому тримається сила, ось що примушує боятися владу, ось на чому тримається порядок речей у світі. А цей Назарянин, який уперто відстоює своє вчення і який намірився зрівняти всіх від імператора до раба, адже Бог, мовляв, єдиний і всі люди рівні перед Богом, твердить: Царство справедливості граде для всіх. Він збентежив ума, розбуркав низи, хотів було перебудувати світ на свій лад. І що з цього вийшло? Той же натовп опісля гамселив його і плював йому в обличчя, лжепрозидцю, лжепророку, дурисвіту і прохіндею... Але все-таки що ж це за чоловік? При всій безнадійності свого становища поводить себе так, неначе не він зазнає поразки, а ті, що його осуджують...

Так подумав прокуратор Понтій Пілат, намісник римського імператора, можна сказати, сам напівімператор, у всякому разі, в цій частині Середземномор'я, коли відлучився з допиту, щоб залишити Ісуса Назарянина на кілька хвилин каоданці з собою,— нехай той відчує глибочінь безодні, над якою висить. Треба було зламати його дух, змусити принижено повзати, зректися Бога, єдиного для всіх, зректися загальної рівності, щоб потім, як гада з переламаним хребтом, викинути геть із ізраїльських земель — нехай старцює і згине безвісти, недозго отак протягнув би, свої учні і прибили б, зневірившись у ньому...

Так думав, борючись із своїми сумнівами, вельми досвідчений правитель Понтій Пілат, вишукуючи найправильніший, найвигідніший і найпоказовіший шлях викорінення но-воаявленої крамоли. Ідучи з Арочної тераси, він вважав, що засуджений на самоті відчує, що йому загрожує, і на час повернення прокуратора впаде йому до ніг. Якби прокуратор знав, що в ті короткі хвилини цей дивний чоловік думав зовсім не про це або, вірніше, зовсім не так, а поринув у спогади, бо спогади — це теж талан живих і одне із останніх благ на порозі прощання з життям.

Тільки прокуратор пішов, як із бічних ніш одразу ж вийшли чотири стражники і стали скраю Арочної тераси, немовби засуджений міг звідси втекти. І він дозволив собі звернутися до ближчого легіонера:

— Чи можу я сісти, добрий стражнику?

— Сідай,— відповів той, грюкаючи списом об кам'яну долівку.

Ісус сів на мармуровий приступець біля стіни, згорблений, блідий, обличчя загострилося, навколо обличчя довге, темне волосся спадає хвилями. Прикривши очі долонею, він заглибився в себе, забувся. "Напитися б,— думав він,— скупатися б де-небудь у річці". Він жваво уявив собі біжучу воду біля берегів — вода струмує, цілуючи землю і прибережні трави, і йому причувся плескіт води, немовби працювали

весла, наближаючи човен до того місця, де сидів він, неначе хтось хотів узяти його в човен і повезти, попливти з ним звідси. То була мати, це вона підпливала до нього в тривозі і страху. "Мамо! — прошепотів він нечутно.— Мамо, якби ти знала, як мені важко! Ще минулої ночі в Гефсиманії на Масличній горі я знемагав, жахався від нудьги, що навалилась, мов чорна ніч, не знаходив собі місця і, пильнуючи з учнями, все не міг заспокоїтись, і в передчутті страшному дійшов до кривавого поту. Отоді я звернувся до Господа, Отця мого Небесного. "Отче,— сказав я.— О, коли б ти благословив пронести чашу цю повз мене! А втім, не моя воля, але Твоя нехай буде". І ось вона — чаша ця, по вінця повна, не обходить, не проминає, наближається невідворотно, і звершиться те, що і ти, напевно, передбачаєш. І якщо це так, виходить, ти знала, що буде зі мною, і тоді, о боже, як же ти жила всі оці роки, мамо рідна, ріднесенька, яка дала дихання, з якою думкою і з якою надією ти ростила мене, призначеного задумом Божим для цього великого і жахливого дня, найнещаснішого з усіх днів, бо немає більшого горя для людини, ніж власна смерть, але для матері, коли на очах у неї гине плід утроби її, рід її,— горе подвійне. Прости мене, мамо, не я визначив долю твою, а Отець мій Всевишній, так звернемо до Нього свої погляди без нарікання, і хай буде воля Його!".

Згадавши матір свою Марію, пригадав він водночас, як у дитинстві, коли було йому років з п'ять, трапилася з ним okazія. В ту пору сім'я їхня перебувала в Єгипті, куди втекла від царя Ірода, який посягнув на життя новонародженого дитяти — майбутнього Ісуса Христа, бо сказано було волхвами, що то цар Іудейський народився. На той час хлопчик уже підріс, і протікала там неподалік велика повноводна ріка, можливо, то був Ніл — велика була ріка, широка. Марія ходила туди з дитям полоскати білизну, як і багато інших жінок з тієї місцевості. А того дня, коли вони були біля ріки, пристав якийсь старець човном до берега і підійшов до них, привітався лагідно з Марією і її малюком. "Батьку! — звернулася до нього Марія.— Чи не дозволиш покатати на твоєму човні синочка мого? Так він хоче цього, плаче, нетяма".— "Так, Маріє,— відповідав старець,— я для цього й пригнав цього човна, щоб ти покатала на ньому маленького Ісуса". Марію не здивувало, що він знав їхні імена, вона подумала, що це хтось із навколишніх жителів. Але коли наважилась попросити, щоб старець сів на весла, той раптом зник, неначе розчинився в повітрі. Але й це не збентежило Марію, дуже вже хотілося хлопчикові покататися на човні,

59—2074

129

дуже вже він радів і бігав довкола, стрибаючи від збудження, дуже квапив матір свою. І тоді вона кинула білизну на прибережному камінні, взяла синочка, посадила його в човен, а сама відв'язала човен, зіштовхнула його з мілини, вскочила в нього, посадила маленького на коліна, і вони попливли за течією. Як любо було тихо пливти по блискотливій воді, майже біля самісінького берега — на прибережних мілинах колихався очерет, пістрявіли квіти, яскраві птахи шумно порхали в кущах, співали і посвистували, в теплому душному повітрі гули, роїлися, стрекотали комахи. Як добре було їм! Марія неголосно заспівала пісню і була щаслива, а синочкові їй так цікаво було пливти човном. І це ще більше радувало Марію. Тим часом — не так уже й далеко вони відпливли від місця і не так уже й далеко були від берега,— великий корч, що

лежав на мілководді, ожив і, здійнявши хвилі-, грізно і швидко поплив до них. То був величезний крокодил — його вирячені очі зажерливо уп'ялися в них. Хлопчик злякався і закричав. Марія залякла і не знала, що робити. Ударом хвоста крокодил мало не перевернув човен. Кинувши весла, Марія міцно пригорнула до себе дитя. "Господи! — стала благати вона.— Це він! Твій син Ісус! Даний тобою! Не залишай його, Господи! Спаси його!"

Жінка так перелякалася, що могла лише зажмурити очі та заклинати того, хто був Усім у Всесвіті і Отцем Небесним її дитини. "Не залишай нас, він ще потрібний буде тобі!" — закричала вона. А човен, зоставшись без керування, поплив; його підштовхував зісподу крокодил. Коли нарешті Марія осмілилась відкрити очі, крик радості вирвався з її грудей — човен причалив до берега, немовби його хтось привів туди, і крокодил, повернувши назад, плив удалину. Не тямлячи себе, Марія вискочила з човна і побігла берегом, ридаючи від потрясіння і сміючись від щастя. Вона бігла, пригортаючи до себе дитя, і все твердила, цілуючи його і обливаючи сльозами: "Ісусе! Ісусе! Ненаглядний мій синочок! Тебе Отець упізнав! Він тебе спас! Це Він тебе спас! Він тебе полюбив, ти Його улюблений син, Ісусе! Ти станеш премудрим, Ісусе! Ти будеш Учителем, Ісусе! І ти відкриєш очі людям, Ісусе! І вони підуть за тобою, Ісусе, і ти не відступишся від людей ніколи, ніколи, ніколи!" Так, причитаючи, раділа "благословенна між жінками".

Так причитала і веселилася вона від радості, що чудом спасся Син Божий, і невтямки їй було, що то знамення Господнє, щоб люди знали, хто він, підростаючий Ісус, син тесляра Йосипа, який утік заради врятування дитини від Ірода в Єгипет. Бо, як тільки Марія з дитятком вискочила з човна

на берег і побігла, човен кудись зник, поплив по ріці, а жінки, які прали білизну тут і збіглися на її крик, запевняли потім, що, коли вона бігла з дитям на руках, довкола його голови виднілось золотаве сяйво. І всі зраділи цьому. І схвильовані були до сліз, коли маленький Ісус, пригорнувшись до матері, міцно обійняв її за шию і, вдихаючи

материнський дух, сказав: "Мамо, коли я виросту, я спіймаю того крокодила за хвіст, щоб він більше не лякав нас!" Усі посміялися зі слів дитячих, а потім почали пригадувати, хто ж міг бути господарем човна. Тут з'ясувалося, що ніхто в окрузі того чоловіка не знав і ніхто його більше ніколи не бачив. Тесляр Йосип багато днів намагався розшукати загадкового човняра, щоб вибачитись перед ним і відшкодувати йому збиток, але так і не знайшов його...

Ось яка приключилась одного разу історія з маленьким Ісусом у Єгипті, і тепер він згадав її на Арочній терасі, коли просив прощення у матері за горе і страждання, які завдав їй. "Я з тобою прощаюся зараз, мамо,— говорив він їй,— не ображайся, якщо не встигну чи не зможу звернутись до тебе, коли мене будуть страчувати. Страшусь я смерті, і ноги мої холонуть, хоча сьогодні так нестерпно спекотно. Прости мене, мамо, і не нарікай у мій важкий час на долю свою. Кріпись. А в мене іншої путі до істини в людях, які є важким тягарем Творця, немає, окрім як ствердити її через власну смерть. Іншої путі до людей не дано. І я їду до них. Прости і прощай, мамо! А жаль, що крокодила того я так і не схопив за хвіст. Кажуть, вони дуже довго живуть, два-три людських віки, ці крокодили. А коли б і спіймав, відпустив би з миром... Нехай собі... І ще подумалось, мамо, якщо той човняр був ангел в образі старця, можливо, мені судилося побачитись з ним у світі іншому... Чи пригадає він той випадок? Чую кроки, іде мій кат мимоволі — Понтій Пілат. Прощай, мамо, задалегідь прощай".

Понтій Пілат повернувся на Арочну терасу тим самим твердим кроком, яким нещодавно й пішов з неї. Варта одразу ж зникла, і знову ці двоє лишилися на терасі сам на сам. Пильно глянувши на Ісуса, який встав при його появі, прокуратор зрозумів, що все складається так, як йому хотілося,— жертва сама неухильно наближалася до останньої межі. Однак і цього разу він вирішив не рубати з плеча — фатальна розв'язка швидко наближалася.

— Ну що ж, як я зрозумів, розмова закінчена,— сказав Понтій Пілат з ходу.— Ти не передумав?

— Ні.

— Даремно! Подумай ще!

— Ні! — похитав той головою.— Нехай буде так, як має бути.

— Даремно! — повторив Понтій Пілат, хоча й не зовсім упевнено. Але в душі завагався — його похитнула рішучість Ісуса Назарянина. І водночас він не хотів, щоб той зрікся себе і почав би шукати порятунку, просити пощади. Й Ісус усе збагнув.

— Не засмучуйся,— усміхнувся він лагідно.— Я вірю, слова твої щиросердні. І розумію тебе. Мені теж дуже хочеться жити. Лише на порозі небуття людина розуміє, яке дороге їй життя. І матір свою мені жаль — я так люблю її, завжди любив, з самісінького дитинства, хоча й не показував цього. Але як би то не було, наміснику римський, запам'ятай: ти міг би, скажімо, порятувати одну душу, і на тому була б тобі велика вдячність, а я зобов'язаний спасти багатьох і навіть тих, що з'являться на світ після нас.

— Спасити? Коли тебе вже не буде на землі?

— Так, коли мене не буде серед людей.

— Нарікай на себе, більше ми до цієї розмови не повернемося,— рішуче заявив Понтій Пілат, не бажаючи знову ризикувати.— Але дай відповідь мені на останнє моє запитання...— сказав він, затримуючись біля свого крісла, і замовк, замислившись, насупивши кошлаті брови.— Скажи мені, ти спроможний зараз вести розмову? — додав раптом довірчо.— Коли тобі непереливки, не турбуйся, я тебе не затримуватиму. Тебе ждуть на горі.

— Твоя воля, правителю, я в твоєму розпорядженні,— відповів співрозмовник і підвів на прокуратора прозоро-сині очі, які вразили того

силою і зосередженістю думки,— немовби Ісуса і не чекало на горі оте неминуче.

— Спасибі,— так само несподівано подякував раптом Понтій Пілат.— Тоді дай відповідь мені на останнє запитання, тепер уже заради цікавості. Поговоримо як вільні люди — я від тебе ні в чому не залежу, та й ти тепер, як сам розумієш, на порозі повної волі, отож будемо відверті, — запропонував він, вмоштуючись на своє місце.— Скажи мені, чи говорив ти учням, прибічникам своїм, причому, як ти сам розумієш, я в твоє вчення не вірю, так-от, чи казав ти прибічникам своїм, чи запевняв їх, що коли тебе розіпнуть, ти на третій день воскреснеш, а воскреснувши, повернешся одного прекрасного дня на землю і вчиниш Страшний суд і над тими, хто нині живе, і над тими, хто ще з'явиться на світ, над усіма душами, над усіма поколіннями від сотво-ріння? І що це буде немовби друге твоє пришествя в цей світ. Чи так це?

Ісус дивно усміхнувся, мовби кажучи собі: он воно, мовляв, що,— і, переступаючи босими ногами по мармуру, помовчав, ніби вирішуючи для себе, варто йому відповідати чи ні.

— Це все Іуда Іскаріот наговорив? — запитав він насмішкувато.— І тебе це дуже непокоїть, римський наміснику?

— Я не знаю, хто такий Іуда, але так мені передавали шановані люди, старійшини. То як, усе це, виходить, пустопорожні слова?

— Думай як хочеш, правителю,— холодно відповів Ісус.— Ніхто не нав'язує тобі того, що чуже твоєму розуму.

— Адже я всерйоз, я не сміюсь,— поспішив запевнити прокуратор.— Просто я гадаю, що іншої такої можливості поговорити у нас з тобою вже не буде. Як тільки тебе звідси поведуть, дорога назад для тебе зникне. Але для себе я хочу з'ясувати, як можна після смерті знову з'явитись на землі не народжуючись і чинити суд над усіма душами? І де цей суд буде

— в небесах чи ще де? І як довго мають чекати люди, які довірилися тобі, цього дня, щоб удостоїтися вічного спокою? Дозволь мені висловитись на початку, як я на це дивлюсь. Розрахунок твій простий, ти береш до уваги те, що кожен хоче і на тому світі зручного життя. Ох, ця смертна людина, і вічно ж вона чогось жадає, вічно вона чогось прагне. Так просто заманити її посулами — і вона навіть там, у загробному житті, побіжить за тобою, як собака. Але, припустимо, нехай буде так, як учиш ти, пророк, але твоє життя вже кінчається, продовжити його ти можеш тільки розмовою...

— Я міг би і зовсім його не продовжувати.

— Але ти ж не підеш на гору, залишивши моє запитання без відповіді? Як я розумію, це гірше за смерть.

— Говори.

— Так-от, припустимо, твоє вчення правильне, тоді скажи: коли настане той день другого твого пришествя? І якщо очікування триватиме довго, незбагненно довго, то навіщо це людині? Адже в тому, що не збудеться протягом життя, для неї мало користі. А потім, щиро кажучи, і уявити несила, щоб можна було діждатися такої неймовірної події. Чи ж чекати треба, сліпо вірячи? І що це дасть? Яка в тому користь?

— Сумніви твої зрозумілі, правителю римський, ти мислиш грубо, по-земному, як учителі твої, греки. Не ображайся на зауваження моє. Поки я стою перед тобою, як тлінна людина, ти маєш право сперечатися. До того ж ми з тобою дуже вже різні — як вода і вогонь. І судження наші різняться, з різних кінців ми з тобою до всього підходимо. Так-от, про те, що тебе хвилює, правителю... Те, що другого пришествя ждати доведеться безконечно довго, це так. Тут твоя правда. Коли настане той день, ніхто не може завбачити, бо це накреслено в задумах Того, хто світ створив. Те, що для нас триватиме тисячоліття, для нього, можливо, одна мить. Але суть в іншому. Творець наділив нас найвищим у світі

благом — розумом. І дав нам волю жити за своїм розумінням. Як ми зуміємо розпорядитися небесним даром, в цьому й буде історія історії людей. Адже ти не заперечуватимеш, наміснику римський, що смисл існування людини у самовдосконаленні духу свого,— вищої немає мети в світі. В цьому краса розумного буття — з дня на день все вище підніматися нескінченними сходами до осяйної досконалості духу. Найважче людині бути людиною з дня на день. А тому — як довго чекати доведеться того дня, в який ти не віриш, правителю, залежатиме від самих людей.

— Он як! — Понтій Пілат збуджено підскочив, ухопився за спинку крісла.— Стривай, стривай, щоб таке від людей залежало — це ж нечувано! Я, який не вірить у твоє вчення, досягнути цього не можу. Коли б люди могли по волі своїй віддаляти чи наближати подібне явище, чи не уподібнилися б вони богам?

— Ти в чомусь маєш рацію, правителю римський, але перш я хотів би відділити поговір від істини. Поговір про істину — велике лихо. Поговір — як мул у воді, що з часом перетворює глибоку воду в мілку калюжу. В житті завжди так — будь-яку велику думку, яка народилася на благо людей, здобути в прозріннях і стражданнях, поговір, передаючи із вуст в уста, завжди спотворює на шкоду і собі і істині. Ось до чого і мову веду, наміснику,— до того, що ті небилиці, яким ти віриш, є поговір, а істина в іншому.

— Чи не хочеш відкрити ту істину?

— Так, спробую. Не уникатиму розмови. До того ж я говорю про це востаннє. То знай, правителю римський, Промисел Божий не в тому, що одного разу, як грім у ясну погоду, настане день, коли Син Людський, воскреснувши, спуститься з небес правити суд над народами, а все навпаки буде, хоча мета й залишиться та сама. Не я, кому зосталося жити стільки, скільки треба, щоб перейти через місто до Лисої гори, прийду, воскреснувши, а ви, люди, прийдете жити во Христі, у високій праведності, ви до мене прийдете в невідомих майбутніх поколіннях. І

це буде моє друге пришествя. Інакше кажучи, я в людях повернуся до себе через страждання мої, в людях повернуся до людей, Ось про що мова. Я буду вашим майбутнім, у часі залишившись на тисячоліття позаду, в тому Промисел Всевишнього, в тому, щоб у такий спосіб посадити людину на престол покликання його — покликання до добра і краси. У тому смисл моїх проповідей, у тому істина, а не в поговорі ходячому і не в небилицях усіляких, які спотворюють високі ідеї. Але путь та буде найважчою серед усіх для роду людського і нескінченно довгою, і цього ти, наміснику римський, справедливо побоюєшся. Путь ця почнеться з фатального дня, з убивства Сина Божого, і нехай у вічному покаянні перебуватимуть покоління, щоразу заново здригаючись ціні тій, яку я сьогодні заплачу, щоб спокутувати гріховність людей, щоб вони прозріли і пробудилися в них божественні начала. Для того й народився я на світ, щоб послужити людям немеркнучим взірцем. Щоб люди уповали на моє ім'я і йшли до мене через страждання, через боротьбу зі злом у собі із дня на день, через відразу до пороків, до насильства і кровожерності, які так згубно вражають душі, не заповнені любов'ю до Бога, а отже, й до подібних собі, до людей!

— Стривай, Ісусе Назарянин, ти ототожнюєш Бога і людей?

— В якомусь смислі так. І більше того, всі люди, разом узяті, є подоба Бога на землі. Й ім'я є тій іпостасі Бога: Бог-Завтра, Бог безконечності, дарованої світові від сотворіння його. Мабуть, ти, правителю римський, не раз ловив себе на думці, що бажання твої завжди до завтрашнього дня звернені. Сьогодні ти життя приймаєш таким, яке воно є, але неодмінно хочеш, щоб завтра було іншим, і якщо навіть тобі сьогодні й добре, все одно бажаєш, щоб завтра було ще краще. І тому живуть надії в нас, незгасимі, як світло Боже. Бог-Завтра і є дух безконечності, а в цілому — в ньому вся суть, вся сукупність діянь і поривань людських, а тому, яким бути Богу-Завтра — прекрасним чи поганим, добросердечним чи караючим,— залежить від самих людей. Так думати дозволено і потрібно, того бажає від мислячих істот сам Бог-Творець, і тому про завтрашнє життя на землі нехай піклуються самі люди, адже кожен з них якась

частка Бога-Зав-тра. Людина сама суддя і сама творець кожного дня нашого.

— Стривай, а як же Страшний суд, так грізно проголошуваний тобою?

— Страшний суд... А ти не думав, правителю римський, що він уже давно вершиться над нами?

— Чи не хочеш сказати, що все наше життя — Страшний суд?

— Ти не далекий від істини, правителю римський, пройти тим шляхом, що починався в муках і терзаннях з прокляття Адама, через зlodіяння, які чинять з віку у вік одні люди над іншими людьми, що породжують зло від зла, неправду від неправди,— це, напевно, щось означало для тих, хто був і є на білому світі. Відтоді, як вигнано родоначальників людей із Едема, яка безодня зла розверзлася, яких тільки війн, жорстокості, убивств, утисків, несправедливості, образ не звідали люди! А всі страшні гріхи земні проти добра, проти Єства, сподіяні від сотворіння світу,— що оце все, як не кара, сильніша за Страшний суд? У чому споконвічне призначення історії — наблизити розумних до божественних висот любові й співчуття? Але скільки жахливих випробувань було в історії людей, а попереду не видно кінця зlodіянням, що вирують, мов хвилі в океані. Життя в такому пеклі хіба не гірше від Страшного суду?

— І ти, Ісус Назарянин, маєш намір зупинити історію у плині зла?

— Історію? Її ніхто не зупинить, а я хочу викоренити зло в діяннях і розумах людей — ось про що моя печаль.

— Тоді не буде й історії.

— Якої історії? Тієї, про яку ти піклуєшся, наміснику римський? Ту історію, на жаль, не викреслиш із пам'яті, але коли б її не було, ми

виявилися б значно ближчими до Бога. Я тебе розумію, наміснику. Але справжня історія, історія розквіту людяності, ще не починалася на землі.

— Стривай, Ісусе Назарянин, залишимо поки що мене осторонь. Але як же ти, Ісусе, збираєшся привести до такої мети людей і народи?

— Проголошенням Царства справедливості без влади кесарів, ось як!

— І цього досить?

— Так, коли б цього захотіли всі...

— Цікаво. Ну що ж, я вислухав тебе уважно, Ісусе Назарянин. Ти прозираєш далеко, та чи не занадто ти самовпевнений, чи не занадто ти уповаєш на людську віру, забуваючи про низьку природну суть юрмищ? Ти в цьому дуже швидко переконаєшся за міським муром, однак історії тобі не повернути ніяк, цю ріку нікому не повернути. Мене ж одне дивує: для чого ти розпалюєш пожежу, в якій першим згориш сам? Без кесарів не може жити світ, не може існувати могутність одних і покірність інших, і даремно ти пнешся нав'язати інший, придуманий тобою порядок як нову історію. У кесарів є свої боги — вони шанують не твого абстрактного Бога-Завтра, що в безконечності всіх "завтра" позбавлений певних кордонів і належить усім на однакових підставах, як повітря, бо все, що можна однаково дати, те ніщо, те малоцінне, те пусте, тому кесарям і дано володарювати іменем своїм над кожним і над усіма. А серед усіх кесарів, які правлять у світі, славетного Тіверія визначили боги — його держава, Римська імперія, пролягла на півсвіту. І тому під егідою Тіверія я володарюю над Іудеєю, і в цьому бачу смисл життя свого, і совість моя спокійна. Немає вищої честі, аніж служити непереможному Риму!

— Ти не виняток, наміснику римський, мало не кожен жадає володарювати хоча б над одним собі подібним. У тому і все лихо. Ти скажеш, так влаштовано світ. Порок завжди легко виправдати. Але мало хто задумується над тим, що це є прокляття роду людського, що зло

владолюбства, яким вражені всі — від старшини базарних підмітальників до грізних імператорів,— найлютіше із усіх напастей, і за нього вже якось рід людський поплатиться сповна. Загинуть народи в боротьбі за володарювання, за землі доценту, до самісінького коріння один одного винищать.

Понтій Пілат нетерпляче підвів руку, перервавши мову співбесідника:

— Зупинись, я не учень твій, щоб благоговійно вислуховувати тебе! Зупинись! На словах нищити можна що завгодно. Але хоч би що ти пророкував, Ісусе Назарянин, марні зусилля твої. Світ, яким управляють власті, не може бути іншим. Як він на тому стояв, так на тому й стоятиме: хто сильніший — у того й влада, і надалі світом правитимуть сильні. Порядок цей незмінний, як зірки на небі. їх нікому не пересунути. Даремно ти вболіваєш за рід людський, даремно хочеш порятувати його ціною життя свого. Людей не навчать нічого ні проповіді в храмах, ні голоси з неба! Вони завжди будуть покійно брести за кесарями, як стада за пастухами, і, схиляючись перед силою і благами, шануватимуть того, хто виявиться найнещаднішим від усіх і наймогутнішим від усіх, і славитимуть полководців та їхні битви, де кров поллється потоками в ім'я володарювання одних і підкорення та приниження інших. У тому й буде доблесть духу, оспівана, передана із покоління в покоління, на честь того підніматимуться знамена і звучатимуть труби, кров закипатиме в жилах, виголошуватиметься клятва — ні вершка чужим не віддавати; і від імені народу будуть підноситися до ореолу необхідності військові дії, виховуватиметься ненависть до ворогів батьківщини: нехай свій цар процвітає, а іншого задушити, поставити на коліна, поневолити разом з народом його, а землю забрати,— та в цьому ж усі принади життя, весь смисл буття з незапам'ягтших часів, а 'ги, Назарянин, хочеш усе це засудити, проклясти, ти славиш убогих і слабких, ти милосердя всюди хочеш, забуваючи при цьому, що людина — звір, що вона не може без війн, як плоть наша не може без солі. Подумай, у чому твої помилки й хибні погляди, хоча б у цей час, перед тим як тобі йти з конвоєм на Лису гору. А на прощання я скажу тобі: ти бачиш корінь зла у владолюбстві великому людей, у підкоренні земель і народів силою, але цим ти тільки

збільшуєш свою провину, бо хто проти сили, той проти сильних. Не інакше як натякаєш ти на нашу Римську імперію своїм проголошенням Царства справедливості, хочеш стати на перешкоді зростаючій могутності Риму, всеосяжному його володарюванню над світом! Та тільки за один такий намір ти тричі заслуговуєш страти!

— Навіщо так щедро, правителю добрий, цілком достатньо, я вважаю, й однієї страти. Але все-таки продовжимо нашу розмову, хоча я й розумію, як зараз знемагають під палючим сонцем кати, чекаючи мене на Лисій горі, так-от, продовжимо нашу розмову, але тепер уже за моїм останнім, передсмертним бажанням. Отже, наміснику римський, ти впевнений, що то і є сила, яку ти вважаєш силою. Але ж є скла інша — сила добра, і осягти її, мабуть, важче і складніше, і для доброчесності не менше мужності потрібно, ніж для війн. Послухай же мене, наміснику, так сталося, що ти остання людина, з ким я розмовляю перед Лисою горою. І я маю бажання відкритися тобі, але ти не думай, я тебе не про помилування проситиму...

— Це було б просто смішно.

— Тому й заявляю заздалегідь, щоб ти, наміснику римський, був спокійний щодо цього. Тепер уже лише ти один про це знатимеш. Терзався дух мій минулої ночі, як гадалося мені спочатку, безпричинно. Ні, не задушливо було в Гефсі-манії — на замських пригірках вітерець гуляв. А тільки місця я собі не знаходив, нудьга, страх і журба огортали мене, і звуки обтяжливі немовби із серця мого в небо відлітали. Мої прибічники, учні мої, намагалися не спати, як і я, однак полегшення не приходило. І знав я, що час призначений настає, що смерть наближається неминуча. І страх пойняв мене... Адже смерть кожної людини — це кінець світу для неї.

— Чого ж так? — не без зловтіхи глянув Понтій Пілат на підсудного.— А як же бути, Назарянине, з ідеєю загробного життя? Адже ти стверджував, що життя після смерті не закінчується.

— Зрву ж таки сдарі за поговором, правителю! У загробному світі беззвучно дух витає, як тінь у воді,— то відображення невловимої думки ковзає у просторі потойбічному, але плоті туди дороги немає. Адже то зовсім інша сфера, іншого, що не підлягає пізнанню, буття, і часу плин там інший, він не підлягає земному виміру. А мова йде про життя вимірне, життя на землі. Мене мучило дивне передчуття, що я покинутий у всьому світі, і я блукав тієї ночі по Геф-сіманії, як привид, не знаходячи собі спокою, немовби я один-єдиний із мислячих істот лишився у всесвіті, немовби я літав над землею і не побачив ні вдень, ні вночі жодної живої людини,— все було мертво, все було суціль укрите чорним попелом пожеж, що вже відбушували, вся земля лежала в руїнах — ні лісів, ні нив, ні кораблів у морях, і тільки дивне, нескінченне видзвонювання ледь чутно долинало здалеку, як стогін сумний, коли дме вітер, як плач заліза із глибин землі, як погребальний дзвін, а я літав, мов пушинка в піднебессі, знемагаючи від страху і передчуття поганого, і думав — ось кінець світу, і нестерпна туга охоплювала душу мою: куди ж поділися люди, де ж мені тепер прихилити голову? І почав я нарікати в душі своїй: ось, Господи, той фатальний кінець, якого всі покоління рано чи пізно чекали, ось Апокаліпсис, ось завершення історії розумних істот — то чого ж сталось таке, як можна було так загинути, зникнути на корені, потомство в собі знищивши, і жахнувся я в здогаді страшному: се розплата за те, що ти любив людей і в жертву їм себе приніс. Невже жорстокий світ людський себе вбив у люті своїй, як скорпіон себе умертвляє своєю ж отрутою? Невже до цього дикого кінця призвела несумісність людей з людьми, несумісність кордонів імперських, несумісність ідей, несумісність гординь і владолюбства, несумісність пересичених неподільним пануванням великих кесарів і народів, що йдуть за ними в сліпій покорі і лицемірному славослів'ї, народів, які озброїлися з ніг до голови й хизуються перемогами в незчисленних міжусобних битвах? Так ось чим закінчилося перебування на землі людей, які понесли з собою в небуття божественний дар свідомості! О Господи, заремствував я, для чого ж наділив ти розумом і мовою, вільними для творення руками тих, що себе в собі вбили і землю перетворили на могильник загальної ганьби! Так плакав я, і стогнав один у мовчазному світі, і проклинав долю свою, і Богові говорив: те, на що

Твоя рука не піднялася б, сама людина злочинно сподіяла.*. Тож знай, правителю римський, кінець світу не від мене, не від стихійних лих, а від ворогування людей прийде. Від того ворогування і тих перемог, які ти так славиш в захопленості державній...

Ісус перевів подих і мовив:

— Отаке видіння випало мені минулої ночі, і довго думав я над ним, не спав, все не спав у молитвах і, зміцнівши духом, хотів повідомити учням моїм про ці послані мені Отцем видіння, та враз юрба велика прибула у Гефсіманію, і серед них Іуда. Іуда швидко обійняв мене, поцілував холодними вустами. "Радуйся, Равві,— сказав він мені, а тим, що підійшли до нього, мовив: "Кого я поцілую, Той і є, візьміть його". І вони мене схопили. Тепер, як бачиш, я стою перед тобою, наміснику римський. Я знаю, мені зараз на Лису гору. Однак ти був милостивий до мене, правителю, і тим вдоволений я, що перед смертю пощастило мені повідати про те, що пережив я вчора в Гефсіманії.

— А ти певен, що я, слухаючи тебе, всьому повірив?

— Це справа твоя, наміснику, вірити чи не вірити. Скоріш за все ти мені не віриш, адже ми з тобою — як дві різні стихії. Але, незважаючи на це, ти вислухав мене. Ти ж не можеш сказати собі, що ти нічого не чув, і не можеш заборонити собі про це думати. А я можу сказати собі, що не забрав з собою в могилу те, що відкрилося мені в Гефсіманії. Свіість моя тепер спокійна.

— Скажи, Назарянине, а ти, часом, не пророкував на базарах?

— Ні, правителю, чому ти так запитав?

— Не збагну, чи ти ведеш свою гру, чи ти справді позбавлений страху і не боїшся тяжкої страти. Невже, коли тебе не стане, тобі дуже важливо,

що ти встиг сказати, а що не встиг, хто тебе вислухав, а хто ні? Кому все це потрібно? Чи ж не суєта все це, вся та ж суєта суєт?

— О ні, правителю, не суєта це! Адже думки перед смертю підносяться просто до Бога, для Бога важливо, що думає людина перед смертю, і за ними Бог судить про людей, колись створених ним як найвищий витвір серед усього живого, бо останні із найостанніших думок завжди чисті і гранично щирі, і в них одна правда і немає лукавства. Ні, правителю, вибач, але даремно ти гадаєш, що я веду якусь гру. В дитинстві я грав в іграшки, більше ніколи. А щодо того, чи боюся я мук, приховувати тут нічого, я тобі про це вже говорив. Боюся, дуже боюся! І Господа мого, Отця Всеблагого, молю, щоб сили дав достойно перенести уготовану мені долю, не звів би мене до скотського крику і не соромив іншим чином... Отже, я готовий, наміснику римський, не затримуй мене більше, не варто. Мені час...

— Так, ти зараз вирушиш на Лису гору. Однак скільки ж тобі років, Ісусе Назарянин?

— Тридцять три, правителю.

— Який ти молодий! На двадцять років молодший од мене,— співчутливо зауважив Понтій Пілат, похитуючи головою, і, замислившись, сказав: — Наскільки мені відомо, ти неодружений, отож дітей у тебе немає, сиріт після себе не залишиш, так і запишемо.— І замовк, зібрався було щось ще сказати, але, передумавши, промовчав. І добре, що промовчав. Мало конфузу не наробив. "А жінку ти пізнав?" — про це мав намір запитати. І сам збентежився: що за баб'яча цікавість, як можна, щоб високо поважний муж запитував про такі справи.

Глянувши в цю мить на Ісуса Назарянина, упіймав по його очах, що той здогадався, про що хотів запитати прокуратор, і напевне не став би відповідати на таке запитання. Прозоро-сині очі Ісуса потемніли, і він замкнувся в собі. "На вигляд такий смирний, а яка в ньому сила!" —

подивувався Понтій Пілат, намагаючи ногою сандалію, що зісковзнула з ноги.

— Ну добре,— повернув він запитання в інший бік, немовби компенсуючи розмову з приводу жінки, що не відбулася.— А от подекували, що ти начебто підкидьок, чи так це?

Ісус усміхнувся відверто й щиро, оголюючи білі рівні зуби.

— Можливо, що й так у деякому розумінні.

— А точніше, так чи не так?

— Так, так, правителю добрий,— підтвердив Ісус, почувавши, що Понтій Пілат починає сердитись, бо й це запитання було не дуже до лиця прокуратору.— Мене "підкинув" мій Отець Небесний через Духа святого.

— Добре, що більше ти нікому не морочитимеш голови,— стомлено процідив крізь зуби прокуратор.— А все-таки хто ж мати, яка тебе породила?

— Вона в Галілеї, Марією звать її. Відчуваю, що вона сьогодні нахопиться. Цілу ніч була в дорозі. Це я знаю.

— Не думаю, що її порадує кінець її сина,— похмуро вирік Понтій Пілат, збираючись завершити розмову з цим юродивим із Назарета, що дуже затяглася.

І прокуратор випростався під склепінням Арочної тераси на повний зріст, величавий, великоголовий, з крупним обличчям і твердим поглядом, у сніжно-білій тозі.

— Отож, уточнимо для порядку,— постановив він і заходився перераховувати: — Батько — як там його? — Йосип, мати — Марія. Сам родом із Назарета. Віком тридцяти трьох років. Не одружений. Дітей не залишив. Підбурював народ до заколотів. Погрожував зруйнувати великий храм Єрусалимський і за три дні спорудити новий. Видавав себе за пророка, за царя Іудейського. Ось коротко і вся історія твоя.

— Не будемо говорити про мою історію, я ось тобі скажу: ти залишишся в історії, Понтій Пілат,— неголосно мовив Ісус Назарянин, глянувши прямо й серйозно в обличчя прокураторові.— Назавжди залишишся.

— Пусте! — недбало відмахнувся Понтій Пілат. Та все-таки його потішили ці слова, але раптом, змінивши тон, він урочисто прорік: — В історії залишиться славний імператор Тіверій. Хай буде славне його ім'я. А ми лише його вірні сподвижники, і не більше.

— І все ж в історії залишишся ти, Понтій Пілат,— уперто повторив той, хто вирушав на Лису гору, за мур Єрусалима...

А той птах, чи то шуліка, чи то орел, що кружляв зранку над Іродовим палацом, немов очікуючи когось, нарешті полишив своє місце і поволі полетів туди, куди повели оточеного багаточисельним кінним конвоєм, зв'язаного, як небезпечного злочинця, того, з ким отак довго вів бесіду сам прокуратор усієї Іудеї Понтій Пілат.

Прокуратор стояв на Арочній терасі, з подивом і жахом стежачи за дивним птахом, який летів слідом за тим, кого вели на Лису гору...

— Що б це означало? — прошепотів прокуратор у подиві й тривозі.

Той літній дощ у степу, що так довго збирався, ще звечора темніючи і визріваючи на горизонті в безмовних спалахах блискавок і пересуванні хмар, почався лише глибокої ночі. Важкі краплини, які щосили барабанили по сухій землі і згодом ринули потоками, відчув на своєму обличчі Авдій Калістратов, приходячи до тями,— вони були першим дарунком життя.

Авдій лежав на тому ж місці, в кюветі біля залізниці, куди скотився з насипу, коли його скинули з поїзда. Перше, що він подумав: "Де я? Здається, дощ". Він застогнав, хотів пересунутися і від страшного болю в боку і свинцевої важкості в голові знову знепритомнів, але через якийсь час все-таки очунявся. Рятівний дощ віродив його до життя. Дощ лив щедро й потужно, і вода, стікаючи з укусу, збиралася в кюветі, де лежав Авдій, Пробираючись до людини, вона бралась бульбашками, піднімалася все вище до горла, і це змусило Авдія пересилити себе, спробувати діяти, щоб виповзти з цього небезпечного місця. В перші хвилини, поки тіло боролось саме з собою, звикаючи до руху, це було особливо нестерпно боляче. Авдієві з трудом вірилося, що він залишився живий, Адже як жорстоко його били у вагоні, на якій страшній швидкості зіпхнули з поїзда, проте все це дурниці у порівнянні з тим, що він живий, живий наперекір усьому! Живий і може пересуватися, нехай поповзом, чує, і бачить, і радіє цьому рятівному дощу, що ллє мов із відра, омиваючи його розбите тіло, охолоджуючи руки, ноги і гарячу голову, що аж гула, і буде повзти, доки вистачить сил,— бо ж скоро світатиме, і настане ранок, і знову почнеться життя... Тоді він придумає, що йому робити, треба лише якось стати на ноги...

Тим часом, прорізуючи дощ і пітьму, один за одним з гуркотом промчали кілька нічних поїздів... І їм він теж був радий, все, що говорило про життя, тішило його як ніколи...

Авдій не хотів ховатися від дощу, навіть коли б і міг, він розумів, що цей живодайний дощ йому необхідний. Тільки б руки-ноги були цілі, а вже садна, забиті місця і навіть пекучий біль у правому боці він ладен був терпіти не ремствуєючи... Йому все-таки вдалося виповзти, видряпатися

на безпечне місце, на невеличкий згірочок, і тепер він лежав під дощем, набираючись духу, щоб жити далі...

Так з'явився він знову із небуття, і, з'явившись, відновлював усе те, що складало суть його життя, і дивувався, якої дивовижної ясності і об'ємності /гумки осявають його...

І він сказав Тому, якого вели від Понтія Пілата на Лису гору:
"Вчителю, я тут! Що мені робити, щоб визволити Тебе, що мені робити, Господи? Як мені врятувати Тебе? О, як мені страшно за Тебе тепер, коли я знову ожив!"

Історичний синхронізм — коли людина здатна жити по-думки одночасно в кількох часових втіленнях, розділених іноді століттями і тисячоліттями,— притаманний так чи інакше кожній людині, не позбавленій уяви. Але той, для кого події минулого такі ж близькі, як сьогочасність, той, хто переживає минуле же своє кривне, як свою долю, той мученик, той трагічна особистість, бо, знаючи заздалегідь, чим закінчилась та чи інша подія, що викликала вона після себе, все передбачаючи, він лише страждає, бо немає сил вплинути на хід подій, і віддає себе в жертву торжеству справедливості, яке ніколи не відбудеться. Ця жадоба утвердити правду того, що минуло,— свята. Саме так народжуються ідеї, так відбувається духовне поєднання нових поколінь з попередніми і тими, що їм передували, і на тому світ стоїть, і життєвий досвід його постійно збільшується, пророщується — добро і зло передаються із покоління в покоління в нескінченності пам'яті, в нескінченності часу і простору людського світу...

І тому було сказано: вчорашні не можуть знати, що відбувається сьогодні, але сьогоднішні знають, що відбувалося вчора, а завтра сьогоднішні стануть вчорашніми...

І ще було сказано: сьогоднішні живуть у вчорашньому, але якщо завтрашні забудуть про сьогоднішнє, це біда для всіх...

Авдїй дуже хвилювався, втрачав надію, коли настав той день напередодні першого дня великодня, і задушливим передсвятковим вечором намагався розшукати в нижньому місті будинок, де відбувалась напередодні тайна вечеря з учнями, де переломив Він хліб, сказавши, що це тіло Його, і розлив вино, сказавши, що це кров Його, бо вже тоді можна було попередити про небезпеку, яка загрожувала, про зраду Іуди Іскаріота, про необхідність терміново, невідкладно залишити це страшне місто, поспішити якомога швидше в дорогу. В пошуках цього будинку він гасав у сутінках, які розсіювалися, по кривих і заплутаних вуличках, чогось вдивляючись в обличчя перехожих і проїжджих, начебто в нього могли бути тут знайомі, але ні серед тих, хто поспішав у той час на сімейні трапези городян, ні серед тих, хто ще заглядав у крамнички перед закриттям їх, він не знайшов нікого, кому б міг довіритися. А багато з перехожих то й зовсім не знали, хто це такий — Ісус Христос. Хіба мало в місті було нетяг. Якийсь жалісливий городянин покликав його до себе на Великдень. Але Авдїй, подякувавши, відмовився. Він сподівався попередити Вчителя. Від хвилювання, від світла у вікнах, від гострих пахощів у повітрі, що розносилися від печей з їжею, від паркої задухи, яку спричинили щедро політі для прохолоди дороги і двори, у нього розболілася голова. Його почало нудити. І тоді він кинувся за місто, в Геф-сіманію, сподіваючись застати Вчителя з учнями ще там, в садку, в молитві і бесіді. Але даремно! І тут у той пізній час він нікого не здивав. У саду було безлюдно, і під тим великим фікусовим деревом, де схопила Вчителя озброєна юрба, теж нікого вже не було. Учні звідси розбіглися, як і передбачав сам Учитель...

Місяць плив над дальнім морем і над сушею, вже перевалило за північ — наближався фатальний день, наслідки якого не збудуться віками і довго ще і по-різному позначатимуться на історії людства. Але в Гефсіманії і прилеглих до неї горбах, порослих садками і виноградниками, в той час було тихо, лише птахи нічні співали по кущах, жаби перегукувалися і дзюрчав, котився, переливаючись при місяці йо кам'янистих древніх стоках, невсипний Кедрон з кедрових гір, розбиваючись на струмки і знову збираючись у єдиний потік. Все перебувало на своїх місцях і існувало, як споконвіку, — тихо й благодатно

було на землі в ту ніч, і тільки він, Авдій, не знаходив собі спокою тому, що все збувалося, як мало статися, і він не міг нічого ні зупинити, ні переінакшити, хоча знав наперед, чим усе скінчиться. Даремно плакав він і звертався у відчаї до Бога-Завтра. І примиритись не міг з тим, що сталося через тисячу дев'ятсот п'ятдесят років після того, коли це відбулося, і в пошуках себе, перенісшись у минуле буття, подумки повернувся в те начало, від якого крізь усі круговерті часу протяглася нитка і до його долі. Шукав відповіді, то повертаючись назад на тисячоліття, то знову поринаючи у нинішню реальність під дощ, що лив на голову і плечі, то зрікаючись, то тверезо зважуючи факти.

І дозволяв собі у благих намірах волонтаризм у ставленні до історії — концепцію Страшного суду над світом, яка склалася значно пізніше, вкладав у уста людей, які жили задовго до цього,— дуже вже не терпілося Авдієві, щоб про це сказано було самому Понтію Пілату, оскільки не зникла тінь Пілата, всесильного намісника імперії, і по цей день. (Адже є потенціальні пілати й тепер!) І в такому випередженні подій Авдій Калістратов виходив з того, що одвічні закони світу діють завжди, хоч і виявляють себе значно пізніше. Так і з ідеєю Страшного суду — давно вже розум людський терзала ідея майбутнього покарання за всі несправедливості, що коїлися на землі.

Але хто ж такий був Ісус, від якого йде відлік, як від нуля, в трагічній самосвідомості духу? І для чого все це потрібно було? Невже лише для того, щоб у нас була причина для вічного каяття? І чому відтоді, як він зійшов на хрест, так довго не заспокоються уми? Адже з тих днів чимало з того, що претендувало на безсмертя, забулося і обернулося на прах. Чи завжди пам'яталося при цьому, що життя людей щодня вдосконалюється: що було сьогодні нове, то на ранок застаріло, що було краще, завтра меркне перед ще прекраснішим, то чому ж сказане Ісусом не старіє і не втрачає своєї сили? А все, що відбулося від його народження до страти на стовпі, і більше того — що пішло від нього потім у часи і покоління, невже так необхідне і неминуче було для людства?

І в чому, нарешті, полягав сенс цього шляху в історії людей? Що осягнули вони? До чого прийшли? І якщо заповітною метою була ідея людинолюбства — ідея гуманізму, як твердять учені уми, тобто шлях людини до самої себе, до нескінченного вдосконалення духу в самій собі як наділеній розумом істоті, то як же одвічно складно, важко й жорстоко задуманий був той шлях — ким і навіщо? Чи могли люди проіснувати без цього витлумаченого кожним по-своєму гуманізму — від християнського до вселенського, від соціально-еґоїстичного, класового до принципово абстрактного? І навіщо в наш вік давно застаріла на тому шляху релігія?

Справді, навіщо? Адже всім уже давно все ясно, навіть дітям. Хіба матеріалістична наука не забила осиковий кілок у могилу християнського віровчення, і не тільки його одного, не змела їх рішуче і владно з шляху прогресу і культури — єдино правильного шляху? Сучасній людині, здавалося б, немає потреби сповідувати, віру, їй буде цілком достатньо знати про ці вимерлі вчення в плані загальної історичної обізнаності, не більше. Адже все це пережило себе, все звідано і пройдено. Але до чого ми прийшли, що у нас є на заміну тієї милосердної, жертовної, зловтішно висміяної реалістичними світоглядами ідеї, яку давно відкинули на узбіччя? Що в нас є подібне, вірніше, що перевершує! Адже нове безсумнівно має бути кращим від старого. І воно є, це нове! Є! На підході нова могутня релігія — релігія переважаючої військової сили. У які ще епохи людині доводилося з дня на день, все життя від народження і до смерті існувати цілковито в залежності від того, розв'яжуть війну ці сили чи утримаються? Хто ж тепер боги, як не вони, володарі цієї зброї? Ось хіба поки що немає церков, де молилися б на макети ядерних снарядів на вівтарі та били поклони генералам... Чим не релігія?

В такі роздуми про життя-буття поринав іноді Авдій Калістратов, і цього разу, коли в незмірній протяжності мислення йому дано було проникнути в минувшину як в реальність, у суть тих подій, що були до нього,— так нова вода протікає мимо старих берегів,— і тоді він повернувся до початку тих днів, до тієї передвеликодньої ночі у п'ятницю, щоб розшукати Вчителя, встигнути сказати йому про свою тривогу, повідомити йому про тривогу часів, які наступлять через століття,

повідомити, що з'явився на історичній арені новий Бог — Бог Голіаф, який, мов чума, вразив свідомість усіх жителів планети своєю релігією, розпутною і універсальною, релігією переважаючої військової сили. Як відгукнувся б Учитель, як жажнувся б: куди іде в цьому шаленому змаганні

за військову перевагу рід людський? І коли б Він удруге вирішив узяти на себе тягар гріхів наших і зійшов би на хрест, то й тоді навряд чи розчулив би душі людей, поневолені агресивною релігією переважаючої військової сили...

Але, на жаль, Вчителя він не застав. Іуда вже видав Його, і Його схопили й повели, і плакав Авдій в безлюдній Гефсі-манії за тим, що було, і за тим, що буде, один у цілому саду і в цілому світі. Так, поспішаючи назад, він об'явився в Гефсіманії, переступаючи через пращурів своїх, які в ту пору ще проживали у північних хащових лісах і поклонялися ще вирізьбленим з колод ідолам, яким навіть ім'я його — Авдій — ще не було відоме. Воно тільки з часом буде запозичене, а він сам має ще народитися в далекому двадцятому столітті...

І довго сидів Авдій, ридаючи, під тим фікусовим деревом, де було пізнано, схоплено й забрано Вчителя, і сумував Авдій так, немов щось могло від цього змінитися в долях світу...

Потім він підвівся і, засмучений, пішов у місто. Там, за муром нічного Єрусалима, мешканці спокійно спали блаженним сном у ту передвеликодню ніч, ще ні про що не підозрюючи, і тільки він один у тривозі й сум'ятті блукав по місту і думав: де Вчитель, що з ним тепер? А потім його осяйнула думка, що ще не пізно врятувати Вчителя, і він почав стукати у вікна, у всі вікна, що траплялися по дорозі: "Вставайте люди, біда наближається! Доки ще є час, врятуємо Вчителя! Я поведу його в Росію, є острівець заповітний на річці нашій, на Оці..."

На думку Авдія, на тому заповітному острівці серед річки Вчитель міг би перебувати у повній безпеці — там би Він поринав у роздуми про мінливості світу, і, можливо, там народилося б нове прозріння, і Він вказав би новий шлях людству в далечінь часів і дарував би людям божественну досконалість, аби шлях до месіанської мети, покладеної Ним на себе як непорушний обов'язок, пролягав би не через кров і не довелося б розплачуватися за нього муками й приниженнями, які Він, безумний, готовий прийняти заради людей, за правду, що становить небезпеку для гонителів і тому викорінюється так нещадно: адже заради щастя майбутніх поколінь поклав Він на себе той згубний обов'язок, неминучий на обраному ним шляху звільнення людини від гніту власної причетності до одвічних несправедливостей, бо ж в природних першоосновах несправедливості не існує, вона побутує лише між людьми і йде від людей. Однак чи можна досягти мети таким антиісторичним способом і чи є якась упевненість у тому, що цей урок Учителя не буде забуто щоразу, коли, переслідуючи свою корисливу мету, людина захоче забути Вчителя, притлумити і задушити свою совість і знайде собі безліч виправдань: мовляв, він же змушений був мовби злом відповідати на зло; як відвернути вінець творіння — людину — від згубних пристрастей, які повсякденно супроводять її і в благоденстві, і в незгодах, і в бідності, і в перенасиченні багатством, і коли вона має владу, і коли вона ніякої влади не має; як відвернути вінець творіння — людину від непогамованої жадоби панування над іншими, як відвернути від постійних сповзань до всездозволеності: адже самовдоволення і зарозумілість тягне людину керувати і приневолювати, коли вона в силі, а коли не в силі, підлабузництвом, лицемірством і підступністю прагне вона до тієї ж мети, і в чому ж тоді справжня мета життя, в чому її смисл, і хто, нарешті, спроможний відповісти на це запитання так, щоб жодна душа не піддалася сумніву в істинності й чистоті його відповіді.

І ти, Вчителю, ідеш на смертну кару, аби людина зглянулася на добро і співчуття — те, що в першооснові відрізняє розумного від нерозумного, бо важко перебувати людині на землі, глибоко затаїлися в ній джерела зла. І хіба можна досягти таким чином абсолютний ідеал — розум, окрилений волею мислення, піднесена особистість, яка викорінила в собі

анакронізм зла віднині і довіку віків, як викорінюють заразну хворобу? О, коли б це було досяжно! Боже, для чого ж Ти взяв на себе такий тягар, щоб виправити невинний світ? Спасителю, зупинись, адже ті, заради яких Ти підеш на хрест, на мученицьку смерть, вони ж потім з Тебе насміються. Так, так, дехто просто реготатиме, дехто збиткуватиметься над марнотою Твоєю через тисячоліття, коли матеріалістична наука, не залишивши від віри в Бога каменя на камені, оголосить небилицею все, що з Тобою було: "Дивак! Дурень! Хто його просив? Навіщо, для чого було влаштовувати той спектакль із розп'яттям? Кого цим здивуєш? Що це дало, що це змінило в людині хоч би на волосину, хоч би на йоту?" Так думатимуть ті покоління, яким Твій подвиг здаватиметься мало не безглуздом, які на той час осягнуть будову матерії до її первісної суті і, подолавши земне тяжіння, ступивши в космічні сфери, змагатимуться за всесвіт один з одним в зажерливості жахливій, прагнучи до галактичного панування, і хоча й нескінченний простір, але їм і всесвіту буде мало, бо, щоб помститися за невдачу на землі, вони готові будуть на угоду своїм амбіціям саму планету розвіяти на порошок, планету, на якій Ти намагався зголосити культ милосердя. То Ти подумай, щб для них Бог, коли вони себе вище за Бога вважають, що їм дивак, який завис на хресті, коли, знищивши всіх разом, вони саму пам'ять Твою зітруть з лиця землі. О бідолашний, о наївний мій Учителю, тікаймо зі мною на Волгу, на Оку, на той усамітнений острівець серед річки, і там ти будеш, як на зірці небесній, усім звідусіль видимої, але нікому не доступної. Подумай, ще не пізно, у нас є ще ніч і ранок, можливо, Ти зумієш ще уникнути жорстокої долі? Опам'ятайся, невже шлях, Тобою обраний, єдино можливий шлях?

Охоплений такими думками, Авдій з глибокою мукою в очах ходив вулицями і площами нічного задушливого Єрусалима, намагаючись напоумити Того, хто самим Господом посланий був на землю для долі жахливої і трагічної, як вічний приклад і докір людям... Але така властивість людини, що цей докір ніхто прямо на свій рахунок приймати не буде і кожен знайде собі виправдання: мовляв, він тут ні при чому, мовляв, без нього вершаться долі світу і нехай собі вершаться... Скільки непозбутної іронії таїлося у тому задумі, який страждав недооцінкою людської натури...

Уже вкотре проходячи повз міську браму, Авдій побачив бродячого собаку на трьох лапах — четверту, підбиту, він підгорнув до живота. Розумно й сумно подивився на нього собака.

— Ну що, шкандибо,— сказав він псові, оглядаючи його.— Ти такий бездомний, як і я. Ходімо зі мною.

І до самісінького світанку пес бродив разом з Авдієм. Усе розумів той пес. А вранці знову в клопотах і турботах прокинулося місто, зранку базари й торговлиці запрудили навантажені в'юками верблюди, яких пригнали з пісків бедуїни, осли і мули, що перевозили дрібніші вантажі, запряжені кіньми вози з поклажею, носії з тюками на плечах — усе заворушилося, все — пристрасті, товари, гамір — закрутилося в загальному колесі купівлі-продажу... Однак багато єрусалимців сходилися до білостінного міського храму і звідти розбурханим натовпом рушили до римського прокуратора Понтія Пілата. Пристав до них і Авдій Калістратов: він зрозумів, що це причетно до долі Вчителя. І він пішов з ними до Іродового палацу, але озброєна варта не пропустила їх до намісника. І вони залишилися біля палацу в очікуванні. Народу все прибувало, хоча спека стояла з самісінького ранку. Різні пристрасті вели сюди різних людей. Які тільки розмови не виникали в тому неспокійному натовпі: одні говорили, що пророка Ісуса Назарянина прокуратор помилує владою, даною йому Римом, відпустить, щоб він пішов геть із Єрусалима і ніколи більше сюди не повертався, другі казали, що одному із приречених на честь великодня дарують життя і що помилуваним цим буде Ісус, треті попросту вірили, що його врятує сам Яхве на очах у всіх, але всі — і ті, й інші — чекали, чекали, не відаючи, що відбувалося там, за огорожами і стінами палацу. І багато було таких у натовпі, хто посміювався з бідолахи, який розплачувався головою за потішний свій трон, глумилися з приреченого дивака і ремствували: чого, мовляв, прокуратор зволікає, як рубати — то рубати з плеча, чого ще панькатися, сонце он як припікає, і до полудня всі спечуться на Лисій горі. Цей Ісус Назарянин — він же кого хочеш забалакає, кому завгодно голову задурить. Ясна річ — меле там язиком і бентежить прокуратора, чого доброго, намісник римський ще візьме та відпустить його, а тоді чого ж

ми отут стовбичимо... Та й Ісус Назарянин нічогенький собі — наобіцяв три лантухи вовни, тільки де воно, його Царство Нове, а тепер його самого повісять, як собаку... Отак воно буває...

Слухаючи їхні теревені, Авдій обурювався. "Не смійте так говорити! Невдячні, нікчемні людиці! Чи ж можна так паплюжити і споганювати велику боротьбу людського духу з самим собою? Вам гордитися треба ним, люди, його мірою міряти себе!" — у відчаї кричав Авдій Калістратов, обливаючись сльозами у натовпі єрусалимському. Але ніхто його не чув, ніхто не помічав його присутності. Адже йому ще належало народитися в далекому двадцятому столітті...

* * *

Дощ, що сипонув серед ночі, поступово пішов на спад. Пішов, як прийшов, ще кудись обруши-тися зливою. Нарешті й зовсім ущух, лише зрідка зриваючись згори запізнілими краплями. А час наближався до світанку, омитого і всипаного зірками світанку,— небо, ще темно-агатове у глибині, після дощу все світлішало по краях. Прохолодою віяло від вологого ґрунту, від трав, що підросли за ніч.

Але, мабуть, ніхто із живих істот, що живуть у степу, не відчував у ті години радощів буття так гостро і вдячно, як Авдій Калістратов, хоча самопочуття його залишало бажати кращого.

Та при цьому Авдієві пощастило: розпечене напередодні повітря не встигло охолонути за ніч, і він не змерз. І хоча він змок з голови до ніг, і забиті місця і травми теж давалися ознаки, він, нехтуючи біль, зосередився в ясновидінні своєму, яке давало йому можливість відчувати себе одночасно і в минулому, і в теперішньому, сприймав життя заново, відкривав його як дарунок долі і тому ще більше цінував саму можливість жити і мислити. В той час, коли дощ скінчився, Авдій сидів під залізничним мостом, куди з трудом, зібравши останні сили, дошкутильгав у темряві...

Під цим мостом було відносно сухо, і він забрався сюди, як бродяга, і задоволений був тим, що знайшлося таке місце, де він міг переждати дощ і поринути в роздуми. Під мостом було лунко і дзвінко, як під високим склепінням середньовічного собору. Коли над головою проходили поїзди, це скидалося на гарматний шквал, який налітав здалеку і поступово збігав удалину. Добре, просторо думалось тієї ночі Авдієві, і думка, народившись, розвивалася вже самостійно і безмежно і безперешкодно вела за собою його дух. Авдій розмірковував то про Христа і Понтія Пілата, подумки переносився в ті часи, і гуркіт поїздів, які прокочувалися над ним, не заважав йому відчувати себе в древній Іудеї серед гамірливого натовпу на Голгофі і немовби бачити своїми очима все, що там відбувалося, то пригадував Москву, своє нещодавнє перебування там і відвідання Пушкінського музею, де співала болгарська капела, пригадував свого двійника, так дивовижно схожого на нього болгарського співака, і перед ним поставало його обличчя з роззявленим ротом. Які величні звуки породжували голоси болгарських співаків, як підносили ВОШІ його душу і думку! Батько його, диякон Калістратов, дуже любив церковний спів і, слухаючи його, плакав від зворушення. Одного разу хтось передав батькові текст дивовижної молитви однієї з сучасних монахинь. Молода ще в ті роки жінка, колишня вихованка, а потім і вихователька дитбудинку, прийняла постриг у роки війни після того, як її коханий, з яким вони прожили всього півтора місяця, загинув на військовому кораблі, затопленому німецьким підводним човном. Диякон Калістратов, читаючи той "документ дупгі", в якому поєднувались і плач, і молитва, щоразу пускав сльозу. Він дуже любив, коли Авдій, тоді ще хлоп'ятко, стоячи у красному кутку оселі біля старого піаніно, читав йому вголос чистим дитячим голосом молитву про затоплений корабель. Авдій завчив її напам'ять, ту молитву монахині, що колись була в дитбудинку:

"Ще тільки світає на небі, і доки світ спить перед сходом сонця, звертаю до Тебе, Всеблагий Всевиддю, свою насущну молитву. Прости, о Господи, що самовілля виявляю і спочатку згадую не про Тебе, а знову докучаю своїм ділом, але я живу заради того, щоб молитву сію промовляти, доки я є на цьому світі.

Ти, Співчуваючий, Благословенний, Справедливий, прости мене, що докучаю тобі зверненнями невідступними. В мольбі моїй користолюбства немає — я не прошу і крихітки благ земних і не молю про продовження днів своїх. Лише про порятунок душ людських молити не перестану. Ти, Всевибачаючий, не полишай у невіданні нас, не дозволяй нам виправдань шукати собі в поєднанні добра і зла на світі. Прозріння пошли людському роду. А про себе не смію вуст розімкнути. Я не страшусь як належне прийняти будь-який кінець — чи горіти мені в геєні, чи вступити в царство, якому немає кінця. Той жереб наш Тобі визначати, Творець Невидимий і Неосяжний.

Прошу лише про одне, немає вищої просьби в мене, раби Твоєї, черниці, яка скоряється словам любові Твоїм, самітниці, яка у відчаї своєму знехтувала земну юдоль, відкинула геть марнославство і суєту, щоб у помислах своїх наблизитись до духу Твого, Господи.

Прошу лише про одне, яви таке чудо: нехай той корабель пливе тим же курсом попереднім із дня на день, із ночі в ніч, доки день і ніч змінюються визначеним Тобою порядком у космічному обертанні Землі. Нехай він пливе, корабель той, з вахтою незмінною, з назавжди зачохленими стволами із океану в океан, і щоб хвилі билися об корму і було чути не-стихаючий могутній стогін та гуркіт їх. Нехай бризки океану обдають його дощем свистячим, нехай дихає він тією вологою гіркою і летючою. Нехай чує він скрипіння палуби, гудіння машин із трюму і крики чайок, що з погожим вітром слідують за кораблем. І нехай корабель тримає путь у світлий град на далекому океанському березі, хоча причалити до нього довіку не дано...

Ось і все, більше нічого не прошу в молитві своїй ноче-денній. І Ти прости, Всеблагий і Милосердний, що докучаю просьбою дивною, молитвою про з ато ну лий корабель. Але Ти — твердиня всіх надій високих, земних і неземних. Ти був і залишаєшся Всюдисущим, Всемогутнім і Співчуваючим началом усіх начал. І тому з мольбою до Тебе йдемо як у минувшині, так і нині, і в грядущих днях. І тому, коли мене не

стане і нікому буде просити, нехай той корабель пливе по океану і за межею вічності. Амінь!"

Він і сам не розумів, чому йому знову пригадалася в ту ніч молитва монахині. І коли промайнула ще й думка про те, що якби зустрілася йому та дівчина, що приїздила в Учку-дук мотоциклом, він і їй розказав би цю молитву, самому стало смішно. Мимоволі засміявся Авдій, дурнем себе несусвітним обізвав і уявив, як би вона подивилася на нього, скоцюрбленого під мостом у найжалюгіднішому вигляді, неначе злодій-мандрівник або щасливий розбійник. І що при цьому вона подумала б про нього,— а він, чи бач, ще молитву про корабель хоче їй розказати. За божевільного визнала б вона його і, звичайно, мала б рацію. Та навіть тепер, ризикуючи принизити себе в її очах, він хотів би побачити її...

І до самісінького світанку Авдій сидів під мостом, а над його головою гуркотіли поїзди, що проносилися степом. Найбільше, однак, йому думалось про те, де тепер гінці, колишні попутники його, що з ними. Напевно, пробилися вже через Жалпак-Саз і покотили далі. Де тепер Петруха, Льонька й інші? Де тепер невловимий, як перевертень, Гришан? І жалкував Авдій, що дав маху, а то й припустився грубої помилки, що Гришан узяв гору, що перемогло його чорне діло, що все так погано скінчилося. І все одно Авдій вважав, що випробування, які випали на його долю в ці дні, були йому необхідні. Хоч йому і не вдалося перевиховати гінців, але матеріал для виступу в газеті він роздобув цікавий, і добув його власним трудом.

Ці міркування дещо заспокоювали Авдія, але душа його боліла, і передусім за Льоньку. Ось кого можна було б вивести на путь істинну, але не вдалося.

Пригадалося Авдієві тепер усе, що довелося йому узнати й побачити в Примоюккумських степах,— і та зустріч його з вовками, і те, як сіра вовчиця перескочила через його голову, замість того, щоб встромити в нього ікла. Дивним було це, дуже дивним — і назавжди запам'ятав він лютий і мудрий погляд її синіх очей.

Та ось над залізницею знову зійшло сонце, життя пішло по новому колу. Чудесно було в степу після нічного дощу. Ще не настала спека, і всі степові простори, скільки було видно довкола, дихали чистотою, співали в небі жайворонки. Тішилися співом, порхали степові птахи між небом і землею. А степом, перебігаючи від горизонту до горизонту, йшли поїзди, нагадуючи про життя, яке вирує далеко звідси.

Гармонія і упокорення панували того ранку в степу, який минулої ночі набрався благодатної вологи небес.

Як тільки пригріло сонце, Авдій вирішив просушити одяг, почав знімати його й жажнувся — одяг був такий подертий, що в ньому соромно було з'явитися на людях. Тіло ж його було все вкрите саднами і великими синцями. Добре, що не мав при собі дзеркала,— бо ж побачивши себе в дзеркалі, він злякався б страшного вигляду свого, але й без дзеркала розумів, що з ним: до обличчя неможливо було доторкнутися.

І все-таки в нього вистачило мудрості переконати себе, що все могло обернутися значно гірше, що він лишився живий, а вже це — велике щастя.

Коли він роздягався під мостом, виявилась ще одна неприємність — паспорт і ті дрібні гроші, що були в кишенях, стали непридатними. Паспорт, що порвався під час падіння і намок під дощем, перетворився на жмуток сирого паперу. А з грошей біль-менш збереглося всього дві купюри — двадцяти п'яти і десяти карбованців. На ці гроші Авдієві треба було доїхати до Москви і далі до Приокська.

Невеселі думки напосілися на Авдія Калістратова. Після вигнання із семінарії Авдієві випало жити в досить скрутних умовах. За згодою сестри Варвари довелося продати старе піаніно, на якому вона в дитинстві вчилася грати. В комісійному магазині дали за піаніно півціни, пояснюючи, що музичні інструменти нині не дефіцит, їх навалом, навіть старі магнітофони і то подіти нікуди, а піаніно й поготів. Довелося

погодитись і з такою ціною, оскільки іншого виходу не було. І ось тепер лишився зовсім без нічого. Краще не придумаєш!

Почався новий день, а значить, треба було жити, і знову матерія буття брала ідеаліста Калістратова за горло.

Цілу ніч він провів під мостом у роздумах, і тепер йому треба було вирішувати, як вибратися звідси, а крім того, треба було подумати і про хліб насущний.

І тут Авдієві усміхнулося щастя. Коли розвиднилося, з'ясувалось, що під мостом, де він прихистився, пролягала степова дорога. Щоправда, дуже скидалося на те, що машини тут ходили не часто. Невідомо, скільки ще довелося б очікувати попутки, і Авдій вирішив своїм ходом дістатися до найближчого роз'їзду, а там доїхати якимось до Жалпак-Саза. Вирішивши йти, Авдій почав озиратися довкола: чи не знайдеться якоїсь палиці, щоб опиратися на неї в дорозі. Праве розпухле коліно, яке розбив, падаючи з поїзда, дуже боліло. Оглядаючись довкола, Авдій повтішався: "А раптом Гришан викинув ту палицю, якою Петруха мене добив? Адже тепер вона йому ні до чого!" Палиці, звісно, він не знайшов, зате помітив, що степом у бік моста котить якась машина.

Це був вантажний автомобіль із саморобною фанерною будкою над кузовом. У кабіні поруч з шофером сиділа жінка з дитиною на руках. Машина відразу загальмувала. Шофер, кремезний темнолиций казах, не без подиву розглядав Авдія із напіввідчиненого вікна кабінки.

— Хлопче, тебе що, цигани побили? — невідомо чому так запитав він.

— Ні, не цигани. Сам випав із поїзда.

— Ти не п'яний?

— Я взагалі не п'ю.

Шофер і жінка з дитиною співчутливо заохали, заговорили між собою по-казахському, в їхній розмові часто повторювалось слово "бічара"

— Тоді давай сідай, ми в Жалпак-Саз їдемо. А інакше помреш сам у степу, бічара. Тут машини нечасто ходять.

Ледве стримуючи сльози, які по-зрадницьки підступили до горла, Авдій зрадів, як хлопчик.

— Спасибі, брат,— сказав він, прикладаючи руку до грудей.— Я саме хотів попросити, щоб ви мене прихопили, якщо вам по дорозі. Важко мені йти, з ногою погано. Спасибі.

Шофер вийшов, допоміг Авдієві залізти в машину.

— Давай іди сюди. Я тебе трохи підніму, бічара. Та ти лізь, не бійся: там шерсть. Здавати везу із радгоспу. Буде м'яко тобі. Тільки дивись не кури.

— А я взагалі некурящий. Не турбуйтеся,— запевнив його Авдій щонайсерьозніше.— Я цілу ніч був під дощем, змок увесь, а тут зігріюсь, до тями прийду...

— Гаразд, гаразд! Я так просто сказав. Відпочивай, бічара.

Жінка виглянула із кабіни, щось мовила шоферу.

— Жінка запитує, ти їсти хочеш? — пояснив шофер, усміхаючись.

— Дуже хочу! — чесно зізнався Авдій.— Спасибі. Якщо у вас є щонебудь, дайте, будь ласка, я вам буду дуже вдячний.

Авдієві здалося, що пляшка кислого овечого молока і коржик спеченого на вогнищі свіжого хліба, запашного й білого, послані йому з неба за муки тієї ночі.

Поївши, Авдій міцно заснув на тюках з овечою вовною, від яких тхнуло жиром і потом. А машина мчала степом, який ще зберігав свіжість після нічної зливи. І цей шлях був Авдієві на користь — як одужання після хвороби.

Прокинувся він, коли машина зупинилась.

— Приїхали. Тобі куди треба? — шофер вийшов із кабіни і стояв уже біля заднього борту, заглядаючи в кузов.— Хлопче! Ти живий?

— Живий, живий! Спасибі,— озвався Авдій.— Ми вже в Жалпак-Сазі, значить?

— Еге ж, на станції. Нам зараз на склад живсировини, а тобі куди?

Бічара — нещасний, бідолаха.

— А мені на вокзал. Спасибі ще раз, що виручили. І дружині вашій спасибі велике. Слів немає, щоб вам віддячити.

Злізаючи з кузова при допомозі шофера, Авдій застогнав від болю.

— Зовсім погано тобі, бічара. Ти піди в лікарню,— порадив Авдієві шофер.— Треба палицю тобі, тоді легше ходити буде.

До приміщення вокзалу Авдій добирався цілих півгодини. Добре, що по дорозі підібрав якийсь уламок дошки, пристосував його як милицю під пахвою — то стало легше шкандибати.

А над коліями, над конструкціями естакад, прожекторів і вантажних кранів, над складами, що проходили, над привокзальною площею, вірніше сказати, над усім пристанційним містечком у степу гриміли по селектору команди, лунали гудки локомотивів, раз у раз радіослужба сповіщала про прибуття і відхід пасажирських поїздів. Після перебування в глушині Авдій одразу відчув, що життя вирує. Довкола снували й поспішали заклопотані люди — не дарма Жалпак-Саз вважався однією із найбільших вузлових станцій Турке-стану.

Тепер Авдій мав вирішити, як виїхати, яким поїздом та й взагалі як далі бути, маючи тільки тридцять п'ять карбованців. А квиток у плацкартному вагоні тільки до Москви — якщо в касі будуть місця — коштує тридцять карбованців. А за що жити? Як бути з ногою, саднами і синяками? Звернутися до місцевої лікарні чи якомога швидше їхати звідси? Заглибившись у свої думки, Авдій прошкандибав через станційне приміщення, задушливе й людне. В подертому одязі, в синцях та ще з цією недолугою дошкою замість милиці, він мимоволі привертав увагу — багато людей озиралося на нього. Уже вийшовши на перон до розкладу поїздів, Авдій помітив, що за ним слідкує міліціонер.

— Ану стій, хлопче! — зупинив його міліціонер, наближаючись. Роздратований, суворий погляд не віщував нічого доброго.— Ти що тут поробляєш? Хто ти такий?

— Я?

— Авжеж, ти.

— Та ось хочу їхати. Розклад дивлюся.

— А документи є?

— Які документи?

— Звичайні: паспорт, посвідчення особи, довідка з місця роботи.

— Є, тільки я, це, як його...

— Ану пред'яви.

Авдій зам'явся:

— Розумієте, це, як його, товаришу, товаришу...

— Товариш лейтенант,— підказав сердитий міліціонер.

— Так ось, товаришу лейтенант, я маю вам сказати...

— Що ти маєш сказати — це ми потім дізнаємося. Давай документи.

Авдій не відразу дістав із кишені жмутик сірого паперу, який колись був його паспортом.

— Ось,— простягнув він міліціонерові.— Це мій паспорт.

— Паспорт! — міліціонер презирливо глянув на Авдія.— Ти чого мені голову дуриш? І це паспорт! Бери його назад, і ходімо зі мною, пройдемо у відділення. Там розберемося, хто ти такий.

— Та я, товаришу лейтенант...— ніяковіючи за свій вигляд, дошкумилицю і випадкових роззяв, які швидко почали збиратися довкола, невпевнено почав Авдій,— я, розумієте, кореспондент газети.

— Який ти кореспондент! — обурився міліціонер: дуже вже явно і нахабно брехав затриманий.— Ану ходімо, кореспонденте!

Роззяви, що стояли довкола, засміялися. Ач, вигадав,— кореспондент він! — А може, ще міністром закордонних справ назвешся? Довелося шкандибати за сердитим лейтенантом через зал чекання. І тепер уже всі, хто зустрічався по дорозі, оглядалися на Авдія, перешіптувалися і посміювалися. Коли вони проходили повз одне сімейство, яке розмістилося з речами на великій дерев'яній лавці, до слуху Авдія долетіли уривки фраз.

Маленька дівчинка. Мамо, мамо, дивись, хто

це?

Жінка. Ой дитинонько, це бандит. Бачиш, його спіймав дядечко міліціонер.

Чоловічий голос. Та який це бандит? Дрібний злодій, не більше.

Жіночий голос. Ой, не кажи, Михайле. Це він на вигляд такий жалюгідний. А попадися йому в темному провулку — приріже...

Але найжахливіша несподіванка очікувала Авдія Калі-стратова попереду. Зайшовши слідом за лейтенантом в одні із дверей численних привокзальних приміщень, він опинився в досить просторій міліцейській кімнаті з вікном, яке виходило на площу. Якийсь молодший міліцейський чин, що сидів біля телефону за столом, при появі лейтенанта підвівся.

— Все в порядку, товаришу лейтенант,— доповів він.

— Сідай, Бекбулат. Ось ще один залітний,— кивнувши на Авдія, мовив лейтенант.— Бачиш, який красень! Та ще й кореспондент!

Огледівшись з порога на всі боки, Авдій мало не зойкнув — так приголомшило його видовище, яке постало перед його очима. У лівому кутку біля вхідних дверей за грубо звареними із арматурного заліза

гратами, що розділили кімнату від підлоги до стелі, сиділи, точнісінько як звірі у звіринці, гінці — добувачі анапгі: Петруха, Льонька, Махач, Микола, двоє гінців-диверсів і ще якісь хлопці — всього чоловік десять-дванадцять, майже вся команда, за винятком Гришана. Самого серед них не було.

— Хлопці, що з вами? Як же це сталося? — мимоволі вирвалось в Авдія.

Ніхто із гінців не озвався. Вони навіть не поворухнулися. Гінці сиділи в клітці на підлозі впритул один до одного, вони дуже змінилися, були якісь відчужені й похмурі.

— Чи це часом не твої? — дивно посміхнувся сердитий лейтенант.

— Звичайно! — заявив Авдій.— Це ж мої хлоп'ята.

— Он воно що! — здивувався лейтенант, пильно глянувши на Авдія.— Він що, ваш, чи що? — запитав він у гінців.

Ніхто не озвався. Усі мовчали, опустивши очі.

— Ей, ви, я вас питаю! — розізлився лейтенант.— Чого мовчите? Ну що ж, почекаємо. Ви в мене ще затанцюєте, як карасі на сковороді, ви мене згадаєте, коли кожному відвалять по триста сімнадцятій статті, ви ще заспіваєте про далекі краї. І не сподівайтесь, що малолітні, мовляв, що раніше не судились. Це не береться до уваги. Так, так, не береться. Вас спіймали на гарячому! — кивнув він на знайомі Авдієві рюкзаки і валізи з анашею, розкидані на підлозі. Деякі з них були розкриті, деякі порвані, подекуди анаша розсипалась, і в кімнаті стояв важкий дух степових конопель. На столі біля телефону валялись сірникові коробки і скляні баночки з пластиліном.— Ви у мене помовчите! Образились, бачте! Ви в мене з речовими доказами попалися! — повторив лейтенант, суворішаючи, і голос його задзвенів від гніву.— Ось докази! Ось речові

докази! Ось ваш дурман! — Він почав тусати рюкзаки з анашею.— Із вашої ватаги тільки один мерзотник вислизнув під час облави. Але й він сидітиме в цьому кутку за ґратами, мерзотники ви всі. Встати! Кому кажу — встати! Ач, розсілися. Стояти й дивитися сюди. Не відводити очей! Кому наказано не відводити очей! Такі покидьки, як ви, стріляли в мене з-під вагонів, і від мене вам пощади не діждати! Сволота, шмаркачі, а вже починають озброюватися! Що ж далі буде! Я ваш ворог навіки, а я вмію боротися. По всіх поїздах і на всіх коліях я хапатиму вас, як скажених собак, вам ніде не сховатися від мене! — в люті кричав він.— Тож я вас запитую, хто він, цей обірванець, який видає себе за кореспондента? Хто він, цей тип? — І, схопивши Авдія за руку, він підтягнув його до ґрат.— Відповідайте, доки я вас добром запитую! Він ваш?

Якусь мить усі мовчали. І, дивлячись у похмурі обличчя гінців, Авдій ніяк не міг освоїтися з тим, що хвацькі хлопці, які вчора ще зупиняли поїзди в степу, кайфували і скидали його на ходу із вагона, тепер сиділи в клітці — без пасків, без взуття, босоногі (очевидно, це для того, щоб вони не втекли, коли їх виводять з нужди), жалюгідні і нікчемні.

— Останній раз вас запитую,— задихаючись від збудження, перепитав лейтенант.— Оцей тип, якого я затримав, ваш чи не ваш?

— Ні, не наш,— люто відповів за всіх Петруха, неохоче підвівши очі на Авдія.

— Як же не ваш, Петре? — здивувався Авдій, підступивши на саморобній милиці до самісіньких ґрат.— Ви що ж, забули мене? — докоряв він тим, кого відділяли від нього ґрати.— Мені вас так шкода,— додав він.— Як же це трапилось?

— Тут не місце для ваших співчуттів,— обірвав його лейтенант.— Зараз я допитуватиму кожного окремо,— пригрозив він гінцям.— І якщо

хтось збреше — а це все одно з'ясується,— тому добавлять статтю. Ану, говори ти,— звернувся він до Махача.

— Не наш,— відповів той, скрививши мокрі губи.

— А тепер ти,— наказав лейтенант Льоньці.

— Не наш,— відповів Льонька і важко зітхнув.

— Не наш,— буркнув руд оголовий Микола. І вони всі до одного не визнали Авдія.

Поведінка гінців, хоч як це дивно, вразила Авдія Калістратова. Те, що всі вони зреклись його лаконічно, коротко, рішуче, образило і принизило його. Авдій відчув, що його кинуло в жар, голова розколювалась.

— Як же так, як же ви можете говорити, що не знаєте мене? — розгублено дивувався він.— Та я ж...

— Ось що, кореспонденте "Нью-Йорк тайме",— глузливо перервав його лейтенант.— Досить слів. "Та я, та я". Ти ось що, ти давай не мороч мені голови. І без тебе вистачає справ. Іди звідси, не плутайся під ногами. І не лізь до цих.

Проти таких, як вони, є закон, і закон нещадний — за виготовлення, розповсюдження наркотиків і торгівлю ними негайне осудження. З такими, як вони, розмова коротка. А ти, друг кореспондент, іди швидше звідси. Іди і не потрапляй більше на очі.

Настало мовчання. Авдій Калістратов переступав з ноги на ногу, але не йшов.

— Ти чув, що тобі сказав товариш лейтенант? — подав голос міліціонер, який увесь час заповнював за столом якісь папери.— Іди, доки не пізно. Скажи спасибі і йди.

— А ключ у вас є від цих дверей? — показав Авдій на замок, який висів на металевих дверях.

— А тобі що? Є, звичайно,— відповів лейтенант, не розуміючи до пуття, куди хилить Авдій.

— Тоді відчиніть,— сказав Авдій.

— Ще чого! Та ти хто такий? — обурився лейтенант.— Та я тобі!

— Ось-ось, я хочу, щоб мене зараз же посадили за ґрати. Моє місце там! — Обличчя Авдія палало, на нього знову найшов сказ, як тоді у вагоні, коли він викидав на вітер дорогоцінну анашу.— Я вимагаю, щоб мене арештували й судили,— вигукував Авдій,— як і цих нещасних, що заблукали у світі, де стільки протиріч і незліченних бід! Я повинен нести таку ж відповідальність, як і вони. Адже я займався тим же, що й вони. Відчиніть двері і посадіть мене разом з ними! На суді вони підтвердять, що я винен так само, як і вони! Ми покаємося у своїх гріхах, і це буде нашим очищенням...

Тут міліціонер відклав убік папери і підскочив.

— Та він же божевільний, товаришу лейтенант. Подивіться тільки на нього. Відразу видно, що він ненормальний.

— Я при здоровому розумі,— заперечив Авдій.— І я повинен нести рівне з ними покарання! У чому ж моє божевілля?

— Стривай, стривай,— завагався лейтенант. Очевидно, за всю свою нелегку службу в транспортній міліції він ніколи ще не зустрівся з такого роду диким випадком; адже розкажи кому про це — не повірять.

Настала тиша. І раптом хтось схлипнув, потім, захлинаючись сльозами, заридав. Це плакав, відвернувшись до стіни, Льонька. Петруха затуляв йому рот і щось погрозово шепотів на вухо.

— Ось що, товаришу,— раптом пом'якшавши, сказав Авдієві лейтенант.— Ходімо поговоримо, я тебе вислухаю дуже уважно, тільки в іншому місці. Вийдемо поговоримо. Ходімо, ходімо, послухай мене.

І вони знову вийшли в зал чекання, напхом набитий різними проїжджими людьми. Лейтенант підвів Авдія до вільної лавки, запропонував сісти і сам сів поруч.

— Дуже тебе прошу, товаришу,— несподівано довірчо сказав він,— не заважай нам працювати. А коли що й не так, не ображайся. Дуже вже важка у нас робота. Та ти й сам бачив. Я тебе прошу, їдь, куди тобі треба. Ти вільний. Тільки більше до нас не приходь. Зрозумів, так?

І доки Авдій збирався з думками, прикидаючи, як би пояснити лейтенантові свою поведінку і висловити свої міркування щодо долі затриманих гінців, той встав і, розсовуючи натовп, пішов.

Проїжджі з нічого робити знову почали скося поглядати на Авдія: дуже вже він вирізнявся навіть серед цього різношерстого натовпу. Побитий, з обличчям у синцях, в подертому одязі, з дошкою під пахвою замість милиці, Авдій викликав у людей і зацікавлення, і презирство одночасно. До того ж його щойно привів сюди міліціонер.

Авдієві ж усе гіршало... Жар посилювався, і голова боліла нестерпно. Події минулого дня, нічна злива, розпухла неслухняна нога і, нарешті, нова несподівана зустріч з гінцями, яким тепер загрожувала страшна

кара за їхній злочин,— все це не минуло для нього безслідно. Авдія почало морозити, кинуло спочатку в дроз, потім знову в жар. Він сидів зіщулившись, увібравши голову в плечі, не маючи сили встати з місця. Горе-милиця валялась біля його ніг.

І тоді перед помертвілим поглядом Авдія все попливло як у тумані. Розпливаючись, втрачаючи чіткі обриси, обличчя і постаті людей видовжувалися, зіщулювалися, накладалися одне на одного. Авдія нудило, думки плуталися, йому було важко дихати. Авдій сидів сам не свій у цьому задушливому, паркому багатолюдному залі між випадковими людьми. "Ой, як погано мені,— думав він,— і як все-таки дивно влаштовані люди. Ніхто нікому не потрібен. Яка порожнеча довкола, яка роз'єднаність". Авдій чекав, що такий стан невдовзі минеться, що він знову стане самим собою і тоді спробує чимось допомогти тим, кому загрожувало ув'язнення. Те, що вони тільки вчора викидали його на ходу із поїзда, сподіваючись, що він розіб'ється на смерть, зараз відійшло на другий план. Ці злочинці, мерзотники, тупі вбивці мали б викликати у нього ненависть, бажання помститися, а не співчуття. Але ідеаліст Авдій Калістратов не бажав засвоювати уроки життя, і ніяка логіка тут не допомагала. Підсвідомо він розумів, що поразка добувачів анаші — це і його поразка, поразка альтруїстичної ідеї, яка

несе добро. Йому виявилось не під силу вплинути на добувачів, щоб порятувати їх від страшної долі. І разом з тим він не міг не розуміти, який вразливий він через це своє всепрощення, до яких фатальних наслідків воно може призвести...

І все ж світ не без добрих людей, знайшлися вони і в тому натовпі випадкових людей на вокзалі. Якась старенька жінка, сива, пов'язана хусткою, що сиділа з речами на лавці напроти Авдія, очевидно, зрозуміла, що чоловікові не-здужається і він потребує допомоги.

— Громадянине,— почала було вона і одразу ж чисто по-материнському запитала: — Синку, тобі недобре? Чи не захворів ти, бува?

— Схоже, що захворів, але ви не турбуйтеся,— спробував усміхнутися Авдій.

— Це ж як не турбуватися? Ой батечку, та що це таке, чи ж не впав ти звідкілясь? А жар у тебе сильний,— сказала вона, доторкнувшись до лоба Авдія.— І очі зовсім хворі. Ти ось що, синку, нікуди не йди, а я піду довідаюсь, може, тут лікарі які є або, може, тебе в лікарню яку влаштують. Не можна ж тебе так залишити...

— Та не турбуйтеся, не треба,— говорив їй Авдій кволим голосом.

— Ні, ні. Ти посидь тут трошки. Я вмить обернуся... Доручивши приглядати за речами сусідці з малими дітьми, жаліслива жінка кудись пішла.

Скільки її не було, Авдій не пам'ятав. Йому стало зовсім погано. Тепер він зрозумів, у чому справа: у нього дуже боліло горло. Неможливо було навіть глутнути слину. "Мабуть, ангіна",— подумав Авдій. Він так знесилів, що йому хотілося лягти, простягтися просто на підлозі — нехай на нього наступають — і забути, забути, забути...

Авдій уже було почав засинати, як раптом натовп у залі чекання заворушився, почувся гомін. Розплющивши очі, він побачив, що із міліцейської кімнати виводять гінців. Їх з усіх боків оточував наряд міліції. Сердитий лейтенант прямував попереду — люди розступалися перед ним, слідом за ним сунули гінці в наручниках. Вони йшли під конвоєм один за одним — Петруха, Махач, Льонька, Микола, двоє диверсів та інші, всього чоловік десять. Їх виводили з вокзалу.

Пересилюючи себе, Авдій насилу підняв дошку і кинувся за гінцями. Йому здавалося, що він пересувається дуже швидко, але чомусь він так і не зміг догнати підконвойних. Роззявляки, які збилися довкола, теж перешкоджали Авдієві протовпитися до гінців. Та як гінців вивозили, він

побачив: неподалік від дверей вокзалу стояла крита машина із заґратованими дверцятами позаду — два міліціонери підхоплювали гінців під пахви і заштовхували всередину.

Потім у машину сів конвой, і дверцята зачинилися. У кабінку поруч з водієм сів лейтенант, машина покотила геть від вокзальної площі. Натовп висловлював найрізноманітніші припущення:

— Бандитів спіймали. Цілу зграю.

— Не інакше як ті, що вбивали людей по квартирах.

— Жах який!

— Та хіба ж це бандити? Пацани якісь.

— Пацани, кажеш? Теперішні пацани кого хочеш уб'ють і оком не моргнуть.

— Та ні, люди добрі, це добувачі анаші. Еге ж, ті самі, що анашу провозять. Тут їх ой скільки ловлять на товарняках...

— Скільки не лови, а вони все пруть...

— Та що ж це таке...

Так скінчилася гірка епопея гінців. І Авдій відчував у душі неоясниму спустошеність...

Погано пам'ятаючи, де він спершу сидів, Авдій поплентався до залу чекання. Ішов навмання, через силу тягнувши ноги, і раптом назустріч йому та сама сива жінка.

— Та ось він, ось! — сказала вона медсестрі в білому халаті.— Куди ж ти пішов, синку, адже ми, тебе шукаючи, з ніг збилися. Ось і медсестра прийшла. У тебе, либонь, жар, то вони бояться, чи не заразна в тебе хвороба.

— Не думаю,— слабким голосом відповів Авдій. Медсестра помацала Авдієві лоб.

— Висока температура,— сказала вона.— А розлад шлунка є? Понос з гнильним запахом? — уточнила вона.

— Немає.

— Ну, все одно. Треба пройти в медпункт. Там лікар подивиться ще.

— Та я готовий.

— А речі ваші де?

— Речей у мене немає...

IV

У жалпак-сазькій станційній лікарні, куди поклали Авдія Калістратова, лікар Алія Ісмаїлів-на, похмура казашка, оглянувши хворого, суворо мовила: — Стан у вас досить складний. Травму ноги повинен подивитися спеціаліст. А поки що лікуватимемо антибіотиками, щоб зараження не розповсюдилося. Але ви, хворий, мусите розповісти мені все, що з вами трапилось. Я запитую вас не з цікавості, а як лікар...

Серед усіляких зустрічей і розлук хоч раз у житті трапляється те, що не назвеш інакше, як зустріччю, посланою Богом. Але який великий ризик, що подібна зустріч ні до чого не приведе, людина починає

розуміти лише згодом — і тоді їй на мить стає страшно при думці, а що, коли б та зустріч виявилась марною... Адже результат зустрічі залежить уже не від Бога, а від самих людей.

Щось схоже сталося і з Авдієм Калістратовим. Увечері третього дня до нього в лікарню прийшла вона — та, про яку він міг лише мріяти, бо не знав, хто вона, а мріяти можна про все на світі...

Вдень після уколів і таблеток температура дещо спала і на вечір уже не піднімалася вище тридцяти семи і трьох. Однак пухлина на нозі поки що не зійшла, і одне ребро з правого боку виявилось зламаним, рентген показав тріщину. В цілому ж ішло на одужання. На суб'єктивне самопочуття Авдій не міг поскаржитися. Лікар Алія Ісмаїлівна виявилась зцілителем у повному розумінні слова, який виліковує не тільки знаннями, але і самою своєю зовнішністю. Усі її призначення, сама манера розмовляти вселяли пацієнтові спокій і впевненість, допомагали йому чинити опір хворобі. Її психотерапія була стриманою і мудрою, і Авдій після всіх перипетій і потрясінь особливо гостро відчув, як необхідні часом людині турбота і увага інших людей. Відверто кажучи, він навіть зрадив, що захворів і потрапив до рук хорошого лікаря,— так йому було спокійно і славно в тихій і скромній станційній лікарні, розташованій у маленькому парку.

Вікно з білими занавісками, яке виходило на алею, було трохи відчинено. Спека ще не спала. Двоє сусідів по палаті вийшли у двір подихати і покурити, а Авдій лежав сам і знай міряв температуру. Йому дуже не хотілося, щоб температура знову піднялася. Мимо вікна простукотіли гострі каблучки, і жіночий голос навів довідку про нього у чергової сестри. Хто б це міг бути? Голос видався Авдієві знайомим. Незабаром сестра відчинила двері в палату.

— Ось він тут лежить.

— Здрастуйте! — сказала відвідувачка.— Це ви Калістратов?

— Я,— не вірячи своїм очам, відповів Авдій.

Це була та сама дівчина, яка вразила уяву Авдія своїм приїздом на мотоциклі в Учкудук. Авдій так розгубився, що майже не чув її, а про що вона говорила — здогадався лише тому, що давно готовий був з півслова розуміти її. Виявилось, що дівчину звать Інгою Федорівною. І прийшла вона сюди тому, що Алія Ісмаїлівна, з якою вона товаришує ось уже третій рік — з того часу, як приїхала сюди займатися науковою роботою, розповідала їй про нього, і він її дуже зацікавив: адже вони, тобто він, Авдій, і вона, Інга Федорівна, займаються в чомусь близькими питаннями, пов'язаними з анашею, оскільки вона веде роботу по вивченню моюн-кумської популяції,— далі йшла якась складна латинська назва тих самих степових конопель — анаші,— і тому вона завітала познайомитися з ним і довідатися, чи не потрібна йому якась інформація... Адже журналісту, наскільки вона розуміє, необхідні й наукові відомості.

О Боже, яка там іще наукова інформація, коли він, приголомшений її несподіваною появою, лише завдяки якомусь диву дивному здогадувався, про що йде мова, і бачив тільки її очі, і здавалося йому в ту мить, що більше ні в кого немає таких очей,— так астроном відкриває невідому зірку серед мільйонів схожих зірок, а для невтаємниченої людини всі зірки абсолютно однакові. Він, здавалося, надихнувся від самого її погляду...

Все це Авдій відновив потім, залишившись наодинці і трохи заспокоївшись, а в ті перші хвилини він мав вигляд повного ідіота. Щоправда, Інга Федорівна могла це віднести за рахунок високої температури. Адже тільки ідіот може бовкнути відразу: "Звідки ви довідалися, що я весь час думав про вас?" Вона у відповідь лише здивовано підвела брови, від чого стала ще вродливішою, і загадково усміхнулася. Сприйми вона цю дурнувато-примітивну фразу за банальність чи непристойність, як би потім картав, як проклинав би себе Авдій. Але Бог милостивий, у неї вистачило такту не надати його словам особливого значення. І вони із задоволенням згадували, як вона приїздила в Учкудук, як вони вперше побачилися, і посміялися з того

короткочасного випадку, який обом запам'ятався. А ще більше потішила Інгу Федорівну розповідь про те, як днем пізніше Авдій і разом з ним двоє бувалих гінців, Петруха і Льонька, ховалися в травах, коли над степом з'явився вертоліт. Виявляється, вона, Інга Федорівна, на тому вертольоті летіла разом з невеликою науковою експедицією із Ташкента: один із ташкентських НДІ займається хіміко-біологічним знищенням конопель — анаші в місцях її розповсюдження. Тепер Авдієві стало ясно, що боротьба з цим злом велась у двох напрямках: викорінення наркоманії і викорінення рослин, які містять наркотики. Однак, як ведеться у світі, вирішити цю проблему було не так-то просто. Зокрема, з пояснень Інги Федорівни виходило, що знайти хімічні речовини для знищення конопель не тільки у фазі вегетації, але й взагалі як виду, завдаючи удару по системі розмноження, цілком можливо, та цей метод ніс з собою ще більше зло — він руйнував ґрунт: земля мінімум на двісті років виходила з ладу. Нищити природу заради боротьби з наркоманією — це також палиця на два кінці. Завданням Інги Федорівни саме були дослідження, спрямовані на пошуки оптимальних варіантів вирішення цієї складної екологічної проблеми. О Боже, подумав Авдій, коли б природа володіла мисленням, яким важким тягарем провини ліг би на неї цей страхітливий взаємозв'язок між дикорослою флорою і моральною деградацією людини.

* * *

Називаючи стосунки, які виникли в нього з Інгою Федорівною, "новою епохою у своїй долі", Авдій Калістратов не припускався ніякого романтичного перебільшення. Буквально наступного дня після повернення в Приокськ він написав їй великого листа, і це при тому, що майже на кожній залізничній станції, де поїзд стояв більше п'яти хвилин, він відправляв їй листівку. Було щось непогамовне, незмірне буденним виявам закоханості в тому струмені почуттів, у тій пристрасті, які переживав Авдій з тих пір, як він зустрів Інгу Федорівну на своєму життєвому шляху.

Він писав їй: "Що зі мною коїться — розумом не збагнути! Я ж вважав, що я доволі стримана людина, що розум і емоції поєдналися в мені в достатній рівновазі, а тепер я неспроможний аналізувати себе. Та зрештою, на свій подив, я і не хочу нічого аналізувати. Я ввесь у полоні небаченого щастя, яке звалилося на мене як гірський обвал, я бачив в одному документальному фільмі, як біла снігова лавина змітає все на своєму шляху,— і я щасливий, що ця лавина обрушилася на мене. Не було й немає на світі іншої такої щасливої людини, тільки мені так поталанило, і я, як фанатичний дикун, який танцює з бубном, дякую долі за всі випробування, які вона послала мені цього літа: адже вона залишила мене в живих, надавши можливість пізнати те, що можна збагнути лише в коловороті життя. Я б сказав, що в межах однієї особистості любов — це справжня революція духу! А коли так, то хай живе революція духу! Нищівна і бу-дівнича одночасно.

Вибач, Інго, за цей сумбур. Але я люблю тебе, в мене немає ні сил, ні слів, щоб висловити все, що ти значиш для мене...

Тепер дозволь перевести подих. Я вже побував у редакції. Коротко розповів, що і як. Мене підганяють з нарисом, мій нарис чекають. Можливо, навіть, що вийде серія нарисів на цю злободенну тему. І якщо мої очікування виправдаються, я зможу сподіватися на постійну роботу в цій газеті. Але поки що рано про це говорити. Головне, вже завтра збираюсь сідати за роботу. Адже я зумисне не вів ніяких записів. Доведеться все послідовно відновлювати в пам'яті.

Хоч би як там було, долі гінців, яких — що цілком закономірно — очікує справедливий і суворий суд за поширення наркотиків, постійно непокоять мене. Бо ж вони для мене живі люди зі своїми гіркими, зламаними долями. Особливо жаль мені Льоньку. Гине хлопчина. І ось тут виникає та моральна проблема, про яку ми з тобою багато говорили, Інго. Ти цілком маєш рацію, Інго, що будь-яке злодіяння, будь-який злочин людський у будь-якій точці землі стосується кожного із нас, навіть коли ми знаходимося далеко, і не підозрюємо про це, і не хочемо нічого про це знати. І що гріха таїти, часом навіть підсміюємось: дивіться,

мовляв, до чого дійшли ті, яких ми звично називаємо супротивниками нашими. Але газети правильно роблять, що пишуть про злочини, які кояться за нашими межами, у цьому є глибокий смисл. Бо в світі існує певний загальний баланс людських тягот, люди — єдині мислячі істоти у всесвіті, і ця їхня властивість — хочемо ми того чи ні — понад усе, що їх розділяє. І ми прийдемо до цього, незважаючи на всі наші протиріччя, і в цьому порятунк розуму на землі.

Як мені відрадно, Інго, адже я можу писати тобі про те, що мене особливо хвилює, бо знайду потрібний відгук у твоїй душі — в цьому я певен. Я боюсь набриднути тобі своїми нескінченними листами — мені хочеться писати їх один за одним, не зупиняючись, інакше я не витримаю. Я весь час маю бути з тобою, хоча б у думках. Як би мені хотілося знову опинитися в Моюнкумських степах і знову побачити тебе вперше на тому самому мотоциклі, на якому ти з'явилася в Учкудуці і відразу покорила мене, поборника церковного новомислення. Соромно зізнатись, але я був настільки вражений твоєю появою, що й тепер не можу позбавитись почуття боязкості й захоплення. Ти спустилася з небес, як богиня в сучасній подобі...

І тепер, згадавши про це, не можу простити собі, що не зумів, коли мені довелося зіткнутися з гінцями, зробити так, щоб у балансі людських мук зменшилася б, нехай на мізерію, частка зла і збільшилася б частка добра. Я розраховував, що вони схиляться перед Богом, але гроші виявились для них понад усе. І ось тепер мене мучить думка, як допомогти хоча б тим гінцям, з якими мене звела доля, з якими я мав хоч невеликий досвід спілкування. Я маю на увазі перш за все каяття. Ось до чого мені хотілося показати їм шлях. Каяття — одне із великих досягнень в історії людського духу — в наші дні дискредитовано. Воно, можна сказати, повністю зникло з морального світу сучасної людини. Та як же може людина бути людиною без каяття, без того потрясіння і прозріння, які досягаються через усвідомлення провини — чи в діяннях, чи в помислах, через пориви самобичування або самоосуд?..

О боже, знову я за своє! Прости мене, Інго. Це все тому, що почуття переповнюють мене, тому, що я постійно думаю про тебе. Мені весь час здається, що я не сказав і тисячної частки того, що хотілося б сказати тобі...

Як би мені хотілося швидше, якомога швидше — ми вже цілий тиждень порізно — знову побачити тебе...

І ця наростаюча туга — єдине, що мене нині тривожить. А всі інші житейські проблеми напрочуд раптово втратили своє значення і здаються мені зовсім не суттєвими..."

* * *

Уже збігав липень і наставав деньу коли я вийшов із редакції газети пригніченим. Я був дуже засмучений, бо редактор раптом змінив думку щодо моїх степових нарисів. Та й мої товариші в редакції, які надихали мене на поїздку за ударним матеріалом, тепер теж поводитися якось дивно, неначе вони в чомусь завинили переді мною.

А на мене це лягло важким тягарем. Коли я усвідомлюю, що люди почувають якусь провину переді мною, мені дуже болісно, так і хочеться швидше звільнити їх від докорів сумління, щоб ніщо не пригнічувало їх при моїй появі. Бо тоді я сам почуваю себе винним у їхніх гріхах...

Залишаючи редакцію, я дав собі слово більше не приходити сюди і не муляти нікому очей — нехай самі запрошують, коли знадоблюся. А якщо не знадоблюся, нічого не поробиш. Буду знати, що нічого не вийшло і нема на що сподіватися.

Я йшов бульваром цієї найпрекраснішої пори російського літа, і ніщо не радувало мене. Скільки сил і наполегливості я доклав, щоб написати свої степові нариси, щоб висловити в них мій громадянський біль, я писав їх як одкровення і сповідь, але тут спливали якісь міркування про престиж

країни (подумати тільки, заради чого ми творимо таємниці від самих себе?), які загрожують поховати навіки мої, таким трудом видобути нариси. Передати не можу, як це образливо. І що найдивніше — редактор дозволив собі сказати:

— А втім, треба подумати, можливо, варто викласти все це в доповідній записці у вищестоящі інстанції. Для прийняття відповідних заходів.

Еге ж, саме так і сказав.

А я не стерпів і заперечив йому:

— Доки ми будемо запевняти, що навіть катастрофи у нас найкращі?

— До чого тут катастрофи? — спохмурнів редактор.

— А до того, що наркоманія — це соціальна катастрофа.

З тим я й пішов. І єдине, що полегшувало моє існування,— це були листи Інги які я перечитував щоразу, як тільки в мене щеміло серце від спогадів про неї. Є, безумовно, є на світі телепатія — інакше чим пояснити, що її листи передрікали те, про що я думав, те, чого боліла моя душа, те, що над усе хвилювало і тривожило мене. Ці листи все більше живили мої надії і вселяли в мене впевненість: ні, доля не зрадила мене і далєбі не насміялася наді мною, адже сучасним молодим жінкам подобаються зовсім не такі, як я,— невдаха, семінарист, з архаїчною церковною уявою про моральні цінності. Адже як я програвав порівняно з суперменами-молодиками. І, однак, у листах Інги я знаходив стільки довір'я, не побоюся сказати, поваги і, найголовніше, недвозначного відвітного почуття, що це окрилювало мене і возвеличувало у власних очах. Яке щастя, що зустрілася мені саме вона, моя Інга! І чи не в тому магія любові — у взаємному потягу одне до одного...

Нас поки що не торкались ніякі житейські проблеми. І тим більше радувало мене те, що вони є і що їх треба вирішувати. Мені необхідно було знайти постійне робоче заняття, яке давало б гарантований заробіток. Поки що я жив з продажу батьківських старовинних книг, що дуже пригнічувало мене. Я подумував про те, щоб поїхати до Інги в Азію, оселитися там, влаштуватися на роботу і бути поруч з нею. Я ладен був зголоситися підсобником у її експедицію і робити все, що необхідно, аби вона успішно проводила свої дослідження. Адже дослідження ці були віднині небайдужі для мене. В них з'єдналися наші спільні інтереси: я намагався викоренити наркоманію шляхом моральних зусиль, вона прагнула вирішити це завдання з іншого боку — науковим шляхом. І дуже приваблював мене її ентузіазм. Адже не можна було сказати, що її робота належала до модних, особливо престижних напрямків чи явно обіцяла швидку службову кар'єру. Без перебільшень, Інга була мало не єдиною людиною, яка займалася питанням знищення дикорослих конопель — анаші всерйоз, як науковою проблемою. Неабияку роль у виборі напрямку її роботи, як на мою думку, відіграло й те, що вона була місцевою, джамбульською жителькою і навчалась знову ж таки в Ташкенті, і все це, разом узяте, не могло, звичайно, не вплинути на формування її інтересів.

В Інги були і свої складності в житті. З колишнім чоловіком, військовим льотчиком, вони не жили вже майже три роки. Розійшлися, коли в них народився син. Тепер, здається, льотчик збирався одружитися з іншою. Саме тому їм і треба було зустрітися востаннє, щоб поставити крапки над "і" передусім стосовно їхнього сина. Ігорок перебував у бабусі й дідуся в Джамбулі, в лікарській сім'ї, але Інга дуже хотіла, щоб хлопчик проживав з нею. І коли вона написала мені в листі, що сподівається восени взяти синочка з собою в Жалпак-Саз — їй обіцяли місце в дитсадку залізничників, я від щирого серця порадив за неї і відповів, що вона може в усьому повністю покладатися на мене.

І тоді вона написала мені, що їй дуже хотілося б восени під час відпустки поїхати разом зі мною в Джамбул побачитися з синочком та її батьками. Чи ж треба говорити, як зворушив мене цей її план спільної

поїздки. І я відповів, що готовий у будь-яку хвилину приїхати до неї і бути в її розпорядженні і що взагалі у всьому своєму житті я хотів би керуватися нашими спільними, і перш за все її, інтересами, що, мовляв, щастя своє я бачу в тому, щоб бути їй корисним і потрібним.

Все йшло до того, що восени ми мали визначити свою долю. Я жив цим. І дуже, дуже хвилювався, роздумуючи, як ми поїдемо в Джамбул до Ігорка та Інжиних батьків. Адже від цієї поїздки дуже багато залежало. Та на неї потрібні були якісь кошти. Один проїзд чого вартий. Тож я при цьому і розраховував на серію своїх моюнкумських нарисів, але, на жаль, усе зірвалося, і не з моєї вини. Тоді я підрядився тимчасово працювати нічним коректором в обласній друкарні, і це давало мені невеликий заробіток...

Та ось настав день, коли я одержав листа від Інги, де вона запитувала, чи зміг би я приїхати в Жалпак-Саз в останні дні жовтня — тоді у листопаді на свята ми разом вирушили б у Джамбул...

Я мчав на міський телеграф як навіжений, щоб послати їй телеграму... Треба було якомога швидше продати книжки і на ці гроші вирядитись у дорогу.

V

Обер-Кандалов надібав Авдія Калістратова на вокзалі, коли видивлявся собі команду для поїздки на облаву в Моюнкуми.

Хто б не доручив це діло Оберу-Кандалову, він дивився в корінь: Кандалов — бувалий чоловік, який подвизався на посаді коменданта при залізничній пожежній охороні, у минулому військовий, причому із штрафбату (а це чогось варто!), мав якнайкращі дані для ватага екстреної операції в степу. До речі, у Кандалова при цьому були і свої делікатні міркування. Він розраховував, що, зробивши послугу облуправлінню з виконанням плану м'ясоздачі, таким чином реабілітує

себе і при клопотанні потрібних обласних інстанцій відновиться в партії. Адже виключили його не за якісь там розкрадання чи грубі зловживання, а всього-на-всього за дуже рідкісну справу і, головне, таку, що абсолютно не завдає ніяких збитків державі, як мужолозтво у штрафбатівських казармах, до якого він змушував солдат, використовуючи службове становище. Ну, був такий гріх, ну, приневолював він, старшина-надстроковик, деяких ідейно сумнівних осіб, особливо сектантів різних та наркоманів, то чого ж їх жаліти? І скільки можна за це карати? Досить того, що від нього пішла дружина і що він став пити гірку, хоча, до речі, і раніше не був непитущим. А втім, якщо розібратися, він дуже потрібний чоловік. Ось щойно доручили серйозну справу, то він миттю збив групу. Пішов глибокої ночі на вокзал, придивився до людей, призвичаєним оком виявив, хто пригнічений нуждою і погодиться податися з ним у Моюнкуми, щоб добре і швидко заробити. Так він натрапив і на Авдія Калістратова.

Авдія змусила прийняти пропозицію Кандалова не тільки нужда: сталося дещо зовсім непередбачене і тривожне для нього — він не застав Інгу Федорівну в Жалпак-Сазі, хоча прибув за її листом,— він упав у розпач, хоча й не ясно було, чи варто так переживати. Летів літаком, а для цього треба було приїхати до Москви, в Москві цілий день діставав квиток, із Алма-Ати добирався поїздом. Домчав, можна сказати, за кілька днів, а коли нарешті дістався до будиночка у дворі лабораторії поблизу лікарні, то побачив його замкненим, а в щілині замка записку від Інги Федорівни. В цій записці вона просила одержати від неї лист до запитання на привокзальній пошті. Авдій, природно, кинувся на пошту. Листа йому одразу видали. Він із завмиранням серця зайшов у скверик і тут, сидячи на лавці, прочитав:

"Авдію, рідний мій, прости. Коли б я знала, що вийде така неув'язка, я дала б тобі знати, щоб ти поки що не виїжджав. Боюсь, що моя телеграма тебе не застала і ти вже в дорозі. Діло в тому, що у Джамбул несподівано прибув мій колишній чоловік, аби затіяти судову справу з приводу нашого Ігорка. Я змушена негайно виїхати у Джамбул. Можливо, я чимось спровокувала його на цей приїзд: я йому відверто написала, що

збираюся розпочати нове життя з людиною, яка мене глибоко зацікавила. Я мала поставити його до відома, оскільки у нас син.

Вибач ще раз, мій коханий, що так сталося. Можливо, воно й на краще: все одно рано чи пізно довелося б вирішувати це питання. То вже краще з самого початку покінчити з цим.

Коли ти приїдеш, двері будуть замкнені. Ключ я залишаю нашій лаборантці Саулі Алімбаєвій. Вона надзвичайно мила людина. Ти ж знаєш, де наша лабораторія. Візьми, будь ласка, в неї ключ і живи в мене. Почувайся як удома і зачекай мене. Шкода, що Алія Ісмаїлівна зараз поїхала у відпустку, з нею тобі було б цікаво поспілкуватися. Адже вона до тебе ставиться з великою повагою. Думаю, за тиждень я обернуся. Постараюся зробити все, щоб відтепер нам ніщо не заважало. Я дуже хочу, щоб ти побачив Ігорка. Думаю, ви подружитесь, і дуже хочу, щоб ми жили всі разом, а перед цим, як і збиралися, з'їздимо до моїх батьків, і щоб ти познайомився з ними, з Федором Кузьмичем і Веронікою Андріївною. Не засмучуйся, Авдію, коханий мій, і не сумуй. Я постараюсь зробити все якнайкраще.

Твоя Інга.

Р. 8. Якщо приїдеш у неробочий день, адреса Алімбаєвої: вул. Абая, 41. Чоловіка її звать Даурбек Іксанович".

Лист, якого Авдій прочитав одним духом, примусив його замислитися. Він був приголомшений: справи набирали нового повороту, якого він ніяк не чекав. Авдій не пішов по ключ, а лишився в залі чекання, вирішивши спочатку все обміркувати. Потім, здавши чемодан, щоб не заважав, у камеру схову, пішов у сквер, посидів там, побродив біля знайомої лікарні і, знайшовши відлюдну стежку між станцією і містечком, почав ходити по ній туди-сюди...

У степу стояла пізня осінь. Було вже прохолодно. Розмиті, розсипчасті хмари, як баранці в океанській даліні, білили у вицвілому за літо жовтневому небі, дерева наполовину пообпадали, і під ногами валялося зашкарубле багряно-коричнєве листя. Городини теж були вже попорані і оголилися. На вулицях Жалпак-Саза було безлюдно, тужливо. У повітрі, ледь зблискуючи, літала павутина, лякливо торкаючись обличчя. Все це наганяло на Авдію сум. А на станції, що давила своєю індустріальною потужністю безкраї степові простори, стояв гуркіт, брязкіт, нуртувало життя, яке не зупинялося ні на хвилину, подібно плину ріки. Так само на незчисленних коліях маневрували поїзди, снували люди, хрипіли на всю округу по радіо диспетчери.

І знову Авдієві пригадалися ті літні дні, спливав кінець епопеї гінців. І вже вкотре в цьому зв'язку повертався Авдій Калістратов до роздумів каяття. І чим більше думав, тим більше переконувався, що каяття — поняття, яке зростає в міру життєвого досвіду, величина совісті, величина благона-бута, яка виховується, культивується людським розумом. Нікому, крім людини, не дано каятися. Каяття — це вічна і непозбутна турбота людського духу про самого себе. Із цього випливає, що будь-яке покарання — чи за провину, чи за злочин — має викликати в душі того, кого карають, каяття, інакше це рівнозначно покаранню звіра.

З цими думками Авдій повернувся на вокзал. І згадав він того знервованого лейтенанта, і захотілося поцікавитися, чи пригадає його він, і дізнатися, як склалася доля гінців, добувачів анаші — Петрухи, Льоньки й інших. До цього спонукала Авдію ще одна причина: він усіма силами намагався відволіктися від того, що мучило й непокоїло його, як гроза, що збиралася на горизонті,— від думок про Інгу Федорівну. Все своє життя і своє майбутнє тепер він пропускав крізь цю призму — його життя визначалося станом справ у далекому Джамбулі. Ні, коли він безсилий щось зробити, не можна думати про це, треба тікати, тікати від цих думок. Але, на жаль, сердитого лейтенанта Авдієві знайти не вдалося. Коли Авдій постукав у двері міліцейської кімнати, до нього підійшов якийсь міліціонер.

— Вам що?

— Та я, розумієте, лейтенанта хотів побачити,— почав пояснювати Авдій, передчуваючи, що із цієї затії нічого не вийде.

— А як прізвище його? Лейтенантів у нас багато.

— На жаль, прізвище мені не відоме, але коли б побачив, одразу пізнав би його.

— А навіщо він вам?

— Як би вам пояснити — поговорити, побесідувати хотів...

Міліціонер з цікавістю оглянув його:

— Ну, подивись, може, й знайдеш свого лейтенанта. Але в кімнаті за столом біля телефону цього разу сидів

і з кимось розмовляв незнайомий чоловік. Авдій вибачився і вийшов. Виходячи, глянув мимохідь на залізну клітку, де сиділи раніше спіймані злочинці. Цього разу вона була порожня.

І знову, хоч як він не прагнув того уникнути, Авдій повернувся до думок, які невідступно мучили його. Що з Ін-гою? Він усе ще не йшов по ключ, який залишила Інга: знав, що, опинившись сам на сам з думками, які терзали душу, в осиротілому будинку Інги, він ще дужче відчує свою самотність. Він міг ждати і на вокзалі, якби знав, що з Інгою і коли вона повернеться. Авдій намагався уявити собі, що відбувається тепер там, у Джамбулі, як важко Доводиться його коханій жінці, але він нічим не може їй допомогти. А що, коли її батьки, щоб не позбавляти дитини батька, наполягатимуть, щоб вона налагодила стосунки з чоловіком? Так, справа цілком могла обернутися і таким чином, і тоді йому нічого не лишалося б, окрім як повернутися додому. Авдій зримо уявив собі

статурного військового льотчика, ефектного, у формі з погонями, якогось майора, не менше, і розумів, що на його фоні він, Авдій, дуже б програвав. Авдій був упевнений, що для Інги всілякі звання і зовнішній блиск мало що варті, але хто відає, а раптом для батьків Інги має значення, кого бачити в зятях — військового льотчика, батька Ігорка, чи дивного чоловіка без певних занять?

Вечоріло. З настанням темряви Авдій ще більше хмурнішав. На напхот набитому людьми вокзалі панувала напівтемрява, було душно, накурено, і смуток Авдія досяг крайніх меж. Йому здавалося, що він у темному, похмурому лісі. Зовсім один. Осінній вітер гуде у верхів'ях дерев, ось-ось почнеться снігопад, і сніг засипле ліс і його, Авдія, з головою, і все потоне в снігу, все забудеться... Авдієві хотілося померти, і коли б він у ту мить дізнався, що Інга не повернеться або повернеться не сама і тільки для того, щоб, забравши речі і книжки, поїхати із своїм військовим льотчиком, він би не роздумуючи вийшов і ліг під перший поїзд...

Саме в цей гіркотний час, уже пізно ввечері, Авдія Ка-лістратова надібав на вокзалі Жалпак-Саза Обер-Кандалов, який добирав підходящу команду для моюнкусської "сафари". Очевидно, Обер-Кандалов був не позбавлений проникливості, у всякому разі він безпомилково зрозумів, що Авдій у душевному розброді і не знаходить собі місця. Справді, коли Обер-Кандалов запропонував Авдієві махнути на кілька днів у Моюнкумську савану підробити на вигідній шабаш-ці, той одразу ж погодився. Він ладен був на все, аби не сидіти самотньо і не чекати біля моря погоди. До того ж йому по-думалося, що, доки він повернеться із Моюнкумів із заробленими грішми, можливо, з'явиться й Інга Федорівна і все з'ясується: або він (о щастя!) залишиться назавжди з коханою, або йому доведеться поїхати і знайти в собі сили вижити... Але такого кінця він страшився...

Того ж вечора Обер-Кандалов відвіз Авдія в розташування пожежної охорони, де той і переночував на вільному ліжку.

А ранком наступного дня всією командою рушили з колоною машин на облаву в Моюнкумську савану. На веселе діло їхали...

* * *

Тепер вони вершили над Авдієм Калістратовим суд. П'ятеро запеклих алкоголіків — Обер-Кандалов, Мишаш, Кепа, Гамлет-Галкін і Абориген-Узюк-бай. Якщо точніше, то Гамлет-Галкін і Абориген-Узюкбай тільки при цьому були присутні і намагалися, щоправда боязко і жалюгідно, якимось пом'якшити лють тих трьох, які вершили суд.

А справа в тому, що на Авдія надвечір найшло знову таке ж безумство, як тоді у вагоні, і це дало привід для розправи. Облава на моюнкумських сайгаків на нього так страшно подіяла, що він почав вимагати, аби негайно припинили цю бойню, закликав озвірілих стрільців покаятися, звернутися до Бога, агітував Гамлета-Галкіна і Узюкбая приєднатися до нього, і тоді вони втрьох полишать Обера-Кандалова та його поплічників, почнуть бити тривогу, і кожний з них перейметься думкою про Бога, про Всеблагого Творця, і покладати-ме надії на Його безмежне милосердя, благатиме прощення за те зло, яке вони, люди, завдали живій природі, бо тільки щире каяття може дати полегшення їм.

Авдій кричав, підносив руки догори і закликав негайно приєднатися до нього, щоб очиститися від зла і покаятися.

У своїй нестямності він був незугарний і смішний, він кричав і метався, немов у передчутті кінця світу,— йому здавалося, що все провалюється крізь землю, падає у вогняну безодню.

Він хотів навернути до Бога тих, хто прибув сюди за довгим карбованцем... Хотів зупинити колосальну машину винищування, яка розігнала на просторах Моюнкумської савани,— оцю всепожираючу механізовану силу...

Хотів подолати нездоланне...

І тоді за порадою Мишаша його скрутили, зв'язали мотузками і кинули у кузов грузовика просто на туші забитих сайгаків.

— Лежи там, бля, і здихай. Нюхни сайгачого духу! — кричав йому Мишаш, хриплячи від натуги.— Клич тепер свого Бога! Може, він, бля, тебе почує і спуститься до тебе з неба...

Стояла ніч, місяць зійшов над Моюнкусською саваною, де прокотилася кривава облава і де всі живі тварі і навіть вовки побачили своїми очима гибель світу...

А губителі, за винятком Авдія Калістратова, який на біду свою опинився того дня в Моюнкумах, одностайно торжествували...

І за це його збиралися судити...

* * *

Стягнувши Авдія з кузова, Мишаш і Кепа притягли його до Обера і силою примусили стати перед ним на коліна. Обер-Кандалов сидів на порожньому ящику, розкинувши поли плаща, що настовбурчився, і широко розчепіривши ноги у кирзових чоботях. Освітлений світлом від підфарників, він здавався неприродно величезним, насупленим, украй зловісним. Збоку, біля вогнища, яке все ще пахло підгорілим шашликом із хвіжої сайгачатини, стояли, час від часу щулячись, Гамлет-Галкін і Абориген-Узюкбай. Вони вже неабияк захмеліли і тому, очікуючи обертівського суду над Авдієм, безглуздо посміхалися, про щось шепотілися, підштовхуючи один одного і переморгуючись.

— Ну що? — прорік нарешті Обер, презирливо глянувши на Авдія, який стояв перед ним на колінах.— Ти подумав?

— Розв'яжіть руки,— мовив Авдій.

— Руки? А чому вони в тебе зв'язані, ти про це подумав? Адже руки зв'язують тільки заколотникам, змовникам, бунтарям, порушникам порядку і дисципліни! Порушникам порядку, чув? Порушникам порядку!

Авдій мовчав.

— Ну, гаразд, спробуємо розв'язати тобі руки, подивимося, як ти себе поведеш,— змилостивився Обер.— Ану, розв'яжіть йому руки,— наказав він,— вони йому зараз будуть потрібні.

— І на хрена, бля, розв'язувати,— невдоволено бурчав Мишаш, розмотуючи мотузку за спиною Авдія.— Таких треба, як щенят, топити відразу. Таких треба в три погібелі гнути, в землю вганяти.

Тільки тепер, коли його розв'язали, Авдій відчув, як затерпли у нього плечі й руки.

— Ну що, прохання твоє ми виконали,— сказав Обер-Кандалов.— У тебе ще є шанс. А для початку візьми випий! — І він простягнув Авдієві склянку горілки.

— Ні, я не питиму! — навідріз відмовився Авдій.

— Та подався ти, шваль! — Різким порухом Обер вихлюпнув горілку просто в лице Авдієві. Той, від несподіванки мало не захлинувшись, схопився. Але Мишаш і Кепа знову навалилися, придавили Авдія до землі.

— Брешеш, бля, будеш пити! — гарчав Мишаш.— Я ж казав, таких топити треба! Ану, Обер, налий-но ще горілки. Я йому в пельку заллю, а не питиме — приб'ю, як собаку.

Краї склянки, що хруснула в руці Мишаша, порізали Авдієві обличчя. Захлинувшись горілкою і власною кров'ю, Авдій вивернувся, став відбиватися руками й ногами від Мишаша і Кепа.

— Хлопці, облиште, бог з ним, нехай не п'є, самі вип'ємо! — жалісливо скімлив Гамлет-Галкін, бігаючи навколо тих, що билися. Абориген-Узюкбай шмигнув за ріг машини і злякано виглядав звідти, не знаючи, як бути: чи то залишитися на місці — горілки он скільки ще недопили,— чи то бігти від лиха подалі... І тільки Обер-Кандалов, поважно сидячи на своєму ящику, як на троні, ніби за цирковою виставою стежив.

Гамлет-Галкін підскочив до Обера:

— Зупини їх, Обере, дорогий, адже вб'ють — під суд підемо!

— Під суд! — бундючно хмикнув Обер.— Який ще тобі суд у Моюнкумах? Я тут суд! Спробуй потім доведи, що і як. Та, може, його вовки розтерзали. Хто бачив, хто доведе?

Авдій втратив свідомість, упав їм під ноги, і вони заходились бити його чобітьми. Остання думка Авдія була про Інгу: як складеться її доля, адже ніхто і ніколи не зможе любити її так, як він.

Він уже не чув нічого, в очах у нього потемніло, і йому чомусь привиділась сіра вовчиця. Та сама, яка того спекотного літа перестрибнула через нього у конопляному степу...

— Порятуй мене, вовчице,— раптом вирвалось в Авдія. Він немовби інтуїтивно відчув, що вовки, Акбара і Ташчайнар, зараз наближаються до свого лігвища, яке тієї ночі зайняли люди. Звірів тягло до звичної ночівлі, ось чому вони повернулися, сподіваючись, очевидно, що люди вже полишили їхній видолонок і подалися кудись далі...

Але громада грузовика, як і раніше, застрашливо темніла на тому ж місці — звідти долинали крики, вовтуження, звук тупих ударів...

І знову вовкам довелося повернути в степ. Змучені, неприкаяні, вони чвалали навмання, куди очі дивились... Не було їм життя від людей ні вдень ні вночі... І поволі брели вони, і місяць освітлював їхні темні силуети з підібраними хвостами...

А суд, вірніше самосуд, тривав... П'яні в дим облавники не помічали, що підсудний Авдій Калістратов, коли його черговий раз збивали з ніг кулаками, майже не намагався підводитись.

— Ану, вставай, попівська мордо,— підганяли його сильними штурханами і матюками то Мишаш, то Кепа, але Авдій лише тихо стогнав. Озвірілий Обер-Кандалов схопив обвислого, як мішок, Авдія, підняв над землею і, тримаючи за комір, почав вичитувати, ще більше шаленіючи від своїх слів:

— То ти нас, сволото, Богом вирішив залякати, страху на нас нагнати, очі нам Богом колоти захотів, гад ти такий! Нас Богом не залякаєш — не на тих натрапив, сука. А сам ти хто? Ми тут завдання державне виконуємо, а ти проти плану, сука, проти області, отже, ти — сволото, ворог народу, ворог народу і держави. А таким ворогам, шкідникам і диверсантам немає місця на землі! Це ще Сталін сказав: "Хто не з нами, той проти нас". Ворогів народу треба винищувати під корінь! Ніяких попусків! Якщо ворог не здається, його знищують до такої-то матері. А в армії за таку агітацію дають вишку — і край! Щоб чисто було на нашій землі від усілякої погані. А ти, пацюк церковний, чим займався? Саботажем! Зривав завдання! Під монастир хотів нас підвести. Та я тебе придушу, виродка, як ворога народу, і мені тільки спасибі скажуть, бо ти агент імперіалізму, гад! Думаєш, Сталіна немає, то управи на тебе не знайдеться? Ти, тварюка попівська, ставай зараз же на коліна. Я нині твоя влада — зречися Бога свого, а інакше кінець тобі, сволота такенна!

Авдій не втримався на колінах, упав. Його підняли.

— Відповідай, гад! — горлав Обер-Кандалов.— Зречися Бога! Скажи, що Бога немає!

— Є Бог! — кволо простогнав Авдій.

— Он воно як! — як ошпарений закричав Мишаш.— Я ж казав, бля, ти йому одне, а він тобі, щоб відомстити, інше!

Задихнувшись від люті, Обер-Кандалов знову затряс Авдія за комір.

— Знай, боголюбцю, ми зараз тобі влаштуємо такий концерт, вік не забудеш! Ану, тягніть його он на те дерево, підвісимо його, підвісимо гада! — кричав Обер-Кандалов.— А під ногами багаттячко розведемо. Нехай підсмажиться!

І Авдія дружно потягли до кострубатого саксаулу, який розрісся на краю видолінка.

— Мотузки тягни! — наказав Обер-Кандалов Кепі. Той кинувся до кабіни.

— Ей, ви там! Узюкбай, господар. країни, мать твою перетак, і ти, як тебе там, артист гів...ний, ви чого осторонь стоїте, а? Ану налітай, навалюйся! Коли ні, то й нюхнути горілки не дам! — настрахав Обер-Кандалов жалюгідних п'яничок, і ті стрімголов кинулися підвішувати нещасного Авдія.

Хуліганська затія раптом набрала зловісного смислу. Дурний фарс загрожував обернутися судом лінча.

— Одне, бля, погано — хреста і цвяхів не вистачає в цьому жалюгідному степу! От, бля, лихо,— журився Мишаш, з тріском обламуючи сучки саксаулу.— Ото було б діло! Розіп'яти б його!

— А ні хрена, ми його мотузками прикрутимо! Не гірше, ніж на цвяхах, висітиме! — знайшов вихід із становища Обер-Кандалов.— Розтягнемо за руки і за ноги, як жабу, та так прикрутимо, що не ворухнеться! Нехай повисить до ранку, нехай подумає, є Бог чи нема! Я з ним такий виховний захід проведу — до смерті запам'ятає, зараза попівська, де раки зимують! Я і не таких в армії дресировав! Ану навалися, хлопці, ану хапай його! Піднімай он на ту гілку, та вище! Крути руку сюди, ногу туди!

Все відбулося дуже швидко, оскільки Авдій уже не міг чинити опору. Прив'язаний до кострубатого саксаулу, прикручений мотузками за руки і ноги, він завис, як оббілована шкура, яку вивісили для просушування. Авдій ще чув лайку і голоси, але вже немовби здалеку. Страждання забирали всі його сили. У животі, з того боку де печінка, нестерпно пекло, у попереку неначе щось лопнуло чи обірвалось — такий був там біль. Сили поволі лишали Авдія. І те, що п'яні мучителі марно намагалися розвести вогонь у нього під

ногами, його вже не турбувало. Все стало йому байдуже. З вогнищем, одначе, не ладилося, вогкі від снігу, що випав напередодні, трава і гілки не хотіли горіти... А хлюпнути бензину нікому не прийшло в голову. їм вистачило й того, що Авдій Калістратов висів, як опудало на городі. Вигляд його, що нагадував чи то повішеного, чи то розіп'ятого, дуже всіх потішив і розбурхав. Особливо запалився Обер-Кандалов. Йому марилися картини масштабніші і захоплюючіші — що там один повішений у степу!

— Так буде з кожним — зарубайте це на носі! — погрожував він, окинувши поглядом прив'язаного до саксаулу Авдія.— Я б кожного хто не з нами, підвісив, та так, щоб одразу язик набік. Усіх би перевішав, усіх, хто проти нас, і однією низкою всю земну кулю, як обручем, охопив би, і тоді б уже ніхто жодному нашому слову не заперечив, і всі були б як

шовкові... Ану, гайда, комісари, хильнемо ще разок, де наше не пропадало...

Підтакуючи Оберу, вони гамірно рушили до машини, а Обер затягнув, очевидно, одному йому відому пісню:

Ми натягнем галіфе, збоку кобура, Раз-два, раз-два...

Розпашілі дружки "комісари" підхопили: "Раз-два, раз-два",— і, пустивши по колу ще дві півлітрівки, розпили їх із горла.

Через якийсь час машина, блиснувши фарами, завелася, розвернулася і поволі поповзла степом геть. І зімкнулась пільма. І все стихло довкола. І лишився Авдій, прив'язаний до дерева, один у всьому світі. У грудях пекло, відбиті нутрощі терзав нестерпний, запаморочливий біль... І згасла свідомість, як острівець, що осідав гід воду при повені.

"Мій острівець на Оці... Хто ж порятує тебе, Вчителю?" — спалахнула іскрою і згасла його остання думка...

То підступали останні води життя...

І примарилася його згасаючому погляду велика вода, нескінченний суцільний водяний простір без кінця і краю. Вода безшумно вирувала, і по ній котилися безшумні білі хвилі, як поземка по полю, невідомо звідки і невідомо куди. Але на самому ледь помітному краю того беззвучного моря невиразно вгадувалася над водою постать людини, і Авдій упізнав ту людину — то був батько його, дякон Калістратов. І раптом почувся Авдієві його власний дитячий голос — голос проказував батькові його улюблену молитву про затоплений корабель, як тоді вдома в дитинстві, стоячи біля старого піаніно, але тільки тепер відстань між ними була величезна, і дитячий голос дзвінко і натхненно лунав над світовим простором:

"Ще тільки світає на небі, і доки світ спить..."

...Ти, Співчуваючий, Благословенний, Справедливий, прости мене, що докучаю тобі зверненнями невідступними. В мольбі моїй користоловства немає — я не прошу і дешиці благ земних і не молю про продовження днів своїх. Лише про спасіння душ людських благи не перестану. Ти, Все-прощаючий, не полишай у невіданні нас, не дозволяй нам виправдань шукати собі в зімкненості добра і зла на світі. Прозріння пошли людському роду. А про себе не смію розімкнути вуста. Я не страшусь як належне прийняти будь-який кінець — чи горіти мені в геєні, чи вступити в царство, якому немає кінця. Той жереб наш Тобі визначати, Творець Невидимий і Неосязний...

Прощу лише про одне, немає вищої просьби в мене...

Прощу лише про одне, яви таке чудо: нехай той корабель пливе все тим же курсом попереднім із дня на день, із ночі в ніч, доки день і ніч змінюються визначеним Тобою порядком у космічному обертанні Землі. Нехай він пливе, корабель той, з вахтою незмінною, з назавжди заохленими стволами із океану в океан, і щоб хвилі билися об корму і було чути нестихаючий могутній стогін і гуркіт їх. Нехай бризки океану обдають його дощем свистячим, нехай дихає він тією вологою гіркою і летючою. Нехай чує він скрипіння палуби, гудіння машин із трюму і крики чайок, що з погожим вітром слідують за кораблем. І нехай корабель тримає путь у світлий град на далекому океанському березі, хоча причалити до нього довіку не дано... Амінь..."

Толос його поступово стихав, все більше віддалявся... І чув Авдій свій плач над океаном...

І цілу ніч у тиші над безмежною Моюнкусською саваною на повну силу лилося яскраве, сліпуче місячне світло, висвічуючи розіп'яту на саксаулі заляклу людську фігуру. Фігура чимось нагадувала великого

птаха з розпростертими крилами, що поривався вгору, та його підбили й кинули на гілля.

А кілометра за півтора від цього місця стояв у степу той самий військового зразка грузовик, укритий брезентом, у якому, вчинивши свою чорну справу, спали покотом на тушах сайгаків, у сивушній блювотині, що її виригнули уві сні, обер-кандаловці. І коливалося в повітрі густе надсадне харчання. Вони від'їхали подалі, щоб залишити Авдія на ніч на самоті,— хотіли провчити його: нехай відчуває, що він без них, тоді вже напевно зречеться Бога і схилиться перед силою...

Таке покарання Авдієві вигадав колишній артист Гам-лет-Галкін після того, як ще й ще приклався до горла пляшки, коли пив горілку, як позбавлену смаку мертву воду. Цю ідею Гамлет-Галкін висловив, бажаючи догодити Оберу-Кандалову,— нехай, мовляв, боголюбець набересться страху. Нехай подумає: мовляв, повісили-прив'язали і поїхали назовсім. Йому б навздогін кинутися, та ба!

Вранці, коли вже почало світати, вовки обережно наблизилися до місця свого колишнього лігвища. Попереду йшла Акбара, за ніч її боки запали, провалилися, за нею похмуро кульгав головастиий Ташчайнар. На старому місці було пусто, люди за ніч кудись зникли. Та звірі ступали по цій землі, якщо можна вжити таке порівняння, як по мінному полю, з надзвичайною обережністю. На кожному кроці вони натикалися на щось вороже, чуже: згаслий вогонь, порожні банки, бите скло, гострий запах гуми і заліза, що застряв у коліях, залишених грузовиком, і повсюди все ще розточували сивушний сморід порожні пляшки. Збираючись назавжди покинути це запаскуджене місце, вовки рушили краєм видолінка, і раптом Акбара різко відсахнулася і завмерла на місці як укопана — людина! За два кроки від неї на саксаулі, розметавши руки і звисивши набік голову, висіла людина. Акбара кинулася в кущі, слідом за нею Ташчайнар. Людина на дереві не ворушилася... Вітерець посвистував між гілками, ворушив волосся на її білому лобі. Акбара притислася до землі, напружилася, приготувалася до стрибка. Перед нею була людина, істота, страшніше від якої нічого немає, винуватець їхніх вовчих бід,

непримиримий ворог. Наливаючись страхітливою люттю, Акбара трохи подалася назад, щоб зметнутися вгору й кинутись у ривку на людину, загнати ікла в її горло. І в ту фатальну мить вовчиця раптом упізнала цю людину. Але де вона її бачила? Та це ж той самісінький дивак, з яким вона вже зустрічалася влітку, коли вони всім виводком вийшли подихати запашними травами. І пригадалися Акбарі у ту мить і літній день, і те, як гралися її вовченята з цією людиною, і те, як пощадила вона її і перескочила через неї, коли вона зі страху присіла на землю, закриваючи руками голову. Пригадався приголомшений вираз її зляканих очей і те, як вона, голошкіра і беззахисна, кинулася геть...

Тепер ця людина дивно висіла на низькорослому саксаулі, немов птах, що застряв у гіллі, і незрозуміло було вовчиці, жива вона чи мертва. Людина не ворушилася, не подавала жодного звуку, голова її звисілася набік, і з куточка рота сочилася тоненька цівочка крові. Ташчайнар намірився було кинутись на завислу людину, але Акбара відштовхнула його. І, наблизившись, пильно придивилася до розіп'ятого і тихо заскиглила: адже всі ті, торішні її вовченята, загинули. І все життя в Моюнкумах пішло круговерть. І не було їй перед ким лити сльози... Ця людина нічим не могла їй допомогти, кінець її був уже близький, але тепло життя ще зберігалось в ній. Людина через силу трохи розплющила очі і тихо прошепотіла, звертаючись до вовчиці, що скавучала:

— Ти прийшла...— І голова нещасного безвільно впала на груди.

То були його останні слова.

У цю хвилину долинув шум мотора — у степу показався грузовик військового зразка. Машина насувалася, вона збільшувалась і тьмяно блискала обтічними стеклами кабіни. Це поверталися на місце злочину обер-кандаловці...

І вовки не затримуючись потрюхикали далі, і пішли, і пішли, все більше піддаючи ходу. Бігли не оглядаючись — моюнкумські вовки залишали Моюнкуми, велику савану, назавжди...

* * *

Цілий рік Акбара і Ташчайнар провели в цриалдашських очеретах. Там народився в них найбільший виводок — п'ятеро вовченят, ось який був понос! Вовченята вже підростали, коли звірів знову настигло нещастя — загорівся очерет. У цих місцях будувалися під'їзні шляхи до відкритої гірничорудної розробки — виникла необхідність випалити очерет. І на багатьох сотнях і тисячах гектарів навколо озера Алдаш було піддано знищенню древню рослину. Після війни в цих місцях відкрили крупні поклади рідкісної сировини. Ось і розгорталася в степу ще одна чергова гігантська безіменна поштова скринька. А що в такому разі очерет, коли загибель самого озера, нехай і унікального, нікого не зупинить, якщо йдеться про дефіцитну сировину. Заради цього можна випотрошити земну кулю, як гарбуз.

Спочатку над очеретяними джунглями літали на бриючому польоті літаки, розбризкуючи з повітря якусь пальну суміш, щоб очерет у потрібну мить враз спалахнув полум'ям.

Пожежі дали старт серед ночі. Оброблений займистою речовиною, очерет спалахував як порох, у багато разів сильніше і могутніше, ніж густий ліс. Полум'я шугало до небес,

і дим застеляв степ так, як туман застеляє землю в зимову пору.

Ще тільки понесло горілим від вогню, який спалахнув у різних кінцях, як вовки заметалися в очереті, намагаючись порятувати вовченят. Перетягали їх у зубах то в одне, то в інше місце. І настав кінець світу в приалдашських заростях. Птахи літали над озером хмарою, сповнюючи степ на багато верст довкола пронизливими зойками. Все, що віками

жило тут, від кабанів до змій, піддалося страшній паніці — в очеретяних хащах безпомічно металась усі тварини. Така ж доля спіткала і вовків: вогонь обступив їх з усіх боків, врятуватися можна було тільки вплав. І, кинувши трьох вовченят у вогні, Акбара і Ташчайнар, тримаючи двох інших у зубах, спробували врятувати їх плавом через затоку. Коли нарешті вовки вибралися на протилежний берег, виявилось, що обоє щенят, як не намагалися вовки тримати їх якомога вище, захлинулися.

І знову Акбарі й Ташчайнару довелося тікати в нові краї. Цього разу їхній шлях лежав у гори. Інстинкт підказував вовкам, що гори тепер єдине місце на землі, де вони зможуть вижити.

Вовки йшли довго, залишивши позаду рукотворні пожежі, що димом запинали горизонт. Ішли через Курдайське нагір'я, кілька разів їм довелося перебиратись уночі через великі автотраси, якими мчали машини з палаючими фарами, і нічого страшнішого від цих вогнів, що бігли невтримно швидко, не було в їхньому поході. Після Курдаю вовча пара перейшла в Ак-Тюзські гори, але тут їм видалося не зовсім безпечно, і вони вирішили піти ще далі. Подолавши Ак-Тюзський перевал, вовки потрапили в Приіссиккульську улоговину. Далі йти було нікуди. Попереду лежало море...

І тут Акбара й Ташчайнар ще раз заново розпочали своє життя...

І знову народилися вовченята — цього разу з'явилися на світ четверо малят.

То була остання, відчайдушна спроба продовжити свій

рід.

І там, на Іссик-Кулі, завершилася страшною трагедією ця історія вовків...

Частина третя

I

Люди шукають долю, а доля — людей... І котиться життя по тому колу... І коли правда, що доля завжди норовить влучити в свою ціль, то так воно сталося і цього разу. Все відбулося на рідкість просто і тому невідворотно, як фатум...

Треба ж було Базарбаю Нойгутову підрядитись того дня до геологів провідником. Базарбай ні сном ні духом не знав, що геологам буде потрібний проводжатий, геологи самі його розшукали, самі запропонували.

Дісталися вони сюди, в Таман, тракторною колією, по якій підвозять корм вівцям.

— Чому це місце називається Таман? — запитав один із них.

— А що?

— Та так.

— Таман — це подошва. Бачиш, ось подошва чобота. А тут подошва гір, тому й називається Таман.

— Он воно що! Значить, звідси і Тамань, і знаменита Таманська дивізія!

— Цього не скажу, браток! Про те генерали знають. А наше діло, сам розумієш, пастуше.

Та от дісталися геологи до Тамана, а далі, кажуть, шлях їм відомий тільки по карті, тому краще буде, якщо їх проведе в горах хтось із місцевих. Чому б і ні! Тим більше не безкоштовно. Скільки там діла — провести чотирьох чоловік із в'юками в ущелину Ачи-Таш, там вони, геологи ці, начебто проби якісь братимуть, звичайно, на золото — вони тільки золото й шукають. А якщо знайдуть, то великі преміальні за те одержують. Ну це, припустимо, їхній клопіт, а самому Базарбаю треба було на вечір повернутися в таманську кошару, де він зимував зі своєю отарою. Та й усе.

А хлопці виявилися щодо грошей зовсім не тямовиті, дарма що міські, і варто було Базарбаю затятися: ніколи, мовляв, мені в проводжати ходити, того й гляди начальство радгоспне нагряне, вам що, а з мене питають, де, скажуть, старший чабан Базарбай Нойгутов, чому відлучається, коли окітна кампанія на носі, хто тоді відповідатиме? — отоді братці відразу й накинули, пообіцяли четвертак.

Ото дурні! А чого з ними цяцькатися — гроші казенні, казна не збідніє. Самі, либонь, так і норовлять взяти грошву, що погано лежить. Тож нехай платять. А Базарбаю провести геологів до місця — раз плюнути: сів верхи та й поїхав. Він і так мало не через день мотається у своїх і потрібних і непотрібних справах, особливо якщо де весілля або поминки, де випивкою пахне. А коли по зарплатню в радгоспну контору їде, вся бригада: і пастух, і двоє підпасичів, і нічник, і особливо жінка (вона теж значиться в робітниках), а в час розплоду і помічники-сакманники — всі переживають.

Приїздить Базарбай уночі п'яний як чіп, на коні ледь тримається, а гроші ж людям везе. І, либонь, жінка-падлюка поскаржилась директору радгоспу: ось уже місяців зо три касир Боронбай сам привозить у кошару получку. Говорить, за законом належить, щоб кожен особисто розписувався у відомості. Ну й нехай його їздить, якщо охота...

А тут четвертак, вважай, задурно сам у кишеню лізе. Щоправда, стежка в Ачи-Таш кам'яниста, а де й така стрімка, що аж дух

перехоплює, недовго і в'язи скрутити,— ну що ж, гори на те й гори, це тобі не по стадіону бігати колами, та ще медаль за це на шию. А чого дивуватися — справедливості як не було в світі ніякої, так і немає — ти тут взимку і влітку в горах, ні тобі асфальту, ні тобі водопроводу, ні світла електричного, ось і живи як хочеш, ходи цілий рік за вівцями по смердючому назьму, а там спритник такий у тапочках білих пробіжить швиденько по стадіону або гол заб'є у ворота — і самому задоволення, і народ на стадіоні з глузду сходить від радощів, і слава тому спритнику, і в газетах скрізь і всюди пишуть, а хто спину гне з ранку до вечора, без вихідних, без відпусток, тому ледве на прокорм вистачає. Ну, вип'єш з досади, так теж потім жінка заїсть, і сам не радий. А приплід дай, щоб жодна матка яловою не лишилася, приріст дай, вовну тонкорунну дай, все погрожували синтетику знайти замість руна, тільки де вона, ця синтетика, а як стрижка, то сто контролерів налетять, неначе стерв'ятники, і вимітають дочиста — до останньої шерстинки їм усе віддай. На валюту, мовляв, потрібна тонкорунна вовна... Дуже потрібна, мабуть, їм ота валюта... І все оце як у прірву йде. Пропади воно все пропадом — і вівці, і люди, і все оце життя осоружне...

Такі невеселі думи мучили Базарбая в дорозі. Тому він усю дорогу мовчав, лише зрідка обертався до геологів, які їхали позаду — попереджав, де яка небезпека... Тоскно було на душі. І все через падлюку бабу... От зараза! Обов'язково встряне — обов'язково їй гармидер вчинити треба. Розкричалася і цього разу, та ще при сторонніх. А то ще занудить. І отак усе життя шкереберть іде! Недарма говорили здавна: жінка вночі кішкою леститься, а вдень — змією. Треба ж! Розкричалася! Тобі, к&же, тільки кудись змотатися б, і для чого вони тобі здалися, ці геологи, тут клопотів сила-силенна, вівці почали окочуватися, малеча висить на шиї, старші в інтернаті зовсім хуліганями поставали, а як на канікули приїдуть, їм би все жерти, хоч трісни, та дай, а підмоги від них ніякої, курять, як очманілі, та, напевно, ще й горілку дудлять, кому за ними в інтернаті дивитися, директор — п'яниця, та й удома з кого їм приклад брати? Ти сам тільки норовиш кудись запроторитися, тобі тільки де б випити. Добре, що кінь сам довозить, а то давно одубів би сп'яну десь на дорозі...

Але ж паскуда! Скільки бив-учив, усе життя з синцями ходить, тому й прозвали її Кок Турсун — Сиза Турсун, а притримати язик свій поганий усе розуму бракує.

І цього разу, падлюка, розкричалася при геологах не до шмиги. А скільки ж разів, бувало, душив так, що очі вирячувалися! Згодом давала слово не перечити, та де там! Але він знайшов спосіб заткнути їй пельку. Покликав до оселі неначе для розмови, а як зайшла, притиснув мовчки до стіни, лицем до лица,— мало богові душу не віддала; отоді він і розгледів у згаслому вже, посинілому, зморщеному обличчі дружини, у потьмянілих від страху очах усю нудьгу і безрадісність прожитих років, невдачі і злість на життя прочитав він у її помертвілому погляді, у беззубому роті, що поповз набік, і гидкий він став самому собі і прошипів грізно:

— У, сука, спробуй у мене бовкни ще, розчавлю, як гниду! — і відкинув убік.

Дружина мовчки підхопила відра і, грюкнувши дверима, пішла у двір. А він перевів подих, вийшов, сів на коня і рушив з геологами в путь...

Добре, що кінь добрий — єдина його відрада, гарний коник, із кіннозаводських, якийсь дивак вибракував його за масть, не розбереш, який він з себе — чи то гнідий, чи то бурий. Та хіба в цьому суть? Баский коник, у горах сам знає, куди ступати, і? головне, витривалий, ну що твій вовк. Увесь час під сідлом, а з тіла не спав. Що й казати, кінь у нього добрий, мабуть, ні в кого із довколишніх чабанів такої конячини не знайдеш, хіба що в Бостона, у цього передовика радгоспного, ну й тип, рідкісний, треба сказати, скнара, все життя чомусь недолюблюють вони одне одного, так-от у нього коник що треба і масті нарядної, золотавий дончак, Донкулюком прозивається. Пощастило Бостону. Пестить коня Бостон, а як же інакше — повинен на коні виглядати хвацько, тепер у нього дружина молода, вдова Ерназара, того самого, який років зо три тому провалився в тріщину в кризі на перевалі Ала-Монгю та й залишився там...

У горах переважно рухались один за одним і тому мовчали, та й настрій у Базарбая після скандалу з дружиною не викликав бажання погомоніти. Так і їхали. Зима вже кінчалася. Виявляється, на бокогріях — сонячних схилах, що довірливо оголилися від снігу,— трохи пахло вже весною. Тихо і ясно було в той час на землі. На протилежному боці, який перламутрово синів у низовині великого гірського озера, вже високо піднялося над горами полуденне сонце.

Незабаром Базарбай привів геологів у горловину межигір'я — і ось востаннє майнуло перед очима чисте дзеркало Іссик-Кулю, і ось уже виднокіл позаду заховався за горами. Похмуро нависаючи над головою, суцільно вишикувалися скелясті кручі. Навколо камінь, дике безлюддя, і що вони тут вишукуватимуть? — не міг утямити Базарбай, поглядаючи на всі боки. Він поклав собі, що, як тільки доведе геологів на місце, відразу ж повертається. Межигір'я Ачи-Таш не таке довге, як сусіднє, що простяглося паралельно з виходом до приозер'я. Подумки він вирішив, що на зворотному шляху перевалить в Башатське межигір'я. Там шлях додому коротший. Розпрощавшись з геологами, так і зробив, але перед цим, засунувши в кишеню жаданий папірець на двадцять п'ять карбованців, усе-таки докинув слівце:

— Ви ж, друзяки, мужчини неначе,— посміхнувся він, гордовито погладжуючи вуса,— та і я не хлопчак, що ж, мені "їхати від вас із сухим горлом, чи що?

Базарбай і розраховував усього лише на скляночку, а вони розщедрились на півлітру — таку зеленувату пляшечку виробництва місцевого харчопрому. На, візьми, мовляв, випий удома! Від такої несподіваної радості Базарбай умить повеселів. Заметушився, показав, де краще поставити намет, де нарубати колючок для вогнища, довго тряс руки, прощаючись з кожним по черзі, і не став навіть підгодовувати коня вівсом, який прихопив у двох з'єднаних торбинах — курджуні. І так витримає, йому не вперше. Швидко скочив у сідло і рушив у зворотну путь. Як і задумав, незабаром знайшов стежку і, подолавши напівзасніжену грядку, спустився в Башатське межигір'я. Тут, в межигір'ї,

по схилах ріс негустий ліс та й світліше було — не так похмуро, як в Ачи-Таш, але, головне, багато текло струмків і джерел, тому це місце й називалося Башатським — Джерельним — межигір'ям.

Пляшечка в кишені дощовика поверх кожуха не давала йому спокою. Він раз у раз гладив її і все примірявся, де, біля якого струмка буде краще зупинитись. Норму він свою знав — половину пляшки міг вжити, запити водою і їхати далі. Для Базарбая в таких випадках головне було якось сісти в сідло, а там кінь надійний, сам доведе. Багатостраждальна Кок Турсун правду говорила, що Базарбая біс під пахву підтримує — жодного разу ще не падав із сідла.

Та ось нарешті приглянувся йому один струмок по дорозі, підмерзлий, який чарівно булькав по камінню під прозорою кромкою крихкого припаю. Місце здалося Базарбаєві зручним. Довкола зарості шелюги й барбарису, і снігу трохи, і коня можна напоїти й підгодувати. Він розгнуздав коня, стягнув курджун з вівсом із сідла, попустив зав'язку і підсунув коневі під морду. Кінь захрумкотів вівсом, зажував, полегшено зітхаючи, прикриваючи очі і немовби струшуючи з себе втому. А Базарбай умостився якомога зручніше на корчі біля води, дістав півлітрівку, милуючись, подивився на світло, але нічого особливого не побачив, хіба що помітив — день уже наближався до кінця, тіні в горах лягали косо, до заходу сонця лишалося трохи більше години, якщо не менше. Та поспішати Базарбаєві було нікуди. Смакуючи наперед знайому отупляючу дію горілки, він, не поспішаючи, відкупорив товстим нігтем півлітру, понюхав, покрутив головою, приклався до пляшки. Зробив гарячково кілька великих обпалюючих ковтків. Потім пригоршнею зачерпнув із струмка води і сьорбнув разом із шматочками льоду. Захрумкотів льодинками,— аж у мозку хрумкіт озвався. Обличчя Базарбая спотворила огидна гримаса, він хмикнув, потім крякнув, заплющив очі, очікуючи, коли дурман ударить в голову. Ждав ту мить, коли весь довколишній світ — гори, скелі — стане хитким, попливе як у тумані, злетить, ждав, коли розпашілій його голові причудяться смутні звуки й шуми, і завмер, замружився, приготувавшись віддатися сп'янінню. І в хвилину розслаблення почув десь поряд нерозбірливе скиглення, немов

дитя захникало,— що б це могло бути? Десь там, за заростями барбарису, за завалом каміння, хтось знову задзвякав зовсім як щеня... Базарбай насторожився, ще раз машинально сьорбнув із пляшки, потім поставив її, притуливши до каменя, добре витер губи і підвівся. Ще раз прислухався, напружуючи слух. І зметукував: справді, він не помилився. Якись звірята подавали голос.

То було вовче лігвище, скиглили вовченята Акбари й Ташчайнара, сумуючи, що довго немає батьків. Після великої втечі із Моюнкумської савани, після вимушеного безплідного року, після пожежі в приалдашських очеретах то був не за сезоном ранній понос — на весну в Акбари народилося четверо щенят.

А Базарбай уже йшов до лігвища, видивляючись лази. Якби Базарбай був тверезий, він, напевно, подумав би спершу, чи варто туди лізти. Та не одразу відшукав він нору в розколині. Виручив досвід — пильно розглядаючи снігову кору, він виявив виразну низочку слідів — ясна річ, додержуючи остороги, вовки ступали по старих слідах. Далі Базарбай знайшов у кущах серед завалів каміння кладовище обгризених напіврозтщених кісток. Отже, звірі нерідко притягали сюди частину здобичі і, не поспішаючи, доїдали тут. Судячи з кількості маслаків і зчленувань, які залишилися від вовчих трапез, звірі жили тут давно. Тепер відшукати хід у лігвище не становило труднощів. Важко сказати, чому Базарбай не побоявся лізти в розколину, де могли бути й дорослі звірі. Але зголоднілі нетями, весь час скиглячи, видавали себе з головою і немовби кликали до себе.

Знали б сисунці, що не від гарного життя Акбара пішла цього разу на полювання з Ташчайнаром — для вовків настали важкі передвесняні дні, коли вся живність змізерніла, коли найслабкіші дикі кози й архари в околицях були вже винищені, коли в очікуванні приплоду козячі табуни пішли на важкодоступні скелі, а свійські отари з тієї ж причини утримувалися тепер тільки в закритих кошарах. У цих умовах годувати виводок, який постійно підсисав молоко, було не дуже легко. Акбара схудла, стала не схожа сама на себе — головаста, цибаства, соски

пообвисали. Вовки загалом винятково витривалі звірі — можуть кілька днів підряд обходитися без їжі, але вовчиця-годувальниця не може так обмежувати себе. Життя змушувало Акбару ризикувати — іти на велике полювання, але коли б їй судилося загинути, загинули б і її сисунці.

Ташчайнар, як завжди, біг слідом за нею. їм треба було швидко обернутися — швидко вийти на здобич, швидко загризти її, швидко нажертися м'яса, заковтуючи поживу шматками, і швидко повернутися в лігвище, перетравлювати з'їдене, адже для вовчиці головне — годувати сисунців молоком.

Того дня шлях виявився слизьким на осонні і твердим

від зимового холоду в тіньових місцях. Однак вовки, не збавляючи ходу, наполегливо, вистрибцем ішли по горах. У цей час року, коли дрібна живність ховається під землею, а до диких і свійських стад не добратися, життя ускладнюється тим, що полювати на крупних тварин — на коней, на рогату худобу, на верблюдів — не можна без напарника. Хоч який дужий був Ташчайнар, йому не дотягти велику здобич до лігвища. Якось, днів зо два тому, він загриз осла, який забрів у передгір'я. Вночі Акбара пішла з лігвища і нажерлась осячого м'яса, але ж не кожного дня осли бродять так безтурботно по передгір'ях. Майже завжди при них бувають люди. Ось чому Акбара пішла на лови сама — насититися на місці полювання.

Спочатку Акбара почувала себе невпевнено, все тривожилася, декілька разів навіть хотіла повернутися назад — хвилювалася за вовченят: адже їм повсякчас потрібні і тепло, і молоко,— але пересилила себе, змусила забути на якийсь час про лігвище. А коли вже біля приозерної зони вийшли на слід, мисливський інстинкт узяв гору над усім.

Акбарі і Ташчайнару пощастило: ідучи свіжим слідом, вони потрапили у просторий видолонок, де паслися на від-шибі три яки, що, мабуть,

відбилися від стада — вовки з ними вже мали справу рік тому, і теж з гострої нужди. Тоді їм, зайшлим вовкам, нічого іншого не лишалося, як брати те, що трапиться. А тепер часу було в обріз. Людей поблизу не виявилось, і вовки, огледівшись, не криючись пішли в атаку. Побачивши вовків, що мчали до них, яки кинулися навтіки, незграбно брикаючи і ревучи, але вовки наздоганяли, яки зупинилися — боки в них ходили ходором — і пішли рогами на вовків. Іншого виходу в них не було. На якусь мить у світі запанувала споконвічна рівновага: сонце в небі, пустинні гори, повна тиша, відсутність людей рівною мірою належали як жуйним, так і хижакам. Жуйні хотіли уникнути зіткнення, але хижаки не могли просто так повернутися й піти, не могли забути про голод, що терзав їх. Вони неминуче мали вступити в боротьбу і загризти хоч би одного із яків, щоб вижити самим і дати життя потомству. Яки були не крупні, але й не дрібні, середньої вгодованості, на кінець зими обросли кошлатим смухом. І ці бики з кінськими хвостами зрозуміли неминучість боротьби. Охоплені страхом і люттю вони опустили голови, глухо ревли і рили ратицями землю. А в небі світило сонце, і гори, де вже почав танути сніг, безмовно обступали відкритий жовтий видолинок, де віч-на-віч зустрілися трав'яні і м'ясоїдні. Вовки колами ходили біля яків, пересувалися стрибками, чатуючи на зручний момент. Часу в Акбара було обмаль — вовченята чекали повернення її. І вона кинулася першою, ризикуючи собою, до того яка, якого вважала слабшим. Очі яка були налиті кров'ю, і все ж Акбара розгадала в його погляді невпевненість, хоча вона могла й помилитися. Але роздумувати було вже пізно. Акбара метнулася яку на шию. Справу вирішували секунди. Доки оскаженілий як, трясучи головою, намагався скинути вовчицю, щоб приштрикнути її рогами до землі, Ташчайнар повинен був підскочити з іншого боку, вчепитися яку іклами в горло, та так, щоб з ходу розсікти йому шийні артерії, пустити кров, вивести з ладу мозок.

Так воно і сталося. Але перед цим як усе ж встиг скинути Акбару, притиснути її до землі і тепер ревів і підкидав її рогами — ще б трішечки, і він на смерть розчавив би її рогами і затоптав би її, але Акбара вислизнула з-під рогів, як змія, і знову скочила на голову яку, вгризлася в його міцний загривок, порослий шорстким смухом, що різав пашу, мов

осока. В цьому нападі проявилось її жорстоке вовче єство, дало себе знати жорстоке вовче призначення — убити, щоб жити. Але їй потрапила жертва не з сумирних — не сайгак і не заєць, які покійно підкоряються насильству. Розлючений як, хоч і стікав кров'ю, міг ще довго чинити опір, а то й вийти переможцем. І все-таки спалахнула зірка — охоронниця Акбари: майже в ту мить Ташчайнар кинувся збоку і вчепився в горлянку яка, який захопився двобоєм з вовчицею. Вбивчий кидок, смертельна хватка були в Ташчайнара. В цей кидок він вклав усю свою силу. Як захитався, захрипів, захилинаючись власною кров'ю, і впав з перегризеним горлом, ревучи і здригаючись. Очі його скляніли. Доки йшла битва, два інших яки, що залишилися в живих, кинулись навтікача, відбігши на пристойну відстань, перейшли на крок і не поспішаючи побрели далі по видолинку, наче нічого й не сталося.

А вовки кинулися терзати ще напівживого бика. їм ніколи було розбиратися, з якого кінця їсти. Ніколи було вибирати, з якого кінця його поїдати. Акбара рвала яку пах, допомагаючи собі лапами і пазурами, й одразу ковтала шматки ще гарячого, живого м'яса. їй треба було наковтатися якомога більше таких шматків і якомога швидше вирушити назад до лігвища, де її чекали малі вовченята. Ташчайнар не відставав від неї. Він люто гарчав і трощив міцними щелепами зчленування суглобів, роздираючи тушу на безформні частини, як варвар-м'ясник.

Усе йшло за звичаєм. Спочатку звірі нажеруться м'яса, потім кинуться в путь, щоб швидше дістатися до лігвища,

а вночі знову повернуться, щоб ще раз наїстися і сховати м'ясо, яке залишилося, кудись про запас, але це потім. А поки що вовки, давлячись, ковтали шматки...

А в тій розколині під навислими скелями, де було лігвище, голодні вовченята мимоволі скиглили, збивались клубком, щоб зігрітися, розповзалися і знову збиралися купкою, і коли іззовні почувся шурхіт — це в лігвище вповзав Базарбай,— вони ще більше заскиглили і попрямували на хитких лапках до виходу, чим дуже полегшили

чоловікові його завдання. Базарбай аж упрів від напруги. Він пробрався в тісний лаз навпомацки, в самому піджаку, кожух скинув, покидав трьох одного за одним собі за пазуху і, тримаючи останнє, четверте, п'ятірнею за шкірку, виповз на світло. А коли виповз, зажмурився — так виблискували гори. Вдихнув на повні груди повітря. Тиша була приголомшуюча. Він чув лише своє дихання. Вовченята за пазухою завовтузилися, а те, яке він тримав за шкіру, спробувало вивільнитися. Базарбай заквапився. Так само важко дихаючи, він підхопив кожух, кинувся до струмка, а далі вже пішло як по-писаному. Чотирьох вовченят, яких він вирішив забрати і продати, дуже зручно буде помістити в курджун. У тому, що зуміє продати їх вигідно, він був абсолютно певен: минулого року один з чабанів продав зообазі цілий виводок, за кожне вовченя загріб по півсотні.

Базарбай вихопив курджун з вівсом з-під морди коня, швидко висипав овес на землю, сунув по двоє вовченят у кожну торбину, перекинув курджун через сідло, підв'язав його сидельними ременями, щоб не теліпався, загнуждав коня і, не гаючись, всунув ногу в стремено. Треба було забиратися геть, поки не пізно. Оце пощастило так пощастило! Але треба було втекти, доки не з'явилися вовки,— це Базарбай добре розумів. Про недопиту пляшку з горілкою, оперту об камінь, він згадав, коли вже був у сідлі. Але й на горілку плюнув. Бог з нею, він стільки виторгує за вовченят, що купить не один десяток таких півлітрівок. З тим і погнав коня. Треба було якомога швидше, доки не зайшло сонце, вибратись із межигір'я.

Потім Базарбай і сам дивуватиметься, як це він не подумав, не остерігся — у нього ж і зброї при собі не було — полізти в лігвище. А що, коли б вовчиця, а то й сам вовк були поблизу... На що олениця спокійна, а й та захищає своїх дитинчат — кидається на ворога...

Але про все це подумає він пізніше. І самому стане млосно, коли приверзеться розплата за сподіяне. А в той час він поганяв гнідо-бурого коня, щоб той біг швидше по кам'я-

нистому дну Башатського межигір'я, і все поглядав на сонце, що сідало за плечима, в глибині гір, звідкіля немовби навздогін насувались ранні сутінки. Так, треба було поспішати, якомога швидше вибратись у передгір'я, у широке приозер'я — там місця відкриті, куди хочеш, туди й скачи — в будь-який бік, не те що в тісному межигір'ї...

І чим ближче Базарбай був до приозер'я, до обжитих просторів, тим упевненішим і навіть нахабнішим ставав він. Йому вже хотілося похвалитись удачею, і він подумав, а чи не варто по дорозі завернути до якогось чабана із своїх приятелів по чарці, щоб показати здобич та обмити її, ну хоча б по сто грамів за кожного із чотирьох,— адже він у боргу не залишиться, як тільки збуде живий товар. Він починав жалкувати, що, поспішаючи, залишив біля струмка недопите мало не на дві третини півлітра: ех, хильнути б на ходу просто з горла... Як же хотілося ублажити себе! Але розум усе-таки підказував, що з цим устигне, спершу треба довести вовчєнят у цілості та погодувати, вони хоч і живучі, а все ж сисунці, тільки-тільки прозріли, он очі які нетямкі... Як їм там, у курджуні, коли б не подохли. Базарбай і не підозрював, що за ним уже мчить страшна погоня і що тільки бог знає, чим усе це закінчиться...

Наївшись донесхочу м'яса вбитого яка, вовки стежкою поверталися до лігвища. Перша Акбара, за нею — Ташчайнар. Над усе їм хотілося дістатися до вовчєнят у норі під скелею, залягти серед них, заспокоїтися, а потім, передихнувши гарненько, повернутися до недоїденої туші, яку залишили у вибалку.

Таке життя — туди встигай, сюди встигай, чи ж не тому говорять: вовка ноги годують... Коли б тільки ноги... Адже на тушу можуть позаздритися й інші вовки — бувають такі, що їм і на чуже легко

зазіхнути, і тоді без бійки не обійтися, і не абиякої, а кровопролитної бійки. Але право є право, і сила на боці права...

Ще здалеку, ще на підступах до лігвища серце Акбари відчуло щось недобре. Неначе якийсь птах летів поряд з нею, як тінь, щось жахливе почувалося їй у світлі передзахідного сонця. Тривожний криваво-червоний відблиск на снігових вершинах ставав усе темнішим і похмурішим. І з наближенням до лігвища вона прискорила біг — на Ташчайнара і не оглядалася, нарешті й зовсім помчала навскач, охоплена незбагненним передчуттям. І враз тривога пройняла її ще гостріше, вона вловила у повітрі чужий запах: пахло міцним кінським потом і ще чимось огидно дурманним. Що це? Чого б це? Вовчиця кинулась через струмок, через лази в кущах до розколини під навісом скелі, шмигнула в лігвище, спочатку завмерла, потім зафиркала, як мисливський собака, обнюхуючи всі кутки спорожнілого і осиротілого кубла, кинулась геть і, зіткнувшись біля виходу з Ташчайнаром, мимохідь люто гризнула його, ніби він був винен, ніби він був ворог, а не батько і не вовк-подруг. Ні в чому не винний Ташчайнар у свою чергу ринувся в лігвище і наздогнав вовчицю вже на березі струмка. Акбара, винюхуючи сліди, у нестямі сновигала туди-сюди, дізнаючись по них про те, що сталося. Хтось тут був, свіжі сліди говорили їй про зовсім недавнє перебування людини — ось купа розсипаного вівса, від якого несе кінською слиною, ось купа кінських кіз'яків, а ось і щось у пляшці, дурманне, з огидним запахом, і вовчиця здригнулася, втягнувши в себе дух спиртного, а ось сліди людини на снігу. Сліди кирзових чобіт. У таких чоботях ходять чабани. Страшний ворог, який прибув сюди на коні з якоюсь мерзенною рідиною у пляшці, спустошив кубло, викрав дитинчат! А що, коли він їх зжер! І знову Акбара метнулася на ні в чому не винного Ташчайнара, кусала його як скажена, потім глухо загарчала і кинулася бігти туди, куди вели сліди. Ташчайнар — за нею.

Вовки несхибно йшли по сліду — все вперед і вперед, до виходу із межигір'я, все вперед і вперед — туди, у людський бік, до приозер'я вели сліди...

А Базарбай, залишивши позаду межигір'я, їхав риссю вже по відкритій місцевості, розлогим узвишшям, де простягалися літні випаси, і ось уже вдалині затемніло озеро. Ще годинка — і він удома. Сонце тим часом сіло на самісінький край землі, вляглося між гірськими вершинами і меркнуло, догораючи. Холодним вітерцем потягло з боку Іссик-Кулю. "Як би звірятка не померзли",— подумав Базарбай, але загорнути їх не було в що, і він вирішив подивитися, як там вони, в курджуні, чи живі. А то привезеш мертвяків — кому вони потрібні! Він спішився, хотів розв'язати сідельні ремені, щоб зняти сумку та поглянути, що там, але кінь почав оправлятися, розставивши ноги, розбризкуючи сечу. І раптом, різко обірвавши сильний струмінь, дико захропівши, шарахнувся вбік, мало не вирвавши повіддя із рук Базарбая.

— Стей! — закричав Базарбай на коня.— Не дурій!

Але кінь, немов від вогню, злякано метнувся вбік. І тоді Базарбай і не глянувши здогадався, в чому річ. Спиною, що вмить похолола, він відчув вовків, які наздоганяли. Базарбай кинувся на коня і тільки-но вхопився за гриву, як кінь, хрупучи і хвицаючи, шалено понісся. Пригнувшись від вітру, Базарбай оглядався на всі боки. Пара вовків бігла неподалік. Виявляється, кінь допіру перелякався, коли звірі з розбігу вискочили на горб. І тепер вовки намагалися вийти йому навперейми. Базарбай почав благати, згадав богів, яким в інші дні, бувало, плював у бороди. Лаяв геологів, які звалилися як сніг на голову: "Щоб вам подавитися тим золотом!" Каявся, просив прощення у дружини: "Ось тобі слово! Залишуся в живих, ніколи пальцем не зачеплю!" Жалкував, що зазіхнув на вовченят: "І навіщо було чіпати, чого поліз у ту діру? Вдарив би об камінь головою одного за одним — і справі кінець, а тепер куди їх, куди? Торбини міцно прив'язані сідельними ременями — на ходу не викинеш. А тут ще почало швидко смеркати, сутінки розплив-лися, заповнили безлюдні простори — нікому немає діла до його страшної долі. Тільки вірний кінь мчить щодуху, ошалівши від страху.

Але найбільше жалкував Базарбай, що не було при ньому рушниці — вже він би їм уліпив по кулі, вже він би не промахнувся. Ото диво-

рушниця, в кожного чабана вона вдома є, але хто ж її повсякчас носить з собою! От, коли б знати! Базарбай кричав з усієї сили, щоб залякати звірів. Уся його надія була на коня — добре, що він із кіннозаводських...

Гонитва була не на життя, а на смерть...

Так вони мчали присмерковим узгір'ям — вершник на коні з викраденими вовчєнятами в курджуні, за ним — Акбара і Ташчайнар. А вовки, почувши запах полонених дитинчат, благали про своє, про своє журилися. Коли б кінь спіткнувся хоч раз, хоч на одну мить! Якби вони не нажерлися до цього ячаного м'яса донесхочу, хіба б так вони бігли, хіба не наздогнали б уже злодія і не порвали б з ходу на клапті, щоб кривавою помстою утвердити справедливість в одвічно жорстокій боротьбі за цродовження роду. Інша річ у Моюнкумських степах під час облави на сайгаків, коли раптом у стрімкому бігу вовки налягали на ноги ще дужче, аби завернути здобич, що тікала, в потрібний бік. Але на облаву вовки виходили натще, заздалегідь готуючись до блискавичного кидка.

Особливо важко було бігти Акбарі, яка наїлася про запас, щоб годувати дитинчат. Але й вона не здавалася, мчала що є сили, і якби їй вдалося наздогнати вершника, ні секунди не вагаючись, кинулася б у бій, чим би це для неї не закінчилося.

Звичайно, поряд з нею був Ташчайнар, незборима сила й опора, але ж помирає кожен за себе... А вона готова була прийняти будь-яку смерть, тільки б досягти, тільки б наздогнати цю людину на баскому коні... тільки б...

І хоч кінь під Базарбаєм був баский, він з жахом помітив, що вовча пара повільно, але неухильно наздоганяє його збоку, з правої сторони, відрізаючи йому шлях до приозер'я. Підступні звірі мали намір повернути вершника, загнати в гори — і тоді він неминуче рано чи пізно зустрінеться з ними віч-на-віч. Так і виходило — не тямлячи себе від

страху, кінь увесь час норовив податися від вовків, що набігали справа, у бік гір. Однак конем правила людина, мисляча істота, здатна розгадати їхній маневр, і в цьому полягав прорахунок звірів.

І ще одна обставина врятувала Базарбая. Коли за велінням долі попереду забовваніли вогні найближчої кошари, це — ото вже пощастило так пощастило! — була кошара Бостона Уркунчієва. Так-так, того самого Бостона, передовика-куркуля, якого він так не злюбив. Але зараз йому було не до того, хто кому подобається — чи не подобається, — яка різниця, будь-яка жива душа була йому зараз бажана, як своє життя. Головне, людська оселя зустрілася на дорозі — ось у чому радість, ось у чому порятунок! І він звеселився, пришпорив коня закаблуками, і кінь з новою силою понісся туди, де були люди, отари. Однак для Базарбая минула ціла вічність, перш ніж він осмілився сказати собі, що може сподіватися на благополучний кінець, та ось уже заторохтів, як кулемет, Бостонів електродвижок, ось уже переполошилися чабанські пси і, тривожно гавкаючи, кинулися йому назустріч., А втім, і вовки не відставали — вони насувалися все ближче і ближче, кінь вибивався із сил, і до Базарбая вже доносилося загнане дихання звірів. "О боже Баубедін, тільки порятуй, — почав благати Базарбай, — принесу тобі сім голів худоби в жертву!"

"Врятувався-таки! Врятувався!" — радів Базарбай.

Звичайно, не мине й години, як він забуде про свої обіцянки, так уже влаштована людина...

Але в ту мить, коли до нього підбігли чабани, він буквально впав до них на руки, раз у раз повторюючи:

— Вовки, вовки за мною гналися! Води, води дайте!

А вовки, судячи з усього, кружляли десь поряд, не тікали, вичікували, уперто трималися. На бостонівському зимовищі піднявся переполох —

пастухи забігали, зачиняли двері кошар, перегукувалися в пільмі, що вже наступила, один із них заліз на дах, дав із рушниці кілька залпів. Собаки почали голосно гавкати, але з двору не вибігали. Трималися ближче до світла. Боягузтво псів обурювало господарів.

— Ату його! Взяти! Та це не вовкодави, а гі... нодави! — нацьковував хтось псів хрипким голосом.— Ану, вперед! Акташ, Жолбарс, Жайсан, Барпалан! Уперед! Ату, ату його! Ех ви, хвости підібгали, боїтеся зчепитися з вовками.

— Собака є собака,— заперечив інший голос.— Чого розкричався? Вершника вони можуть стягти з сідла за чобіт, а з вовком їм не впоратись! Що ти хочеш! Проти вовка жоден собака не піде. Облиш їх, нехай собі гавкають!

Але не відразу, зовсім не відразу згадав Базарбай, чому за ним женуться вовки. Тільки коли хлопець, якому було велено водити коня Базарбая, запитав раптом: "Базарбай-байке, а що це у вас в курджуні? Неначе ворущиться щось",— отоді він і спохопився.

— У курджуні? Та це ж вовченята! Біс би їх забрав, четверо щенят-болтюруків *. Узяв їх просто із лігвища в Башаті. Тому вовки і гналися за мною.

— Он воно що! Оце здорово. Ото загіб так загіб! Просто із лігвища? Добре, що ноги виніс...

— А не подохли вони в курджуні? Не задихнулися, не подавилися вони там під час скачки?

— Скажеш таке! Що це, урюк, чи що? Вони, брат, живучі, як собаки.

— Давай глянемо! Які вони з себе?

Торбини з вовчєнєтєми зняли нарештї з сїдла і понесли в дїм Бостона. Таке важливе дїло мало статися в дїмї Бостона, головної тут людини, господаря кошари, хоча самого Бостона в той вечїр не було вдома: вїдбувалися черговї збори в районї, і в черговий раз передовик Бостон Уркунчїєв мав сидїти в президїї.

Базарбая повели в Бостонїв дїм мало не як героя, і йому нїчого не залишалось, як пїдкоритися. Врештї-решт, отак вїн опинився тут нехай і ненароком, але гостем.

Не можна сказати, що ранїше Базарбай не переступав порога цього дому. За багато рокїв, впродовж яких вїн чабанував по сусїдству з Бостоном, кїлометрїв за сїм звїдси, Базарбай побував тут разїв зо три: вперше, коли були поминки пастуха Ернєзара, який провалився в льодову трїщину на перевалї Ала-Монгю, вдруге знову ж приїздив на похорон — через пївроку пїсля загибелї Ернєзара померла попередня дружина Бостона (доброю, розказували, дружиною була покїйна Арзигуль), так ось, тодї приїхав Базарбай на похорон, як і всї довколишнї чабани і жителї, народу було тьма, а вже скїльки коней, тракторїв, грузовикїв — і не злїчити.

Болтюрук — вовченє-сисунєць.

А втретє вїн побував тут, щоправда, не з власної волї, коли обласне начальство вїрїшило влаштувати виробничий семїнар, щоб Бостон Уркунчїєв передав пастухам свїй досвїд; не хотїлося йому їхати, але куди подїнешся, примусили, ось і довелося мало не пївдня слухати лекцїю, їк та що робити, аби ягнєта не дохли, а вовни і м'єса давали бїльше. Одне слово, як виконувати план. Подумаєш, мудрїсть яка,— вїн і без них усе знає: взимку корми подавай вчасно, влїтку у горах ранїше вставай і пїзнїше лягай, загалом, добре працюй, не спускай з худоби очей. Дбайливцем будь. Як Бостон, та й не вїн один. Однак в одних краще, в їнших гїрше виходить. Але ж одним щастить, а їншим не щастить. От, скажїмо, працює у Бостона на базї движок — цїлу нїч свїтло, електрика і в будинках, і в сараях, і навколо двору. А чому? Зумїв вїн вибити собї два

агрегати — один виходить з ладу або стає на профілактичний ремонт, другий підключається. А в усіх інших чабанів — і в Базарбая в тому числі — по одному движку цілий рік. А з одним движком морока: то він працює, то ні, то привезли пальне, то не привезли, то щось зламалося, то парубійко, що кумекає в цьому ділі, плюне на все та подасться в місто — там молоді в сто разів краще жити й працювати. Отак і виходить — за звітами в усіх чабанських бригадах електрика, а насправді нічого цього немає...

І, звичайно ж, хто хороший? Бостон хороший, ще й непитущий. А хто поганий? Базарбай і йому подібні, вони до того ж і випиваки. А коли ти поганий, то нехай би тебе гнали в три шії, так ні, спробуй заяви про те, що йдеш, мало не міліцію на тебе напустять, паспорт відберуть, ніяких документів не дадуть, іди працюй, дорогий, нікуди не рипайся, нині ніхто не хоче чабанувати, таких дурнів мало, всі хочуть жити в містах: там відпрацював свої години — і гуляй собі культурно, а ні, на квартирі в себе відпочивай на всьому готовому, топити піч не треба, світло цілодобово, хоч вдень, хоч вночі, водопровід під носом, нужник і той рукою подати, в коридорчику... А біля отари яке вже там життя? В роз-плідну пору мало не з півтора тисячами голів худоби справляйся, ні хвилини спокою ні вдень ні вночі, всі півтори тисячі над душею стогнуть, спробуй не полазити по гною, не озвірй, не побий жінку, не побий помічників, не напийся... А потім: хто поганий? Базарбай і йому подібні...

А тільки що, в очі тикають — подивись на Бостона Уркунчиева, ось передовик, ось взірець... Так би і дав у морду цьому передовику-куркулю! А Бостону щастить, до нього й люди йдуть кращі, і не йдуть від нього, працюють як одна сім'я. Базарбай та й багато інших чабанів давно вже плюнули на свої заглухлі движки, живуть за давнім звичаєм, з гасовими лампами та ручними ліхтарями, а в Бостона електрогенераторний агрегат MI-1157 просто, як годинник, за кошарою цокає, так що чути далеко довкола і світло від нього далеко видно. Тим і вовків віджахнули — недавно як гнались, ось-ось наздоженуть, а як побачили світло та почули стукіт движка, відразу зупинилися.

Собаки все гавкають. Десь блукають ще, мабуть, вовки, але підійти ближче бояться...

Так, щастить, безперечно щастить Бостону — он як у нього в дворі все ладно, і в будинку яскраве світло, чистота, хоч і в овечому становищі живуть. Довелося роззутися, скинути кирзачі та онучі в передпокої і в самих шкарпетках плетених пройти по повстяних доріжках у кімнату.

Вже коли людині щастить, то щастить у всьому. Адже раніше не помічав Базарбай, що вдова Ерناзара, який загинув на перевалі, така показна баба і нестара. А тепер вона, Гулюмкан, жінка Бостона і хоч і пережила горе, а, судячи з вигляду, щаслива. Років їй під сорок, а може, й менше, дві дочки від Ерназара в інтернаті вчать, а вона візьми й народи ще недавно Бостону, і знову пощастило людині — сина йому народила, а дві дочки Бостона від попередньої дружини — ті начебто заміж уже повискакували. І привітна яка Гулюмкан, і не дурна, ні, зовсім не дурна, знає, що вони з Бостоном не терплять одне одного, а виду не подала, прийняла гостинно, переживала, співчувала. Проходь, мовляв, сусіде наших сусідів, проходь, сідай на килим, ой, та що за напасть така, де це чувано, щоб вовки гналися по п'ятах, слава богу і духам предків — арбакам, що врятували тебе від лиха, а самого немає вдома: знову якісь збори в районі, мабуть, незабаром повернеться, обіцяли підкинути на директорському "газику", сідай, сідай, треба ж чаю випити після такої халепи, а почекаєш трохи, то й гарячим невдовзі нагодую.

А Базарбай, оскільки вже ускочив у такий клопіт, вирішив усе-таки випробувати господиню, чи щира вона з незваним гостем, та й потім дуже вже випити хотілося, опам'ятатися після пережитого, і він набрався нахабства.

— Чай — це питво для баб,— сказав напрямки.— Ти вже пробач, але чогось міцнішого не знайдеться в домі багатія Бостона? Слава про нього он як далеко лине!

Така вже мерзенна натура в Базарбая: навіть коли б йому і не дали випити, все одно був би задоволений тим, як одразу перемінилася на обличчі Бостонова дружина. Не по нутру прийшлася їй прямота Базарбая. А чого ж тут церемонитися — не беки якісь, не хани, такі самі скотарі радгоспні.

— Ти вже вибач,— відповіла вона, насупившись.— Сам Бостон не дуже, сам знаєш, до цього діла охочий...

— Знаю, знаю, не п'є твій Бостон! — недбало перебив її Базарбай.— Я це так, до слова. Спасибі за чай. Думав, хоч сам і не п'є, а гості бувають...

— Та ні, чому ж,— зніяковіла Гулюмкан і подивилася на Рискула, який сидів поруч з Базарбаєм,— біля його колін лежала зловісна торбина з вовченятами.

Рискул підвівся було — зібрався йти по горілку,— але в цей час у дверях з'явився другий Бостонів помічник — студент Марат, що недовчився в педінституті, спритний хлопець, який чимало поколоробродив по області, а тепер оговтався і осів у Бостона.

— Слухай, Марате,— звернувся до нього Рискул.— У тебе десь захована півлітрівка. Я знаю. Не бійся, коли що, відповідатиму перед Бостоном я. Давай свою пляшку швидше, обмиємо добичу Базарбая.

— Обмити! То це я миттю! — вдоволено реготнув Марат.

І ось уже після першого півстакана, що прогнав досаду, Базарбай, у якого страх поступився місцем звичній самовпевненості і безцеремонності, розтягнувся на килимі, ніби у себе вдома, і почав розповідати, що та як було, і вовчενят показав. Розв'язав обидві торбини курджуна, дістав вовчєнат і тут сам уперше гарненько їх роздивився. Спочатку вовчєнята були наче притлумлені, майже ні на що не реагували, все намагалися заховатись, немовби шукали захисту, а потім ожили,

зігрілися, заповзали по килиму, скиглили, ти-цялися мордочками в людей, дивилися нетямущими очима і нічого не розуміли,— шукали матір, шукали її соски. Господиня жалісливо похитала головою:

— Таж вони, бідолахи, зголодніли! Дитинча, хоч воно і вовче, все ж дитинча..А що, як поздыхають вони в тебе з голоду? Навіщо це?

— Чого б це їм поздыхати? — образився Базарбай.— Ці тварі живучі. Два дні чимось погодую, а потім здам у район. На зообазі знають, як їх виходжувати. Начальство, якщо захоче, воно все вміє — вовка і то приручить і примусить у цирку виступати, а за цирк люди гроші платять. Може, й ці до цирку потраплять.

Тут усі, хоча господиня і розчулила їх своєю жалістю, заусміхалися. Але жінки, що поприбігали подивитися на живих вовченят, почали перешіптуватися.

— Базарбаю,— сказала Гулюмкан,— у нас тут є ягнята, сиротисисунці, їх молоком підгодовують, а що, коли принести вовченятам ті ягнячі пляшечки?

— А що! — не втримався від сміху Базарбай.— Вівці вигодовуватимуть вовків. Оце здорово! Давайте спробуємо!

І настала година, згадуючи про яку кожен із них пізніше перейматиметься жахом. Людей тішило й те, що годували диких звірів овечим молоком, і те, що вовченята були довірливі й кумедні, і те, що одне щеня з виводка — самочка — було синьооке, зроду ніхто не чув, щоб у вовчиці були сині очі, такого і в казках не зустрінеш. І те, як веселився зовсім іще маленький хлопчик, Бостонів синочок-вишкребок Кен-джеш. Тож-бо радів Кенджеш — одразу четверо звіряток у хаті.

Дорослих розчулювало, як цей півторарічний карапуз лепетав своєю, тільки йому зрозумілою мовою, як запалали в нього оченята, як

захоплено він грався з вовченятами. І четверо вовченят чомусь лащилися до дитини, немовби вгадуючи, що вона для них тут найближча істота. Дорослі перемовлялися: дивися, мовляв, дитина відчуває дітей,— намагалися з'ясувати у Гулюмкан, що говорить маля вовченят. А Гулюмкан, щасливо усміхаючись, пригортала синочка, лагідно примовляючи:

— Кучюк, кучюгом, щеня, щенятко моє! Бачиш, прибігли до тебе маленькі вовченята. Дивись, які вони м'якенькі, сіренькі. Ти з ними дружитимеш, так?

Отоді Базарбай і кинув фразу, яку потім теж згадуватимуть:

— Було одне вовченя в домі, а стало п'ятеро. Хочеш бути вовченям? А то давай підкину тебе, Бостонового ви-шкрєбка, у лігвище, виростатимеш разом з ними...

Усі від душі сміялися з жартів, пили чай. Базарбай з Маратом, розчервонівшись, покінчили з півлітрівкою, вони закушували салом і смаженим м'ясом, все дужче пожвавлюючись після випитого. А в дворі запанувала тиша — собаки перестали гавкати і найбільший пес Жайсан — руде кудлате одоробло — раптом з'явився на порозі непричинених дверей. Пес затримався у дверях, махав хвостом, не наважуючись переступити поріг. Йому кинули шматок хліба, він підхопив його на льоту, голосно клацнув зубами. І тоді підпилий Марат схопив для сміху вовченя і тицьнув його псу.

— Ану, Жайсан, візьми його! Візьми, кажу! — І поставив перед псом тремтливе, немічне звірятко.

На подив присутніх, Жайсан дивно загарчав, підібгав хвоста, втягнув голову і кинувся навікача. І тільки потім, уже в дворі, під вікном, загавкав боязко і жалісливо. Усі зареготали, і найголосніше Базарбай:

— Даремно стараєшся, Марате! Немає такого собаки, щоб від самого вовчого духу не обробився! Ти, либонь, хочеш, щоб ваш Жайсан став левом? Такого не буде!

Усі перестали сміятися, коли маленький Кенджеш розплакався — йому стало шкода вовчєнати, і, побоюючись за нього, він подибає до звірятка, щоб оберегти від незрозумілих витівок дорослих людей.

А Базарбай, покидавши в курджун чотирьох нещасних вовчєнєт, незабаром поїхав. Кінь його на той час відпочив, його пересіддали, і він бадьорою риссю залишив Бостонове зимовище. Поруч з Базарбаєм трюхикали верхи Марат і Рискул з рушницями за плечима, обидва теж наїдпитку, але Марат сп'янів більше і тому був надміру балакучий. Ці дужі хлопці зголосилися провести Базарбая, щоб хоч якось згладити той прикрий випадок, що стався перед самим від'їздом непроханого гостя із оселі Бостона.

Вже збираючись виходити, Базарбай, задоволений що опинився в центрі уваги в Бостоновому домі, передає курджун з вовчєнєтєми Марату: на, мовляв, перекинь через сідло,— а сам зняв зі стіни рушницю, яка висіла поряд з величезною вовчою шкурою. Він уважно оглянув рушницю, вона йому сподобалась — добротна, що аж вилискувала ворованою сталлю, тішачи око гарною формою, нарізна багатозарядна рушниця для крупної дичини. Вовчу шкуру, що висіла як трофей на стіні, Бостон добув влучним пострілом із цієї рушниці. Про це знали всі.

— Послухай, Гульємкан,— не поспішаючи, сказав Базарбай, переводячи п'яний погляд з рушниці на господиню. Якби попалася йому ця Гульємкан, майнула в нього думка, у відлюдному місці... Він звик брати жінок нахрапом, іноді просто в полі або біля дороги, інколи це вдавалося, інколи — ні, але він не жалкував ні в тому, ні в іншому випадку, і, порівнюючи спроквола Гульємкан із своєю битою-перебитою Кок Турсун, він яскраво уявив собі, як би зараз вліпив їй з розмаху за те, що вона, а не Гульємкан дісталася йому, за те, що набридла, і, пересиливши себе, мовив: — В домі у вас гарно, ти хороша хазяйка. Та що я хотів сказати?

Розумієш, Гульюмкан, я боюся, як би вовки знову не погналися за мною. А що, коли я візьму з собою цю рушницю, а завтра передам ким-небудь із своїх...

— Заради бога, почепи на місце,— суворо відповіла Гульюмкан.— Бостон нікому не дозволяє доторкатися до цієї рушниці. Він не любить, коли чіпають його рушницю.

— А ти сама без нього не можеш розпорядитися рушницею? — похмуро усміхнувся Базарбай, живо уявляючи собі, як би він притиснув оцю бабу, випаді йому зручна нагода.

— Та ти що! Приїде Бостон і побачить, що немає рушниці, навіщо мені це... До того ж я не знаю, де патрони. Бостон їх сам десь ховає. Жодного патрона нікому не дає.

Базарбай подумки облаяв Бостона чорним словом; картав і себе: хіба не знав він, який занудний скупердяга цей Бостон, і жінка його, виявляється, анітрохи не краща; мало не сказав їй, мовляв, подався ти цією рушницею, але Рискул виручив, розрядив, що називається, обстановку.

— Даремно турбуєшся, Базаке. Ми з Маратом проведемо тебе верхи, якщо хочеш, з рушницями до самісінького дому,— запевнив він, сміючись.— Часу в нас багацько, ціла ніч попереду, а цю рушницю ти справді краще не чіпай, повісь на місце. Чи ж тобі не знати: Бостон — він і є Бостон, він порядок любить!

Вони зібралися вже виходити, та Рискул змушений був затриматися ще на кілька хвилин — заспокоїти Бостонового малюка: Кенджеш розревівся, навіщо, мовляв, дядько повкидав вовченят у мішок і куди їх несуть. Малюк крутився, виривався з обіймів матері, вимагав повернути йому звірят, яких він полюбив...

А коли виїхали з двору, студент-недоучка Марат почав розповідати про якийсь забавний випадок, який, на його думку, міг розвеселити попутників:

— Не так давно в районі в нас був скандал на цілий світ — пупа надірвеш! Не чув, Базакє?

— Та ні, не чув,— признався Базарбай.

— Атож, справді скандал на цілий світ. Клянуся!

— Давай, давай, студенте! — підбивав його Рискул, піднюкуючи підборами коня.

— Дзвонить, значить, один з обласних начальників редакторів нашої районної газети. Чому, каже, у вас на сторінках газети "Зоря соціалізму" пропагується капіталістична Америка? А редактор — ми з ним колись разом училися, страшенний боягуз і підлабузник,— від тих слів навіть заїкатися почав. "М-ми про Америку н-нічого н-не п-писали! Виб-бачте, я-яка т-та-к-ка п-про-паганда?" А той йому: "Як не писали? А це що за заголовок чорним по білому: "Бостон кличе нас за собою"?" — "То це ж наш передовий чабан Бостон Уркунчієв, про нього, про його роботу написано".— "Це зрозуміло, що про нього писали, але багато хто читає в газетах тільки заголовки". Ха-ха-ха! Оце номер, га! Здорово? "То як же бути?" — запитує редактор. А начальник йому: "Накажіть передовикові змінити ім'я".

— Стривай,— перебив Базарбай,— а що, в Америці теж є свій Бостон?

— Та ні,— сміявся Марат.— Бостон — це місто в Америці, одне з головних міст, хіба що трохи менше від Нью-Йорка, а в нас бостон — сірий кожух. Бос — сірий, тон — кожух. Тепер зрозуміло?

— Тьфу ти, нехай йому біс! І правда! — погодився Базарбай, жалкуючи, що все це і виїденого яйця не варте і тому зашкодити Бостонові не може.— Так воно і є. Бостон — сірий кожух...

У ту пору ніч огорнула своїм зоряним покривалом усе — і гори, і небо, і озеро вдалині, що його могутню згорблену спину можна було ледь розрізнити в пітьмі. І троє вершників, теревенячи, їхали до Тамана і не підозрювали, що тієї ночі зав'язалися міцним — не розплутаєш — вузлом важкі долі... І ось уже все тихіше і нерозбірливіше долинала їхня мова, і цокіт копит по камінні... Залишився позаду звичний стукіт Бостонового движка, світло від нього вихоплювало з темряви, що оповила гірський край, невелике коло чабанського обійстя.

А десь неподалік ховалися вовки...

II

Гулюмкан з умовляннями й ласками насилу вдалося вкласти малюка спати, сама вона не лягала — чекала чоловіка. Він ось-ось мав повернутися. І коли у дворі дружно загавкали собаки, вона, накинувши на плечі теплу шаль, припала до вікна. Прорізуючи темряву палаючими фарами, директорський "газик" розвернувся коло великої кошари, де тримали вівцематок. Гулюмкан бачила, як виліз із кабіни Бостон, як, попрощавшись, грюкнув дверцятами і як машина, круто розвернувшись, поїхала. Гулюмкан знала, що чоловік не одразу прийде додому. У таких випадках він спочатку обходив кошари й сараї, заглядав під сінний навіс, розпитував у нічника Кудурмата, як і що, чим позначився день, що минув, чи не було падежу, викиднів, чи не окотилися вівці...

Розпалюючи плитку заздалегідь наріхтованими для цього дровами, щоб зустріти чоловіка гарячею їжею та гарним чаєм, без якого Бостонові і життя не життя, Гулюмкан прислухалася, коли залунають чоловікові кроки на порозі, і завгодя раділа, уявляючи, як маленький Кенджеш заворушиться в теплій постелі, зацмокає губами від доторкання

холодних з морозцю батькових вусів. Звичайно Бостон сам клав спати малюка, перед тим довго морочився з ним, а бувало, й сам купав його, попередньо добряче натопивши в хаті і позачинявши всі двері й вікна. Сусіди вважали, що Бостон став на схилі віку дуже чадолюбним — колись він не був такий, колись він роботу любив більше, ніж дітей, ті, старші його діти, вже самі батьки, у них своє життя. Вони тільки інколи навідуються, а мізинчик завжди найсолодший, і люблять його найбільше. Усе це так, але кому, як не їй, Гульямкан, зрозуміла справжня й гірка причина прив'язаності Бостона до малюка Кенджеша. Адже ніколи не думали вони — ні він, ні вона,— що доведеться їм стати чоловіком і жінкою і що народиться в них син: адже якби не загинув її перший чоловік Ерназар на перевалі і якби не померла вслід за цим перша жінка Бостона Арзигуль, ніколи б цього не трапилось. Вони намагаються не згадувати про минуле, хоч і знають: на самоті кожний із них думає про минуле... А малюк — це те спільне, що єднає їх, що дісталось їм надто дорогою ціною. Адже шлях на перевал прокладав Бостон, і помічник його Ерназар загинув у нього на очах, залишився там, на дні глибокої ущелини... Тільки малюк міг заповнити той прорив у його душі, бо здавна відомо — лише народження може компенсувати смерть.

Та ось пролунали кроки, і Гульямкан проворно вийшла назустріч чоловікові, допомогла зняти чоботи, принесла воду, мило, рушник. Мовчки лляла воду на руки чоловікові, та поки що вони не заводили балачки, гомонітимуть потім, за чаєм, тоді Бостон, розпочавши розмову зі своєї улюбленої примовки: "Ну, а тепер послухай, чого тільки на світі не буває",— докладно розповість, що бачив, про що довідався, і в такі хвилини, особливо коли вони вдвох, їм обом добре. Своя розмова, розмова між близькими людьми,— як знайома пристань, коли задалегідь відомо, де мілко, а де глибоко. Пригадується, вже після поминок, коли минув рік після смерті Арзигуль і вони нарешті зважилися побратися, отоді й приїхав Бостон з гір до неї, в її вдовиний дім на околиці приозерного селища, і тоді вони, залишивши Бостонового коня біля конов'язі, сіли в місцевий автобус, незручно почувавши себе на людях уперше разом, поїхали до районного загсу, де постаралися якнайшвидше підписати потрібні папери, і швиденько пішли звідти, а

потім, не маючи ніякого бажання сідати знову в автобус і зустрічатися зі знайомими на вулиці, попрямували до озера і далі берегом до її вдовиного дому. В сухий, безвітряний осінній день яскрава синь

Іссик-Кулю, була, як завжди, чиста і погідна. І ось тоді на стежці біля берега, порослого листяним ліском, Бостон побачив два човни на причалі й зупинився. Човни погойдував тихий прибій, під ними проглядалося піщане дно.

"Глянь, навкруги вода, гори, земля — це життя. А ці два човни — як ми з тобою. Куди нас понесе хвиля — буде видно. Що з нами було і що ми пережили — доки ми живі, це нікуди від нас не подінеться. І давай будемо завжди разом. Я, можна сказати, старий уже. Взимку стукне сорок дев'ять. А в тебе діти малі ще, треба їх учити та влаштувати в житті... Ходімо, будемо збиратися. Знову поїдеш у гори, дочко рибалки, тільки цього разу зі мною... Несила мені самому жити..."

Гульямкан, сама не відаючи чого, заплакала, і він довго заспокоював її... І згодом, коли вони залишалися вдвох і вели мову про життя, Гульямкан часто згадувала ті двійко човнів на озері. Тому й думала вона: розмова з близькою людиною — все одно що знайома пристань. Цього разу, проте, не випало з її уваги, що чоловік стурбований більше, ніж звичайно. При світлі миготливої лампочки в передпокої Бостон, високий, на голову вищий від неї, жмакаючи рушник, витирав навмисне повільно великі огрублі руки. Похмурим був погляд його примружених зеленкуватих очей, засмагле обвітрене обличчя з важким великим підборіддям було темно-червоне, кольору потемнілої міді. Що б усе це означало? Витерши руки, Бостон передусім підійшов до малюка, опустився на коліна коло змайстрованого ним самим дерев'яного ліжечка, поцілував сина пошерхлими од вітру губами, нашіптуючи ласкаві слова, і усміхнувся мимоволі, коли Кенджеш, відчувши поцілунок, заворушився уві сні.

— Кудурмат сказав, що Базарбай Тут без мене побував,— мовив він, сідаючи їсти.— Недобре це діло...

Гулюмкан, зрозумівши його по-своєму, почервоніла і мало не спалахнула від образи:

— А що мені лишалося робити? Увірвалися в дім цілою юрбою. Вовченят, мовляв, показати хочемо. І Кенджеш тут як тут — йому ж то забавка... Ну, подала я їм чай...

— Та я не про те. Бог з ним, як прийшов, так і пішов. Тільки здається мені, що недобре це діло...

— А що тут поганого? — не розуміючи, до чого він веде, сказала Гулюмкан.— Адже ти й сам стріляв вовків. Он минулорічна шкура висить, і вичинили її на славу,— кивнула вона на вовчу шкуру на стіні.

— Висить-то вона висить,— відповів Бостон, простягаючи дружині спорожнілу піалу.— Правду кажеш, доводи-

8 9—2074

209

лося і мені підстрелити вовка, коли вже так влаштовано на світі, що є вовк і є людина. Але лігвища вовчого я ніколи не розорював. А Базарбай, підла його душа, вовченят украв, а вовків, звірів лютих, залишив на волі. Це ж він нам пакость підстроїв. Вовки живуть тут — подітися їм нікуди, і тепер, розумієш, вони страшенно розлючені...

Слова його приголомшливо подіяли на Гулюмкан. Вона зазітхала по-баб'ячому, поправила косу, що з'їхала на плече.

— Ото лихо! І що його принесло, безпутного, в наші краї? Навіщо було чіпати лігвище? Та й шкода їх — адже кожна тварина теж дитинчат своїх любить, хто цього не знає. І як я відразу не збагнула.

— Я ось що думаю,— стурбовано вів далі Бостон.— Які ж це вовки? Чи не ті самі? — Бостон помовчав і додав: — За словами Кудурмата виходить, що вовки гналися за Базарбаєм з боку Башатського межигір'я.

— То що?

— А те, що як би це були не ті самі, зайшли вовки — Ташчайнар і Акбара. Є така пара.

— Ой, та облиш ти свої жарти! — зайшлася сміхом Гулюмкан.— Невже у вовків імена є, як у людей? Скажеш таке!

— Які жарти! Не до жартів мені. Ми цих вовків знаємо. На тутешніх вони не схожі. Декому траплялося бачити їх. Люта, дужа пара, в капкан не потрапляють, підстрелити їх не вдається. І треба ж, щоб цей пройдисвіт, алкаш Базарбай їхнє лігвище надибав, викосив під корінь усе їхнє кодро. А ти ще дивуєшся, що в них імена є! Самець — Ташчайнар — такий сильний, що може коня звалити. А вовчиця Акбара — анабаша розумна звірюка, ой яка розумна! І тому особливо небезпечна.

— Та перестань, батько мого сина, не жартуй! Що я тобі, дитина? — недовірливо усміхнулася Гулюмкан.— Ти про них розповідаєш так, начебто з ними з дитинства живеш... Ну як таке може бути?

Бостон поблажливо усміхнувся, та, замислившись, вирішив заспокоїти дружину.

— Гаразд,— сказав він, помовчавши,— викинь усе це з голови. Просто я тебе потішити трохи хотів. Давай стели постіль. Пізно вже дуже. Вранці треба якомога раніше встати, сама знаєш, до великого окоту кілька днів лишилося. А деякі матки можуть і вночі або на світанку окотитися, особливо ті, у яких двійнята, а то й трійнята!

Анабаша — матка-проводирка.

Вже, коли, погасивши світло, вони лежали в постелі, Бостон, засинаючи, а засинав він швидко, розповів трохи про збори в районі, на яких не вперше обговорювали, чому сучасна молодь не йде у вівчарство, і що з цим робити, і як бути, отоді й почувся у дворі тупіт кінських копит. Гулюмкан підхопилася, підбігла до вікна у спідньому, лише шаль на плечі накинула, і побачила, що біля великої кошари спішилися два вершники з рушницями.

— Це наші повернулися, Рискул з Маратом,— сказала вона.— їздили Базарбая проваджати.

— Ото дурні! — пробубонів Бостон і заснув.

Але Гулюмкан заснула не відразу. Укрила тепліше синочка в ліжечку його саморобному — завжди він розкривається уві сні, скидає з себе одяг. Лихо, а не дитина,— ніколи не дає спати, особливо коли спати хочеться. Та сьогодні сон не йшов до неї. День випав дуже вже метушливий, дурний якийсь. І все це через Базарбая. Упав, як сніг на голову. А Бостонові це як ніж гострий. Така він людина, Бостон, не любить галасу й метушні, не полюбляє таких нахаб, як Базарбай, хоч той наче нічого поганого йому й не зробив. Звичайно, Базарбай йому не друг, заздрить, що в Бостона справи йдуть добре... А скільки праці треба докласти, Базар-баєві невтямки. Завтра Бостон як з самого ранку впряжеться, так і до пізньої ночі, і всюди сам, і скрізь хазяйське око потрібне.

Гулюмкан підходила до вікна, вглядалася в алюмінієву пітьму ночі, місяць яскраво світив над горбатими горами, і зірки — усі до єдиної — мерехтіли на повну силу. На ранок місяць зайде і зірки згаснуть, але в той пізній час ніч здавалася вічною, непозбутною. У глибокій тиші передгір'я було чути лише звичний стукіт движка, що стояв на відшибі.

Важко сказати, чи довго проспала Гулюмкан, можливо, тільки задрімала, та враз крізь сон серед собачого гавкання вирізнилося якесь

протяжливе завивання. Гулюмкан мимоволі прокинулася, переборюючи сон, і тепер уже виразно почула прикре, що здіймалося до самого неба, надсадне вовче виття. Виття наганяло жах, Гулюмкан стало не по собі, і вона ближче присунулася до чоловіка, пригорнулася до нього. Але виття перейшло вже в тужливий плач — у ньому звучали нестихаючий біль, стогін і воання звіра, який страждає.

— Це вона, Акбара! — охриплим зі сну голосом мовив Бостон, різко підіймаючи голову.

— Яка Акбара? — Гулюмкан навіть не втямила, про що йдеться.

— Вовчиця! — сказав Бостон і, прислухаючись до вовчого виття, додав: — І він, Ташчайнар, теж їй підвиває. Чуєш, реве, як бик на бойні.

Вони завмерли, затамувавши подих. Оу-оу-у-у-уа-а-а! — і знову дикі, сповнені туги ридання далеко розляглися в безкрайній ночі.

— Чого це вона, чого виє? — злякано прошепотіла Гулюмкан.

— Як чого? Тужить звір! Вони помовчали.

— Ото біда! — Бостон досадливо вилаявся.— Ти полеж тут та подивись, щоб дитина не прокинулася. Та не бійся, не маленька! Ну, виє вовчиця десь поблизу, плаче за вовченятами, що ж тепер вдієш? А я піду подивлюся, що в кошарах робиться.

З цими словами він похапцем одягнувся, не гасячи світла, вийшов узутися, потім повернувся до кімнати, погасив світло й пішов, зачинивши за собою двері передпокою. Вона чула, як він пройшов під вікнами, бурмочучи якісь лайливі слова, кликав собаку: "Жайсан, Жайсан! Іди сюди!" — і як поступово кроки його стихли. І тоді знову донеслося зтяжне виття вовчиці, їй басовито-утробно підвивав вовк. У їхньому витті

клекотлива лють, погроза змінювалася плачем, а потім у ньому знову наростали шалені відчай і лють, і знову їх змінювало благання...

Неможливо, нестерпно було слухати це виття. Гулюмкан затулила вуха, потім пішла, накинула защіпку на двері, наче вовки могли увірватися в дім, і, тремтячи й кутаючись у вовняну хустку, лягла на постіль, не знаючи, що робити, боячись, що вовки знову завиють і розбудять малюка. Найбільше вона боялася, що Кенджеш прокинеться й злякається.

А вовки все вили, і здавалося, що вони кружляють десь поблизу, переходять з місця на місце, шастають довкола. У відповідь їм злісно і з вищанням гавкали собаки, але покинути межі двору вони не сміли. Раптом пролунав оглушливий постріл, за ним другий. Гулюмкан зрозуміла, що Бостон і нічник Кудурмат палять для перестрашу.

Після цього все стихло. Замовкли собаки. Замовкли і вовки. "Ну, слава богу, а то просто напасть якась!" — подумала з полегшенням Гулюмкан. І все-таки на душі в неї було тривожно. Вона взяла сонного Кенджеша, понесла до себе на велику постіль, поклала посередині, щоб дитина була між батьками. Тим часом повернувся й Бостон.

— Сон перебили, щоб їм грець,— сердито бубонів він, напевне, маючи на увазі і вовків, і собак, і все з ними пов'язане.— Ну й тварюка цей Базарбай, ну й тварюка! — обурювався він, лягаючи знову в постіль.

Щоб не тривожити чоловіка, Гулюмкан вирішила не розпитувати його ні про що, бо ж і так вовки не дали йому нормально поспати. Адже до схід сонця йому треба бути на скотному дворі — він не з тих чабанів, котрі можуть дозволити собі встати пізніше.

У Гулюмкан полегшало на серці, коли вона побачила, що чоловік заспокоївся, що він радіє, пригортаючи до себе малюка і шепочучи йому лагідні слова. Любив Бостон свого Кенджеша, тому й дав йому ім'я —

Кенджебек, тобто молодший бек, молодший князь у роду. В усі часи пастухи мріяли вийти в князі, але в цьому була й іронія долі, що в усі часи пастухи залишалися пастухами. Бостон теж не був винятком.

Вони знову поснули, цього разу з малим посередині, але невдовзі пробудилися знову від тужливого вовчого виття. І знову загавкали у дворі розтривожені собаки.

— Та що ж це таке! Що ж це за життя! — спересердя поремствувала Гулюмкан і сама пожалкувала про свої слова: Бостон мовчки встав і почав одягатися у потемках.— Не йди,— попросила вона.— Нехай виють. Я боюся. Не треба, не йди!

Бостон не став заперечувати дружині. І так лежали вони в темнім домі темної ночі в горах, проти волі прислухаючись до виття вовків. Уже давно минула північ, уже мало світати, а вовки все надривалися, дошкуляючи людям тужливим і злобливим виттям.

— Усю душу вимотали, що їм потрібно? — не витримала Гулюмкан.

— Що їм потрібно? Зрозуміло, дитинчат своїх вимагають,— відповів Бостон.

— То вони ж не тут, дитинчата ці. Їх давним-давно повезли.

— А звідки їм про це знати? — мовив Бостон.— Вони звірі, вони знають одне: їх сюди привів слід і тут для них усе — кінець, світ клином зійшовся. Піди спробуй поясни їм. Жаль, що мене не було тоді вдома. Я б цій тварюці Базарбаю за таке діло в'язи скрутив. Здобич узяв він, а розплачуватися нам...

І на підтвердження його слів над кошарою линуло виття — то тужливе й жалісливе, то люте й злісне — це вовки, засліплені горем, кружили, блукаючи в темряві. Особливо надривалася Акбара. Вона

голосила, як баба на кладовищі, і Гулюмкан згадувала, як сама вона голосила й билася головою об стінку, коли загинув на перевалі Ерна-зар, — її охопила невимовна туга, і їй коштувало чималих зусиль, щоб стриматися і не розповісти Бостонові, про що думала і що відчувала вона в ці хвилини.

І так лежали вони, не заплющуючи очей, лише малий Кенджеш, безвинне дитя, спав непробудним сном. І слухаючи невгамовне виття Акбари за викраденими вовчєнятами, ще більше переживала мати за свою дитину, хоч ніщо їй не загрожувало.

Над горами зайнялася зоря. Відступала, розчиняючись, пїтьма в небесах, відслуживши нічну службу, згасали зірки, виразніше вимальовувалися далекі й близькі гори, і земля ставала землею...

У цей час вовки, Акбара і Ташчайнар, відходили в гори, в бік Башатського межигір'я. їхні силуети то вимальовувалися на узгір'ях, то розчинялися в імлі. Вовки понуро бігли підтюпцем — нелегко їм далися втрата дитинчат і безперервне виття цілісіньку ніч. Звідси їм було б по дорозі завернути в той видолинок, де залишалася більша частина туші вбитого напередодні яка. Звичайно, вони неодмінно знову досхочу наїлися б свіжини, але цього разу Акбара не захотіла повертатися до законної здобичі, а Ташчайнар не посмів зробити це без неї, анабаші.

На сході сонця вже неподалік лігвища Акбара стрімголов рвонула вперед, начебто її чекали сисунці. Цей самообман передався і Ташчайнару, і тепер вони вже обоє мчали по межигір'ю — їх гнала вперед надія якомога швидше побачити свій виводок.

І все повторилося — шмигонувши в лази серед заростей, Акбара вбігла в розколину під навісом скелі, знову обнюхала порожні кутки, холодну підстилку, знову переконалася, що їх, її дитинчат-сисунців, немає, і, не бажаючи упокоритися, вискочила з нори, та, ошалівши від горя, знову гризнула Ташчайнара, що незграбно зіткнувся з нею коло

входу, і знову заметалася біля струмка, винюхуючи сліди Базарбає-вого перебування напередодні. Тут усе було гидке й вороже — особливо обіперта об камінь почата пляшка горілки. Різкий і ядучий запах роздратував вовчицю, вона гарчала, кусала себе, гризла землю, а потім заскиглила протяжливо, задерши морду, заплакала вголос, наче її смертельно образили, і з її незвичайних синіх очей покотилися градом каламутні сльози.

І нікому було розрадити її горе, нікому було відповісти плачем на її плач. Холодними були великі гори...

III

Уранці наступного дня, десь близько десятої години, Базарбай Нойгутов зібрався сідлати коня, щоб навідатися в райцентр, але помітив, що до них прямує вершник. Цікаво, що йому знадобилося на Таманському зимовищі? Вершник у жовтому дубленому кожусі нарозхристі та лисячій шапці їхав дорожньою напівриссю з західного боку, по підніжжю малого схилу. Добре, впевнено сидів він у сідлі. Базарбай одразу впізнав кінного і, вдивляючись краще в золотавого дончака, упевнився, що не помилився, — це був сам Бостон Уркунчієв верхи на Донку-люці. Несподівана поява Бостона неприємно здивувала Базарбая, настільки неприємно, що він відклав убік сідло і вирішив дочекатися свого сусіда-недруга. А щоб Бостон не подумав, що він його зустрічає, заходився обтирати коня віхтем соломи. Удавав, що заклопотаний своїми справами. У Базарбая було таке дивне відчуття, ніби Бостон застав його зненацька. Він окинув поглядом двір, кошари, пастухів, зайнятих зранку ділом, — чи все ладно. Звичайно, на зимовищі у Бостона порядку більше, Бостон на роботі звір звіром, але на те він і передовик (злі язички подейкували — у ті славні роки бути б йому засланому, як куркулеві, в Сибір), а Базарбай що — звичайний, рядовий азіатський чабан. Таких, як він, не злічити по горах та по степах, вони й пасуть оті мільйонні стада, копита яких не дають змоги траві піднятися над землею, вибиваючи її на корені. А потім з кожного окремо питають. Бостон — одне діло, він — інше. Поки Бостон під'їжджав, у голові завертілися думки. "І чого це наш

куркуль раптом завітав так рано? Ніколи такого не було! — дивувався Базарбай.— І чого б це? З якого побиту?" Вирішив навіть запросити Бостона в дім, коли таке діло, та, уявивши свою оселю, занедбаний бригадний дім і передусім свою жінку, нещасну, злобливу Кок Турсун (хіба її можна порівняти з Гульюккан!), відмовився від такої думки.

Наблизившись до Таманського зимовища, Бостон притримав на краю двору коня, огледівся на всі боки помітивши біля навісу самого хазяїна, попрямував до нього. Вони стримано привіталися — Бостон так і не зліз з сідла, Базарбай і далі займався своїми справами. А втім, жоден із них не вбачав у тому для себе образи.

— Добре, що я тебе застав,— сказав Бостон, пригладжуючи долонею вуса.

— Як бачиш, я на місці. А що таке, коли не секрет?

— Який тут секрет, справа є.

— Ну, така людина, як ти, марно не приїде,— погордливо мовив Базарбай.— Правильно кажу?

— Правильно.

— Тоді злазь з коня, якщо у справах прибув.

Бостон мовчки спішився, прив'язав Донкулюка до конов'язі. Як завжди, і цього разу не забув пустити попругу, щоб кінь відпочив від ременів, які стискали груди, щоб рухався вільніше. Потім озирнувся довкола, ніби оцінював, що діється у дворі.

— Чого стоїш? Що видивляєшся? — з неприхованим роздратуванням буркнув йому Базарбай.— Сідай ось на колоду,— запропонував він, а сам прилаштувався на тракторній покривці, що валялася під ногами.

Вони подивилися один на одного з тим же глухим невдоволенням. Усе в Бостоні не подобалося Базарбаєві — і що кожух на ньому добрий, обшитий по краях чорним смушком, і що розстебнутий він на його широких грудях, і що сам він дужий, і очі в нього ясні, і що обличчя кольору темної міді, а Бостон від нього, Базарбая, років на п'ять старший, не сподобалося й те, що вчора Бостон напевне лежав у постелі з Гульюмкан, хоча яке, здавалося б, йому до того діло.

— Ну, викладай, слухаю тебе,— кивнув Базарбай.

— Розумієш, я в якій справі,— почав Бостон.— Бачиш, он і курджун прихопив, прив'язав до сідла. Ти тих вовченят віддай мені, Базарбаю. Треба їх повернути на місце.

— На яке місце?

— Підкласти в лігвище.

— Он воно що! — єхидно скривився Базарбай.— А я все думав, чого це наш передовик завітав зранку. Справи свої залишив і прискакав. Ти, мабуть, забуваєш, Бостоне, що я не ходжу в тебе в пастухах. Я такий самий чабан, як ти. І ти мені не указ.

— До чого тут указ — не указ! Ти що, не можеш спокійно вислухати? Якщо ти думаєш, що вовки забудуть про те, що вчора сталося, ти дуже помиляєшся, Базарбаю.

— А мені що! Нехай і не забудуть, мені яке діло до того, та й тобі яке діло?

— А таке, що вчора ми очей не склепили цілу ніч,— так вовки вили. Ці звірі не заспокояться, доки їм не повернуть дитинчат. Я знаю вовчу натуру.

Бостон явився до нього прохачем. І тому Базарбаю кортіло покомизитися, познущатися, похизуватися собою. Щоб сам Бостон прийшов до нього кланятись — таке й не присниться. І Базарбай вирішив, коли вже так повернулося, він

не пропустить нагоди. До того ж майнула зловтішна думка: добре, що не було їм уночі спокою, добре, що не до любощів Гулюмкан було Бостонови. Завжди б отак! І він сказав, спідлоба зиркнувши на Бостона:

— Не мороч мені голови, Бостоне! Знайшов дурня! Не для того я брав виводок, щоб повертати мало не з г'юкло-нами. Багато береш на себе! І знову ж, у тебе свої інтереси, а в мене свої. І плювати мені, чи спалося тобі з твоєю бабою, чи не спалося, мені від того ні холодно ні жарко.

— Подумай, Базарбаю, не відмовляйся зопалу.

— А що тут думати?

— Даремне ти отак,— ледве стримуючись, мовив Бостон. Він зрозумів, що зробив велику помилку. Тепер йому лишалося одне.— У такому випадку,— сказав він, усе ще намагаючись не втрачати самовладання,— давай сторгуємось почесному — ти продаєш, я купую! Тобі все одно продавати цих вовченят, то продай їх мені. Кажі свою ціну — і згода!

— Не продам! — Базарбай навіть підскочив.— Тобі ні за які гроші не продам! Подумаєш, який знайшовся,— продай! У тебе гроші, а в мене немає! Та плював я на те, що в тебе гроші. Я їх проп'ю, вовченят, але тобі не продам, чув? Мені плювати, хто ти і що ти! Слухай, сідай-но ти швидше на коня і забирайся, поки цілий і здоровий!

— Не кажи дурниць, Базарбаю. Давай поговоримо, як мужчина з мужчиною. Яка тобі різниця, кому продати вовченят?

— А така! Не тобі мене вчити. І без тебе вчений. А якщо хочеш, я тобі таке влаштую, чисто твої партійні збори, де ти все випендрюєшся, я, мовляв, усім передовикам передовик, усіх розуму навчаєш, так-от, я тобі там таке влаштую, що забудеш, звідки сонце сходить і куди заходить. Таке влаштую, що вік не забудеш!

— Ну й ну! — щиро здивувався Бостон, мимоволі відгороджуючись від Базарбая рукою.— Ти мене не лякай, поясни, за що на мене так уївся?

— За що в'ївся! А за те! Ти проти властей ідеш, ясно?! Тільки ти розумний! Начальство вимагає знищувати всюди хижаків, а ти вирішив вовків помилувати, вирішив розмножувати — так виходить? Подумай сам куркульською своєю головою! Я цілий виводок занапастив, отже, велику користь державі приніс, а ти хочеш підкласти їх у лігвище. Нехай ростуть, нехай плодяться — чи не так? Та ще мене підкупити хочеш!

— Не тебе підкупити я хочу — очі б мої на тебе не дивилися,— а купити вовченят. Тільки даремно ти мене лякаєш мало не судом. Ти спочатку подумай, поміркуй як слід, що ти робиш і хто ти після того є! Ти спочатку дорослих вовків прибери, якщо ти такий герой! І передовсім вовчицю, коли ти натрапив на лігвище. А якщо не можеш, скажи іншим, от, мовляв, так і так, і нехай цим займеться той, кому це під силу.

— А хто це — чи не ти часом?

— Та хоч би і я! А тепер спробуй знайди цих вовків — шукай вітра в полі. Якщо ти розорив їхнє лігвище, тепер вовка й вовчицю і не вистежити, і не порішити. Тепер вони будуть різати в окрузі все живе, усю худобу, у будь-який час мститимуть людині — спробуй упорайся з ними. Ти про це подумав?

— Говори, говори, бач, який знайшовся адвокат вовчий. Спробуй доведи — хто тобі повірить? Розповідаєш про вовків, як про людей, звик

усім уставляти клепки. Та я тебе бачу наскрізь! Я тобі інше скажу. Якщо ти приперся сюди на мене тиснути...

Базарбай, не договоривши, зірвав шапку з лисої голови, підскочив до Бостона: викапаний крутолюбий бик,— і вони зішлись дуже близько, лицем до лица, обидва сопіли, їх душила ненависть.

— Ну, що ти ще хочеш мені сказати? — захриплим від напруги голосом запитав Бостон.— А то ніколи мені!

— Я завжди знав, що ти жмикрут, собі на умі, тільки під себе гребеш, тому й по зборах валандаєшся — без тебе там, пастуха, не обійшлися. Тільки ніхто не знає, що ти від заздощів здихаєш, як собака, коли комусь щось світить. Не ти, бачиш, узяв здобич, не ти захопив виводок, том й не вгамуєшся, ночами не спиш, коли в когось хоч якась удача!

— Тьху ти! — не витерпів Бостон.— І я ще розмовляю з таким гадом! Та сам я дурень! Знав би, не приїхав! Кінчай розмову! Все! Тепер якщо і віддаси вовченят — не візьму. Іди, роби своє діло!

Бостон, розсерджений не на жарт, підійшов до конов'язі, різко висмикнув чумбур, підтягнув рвучко попругу так, що аж кінь захитався, переступаючи ногами, і з маху сів у сідло. Він був такий лютий, що не почув, як його гукала дружина Базарбая. Бідолашна жінка трішечки запізнилася. Вийшовши з дому, вона помітила, що чоловік її з кимось голосно розмовляє, розмахує руками. "З ким це він? — подумала вона.— Чи не сам Бостон завітав, а втім, чого б то йому до нас їхати?" Але враз збагнула, що між чоловіками якась суперечка, і заквапилася до них. Проте добігти не встигла — Бостон уже від'їхав на золотавому дончаку, і ви-

гляд у нього був розгніваний. Насунувши лисячу шапку, він стьобнув коня і помчав геть, поли кожуха розвівалися, як крила.

— Бостоне! Бостоне! Зачекай! Послухай мене! — крикнула Кок Турсун, але Бостон не оглянувся — хтозна, чи не почув, чи не захотів озватися.

— Ти чого людину образив? Через що у вас суперечка? — підступила Кок Турсун до Базарбая.

— Не твоє діло! І не горлань, чого тобі закортіло його кликати? Хто він тобі?

— Таж один раз у сто років приїхав до тебе, а ти?! І хто тільки тебе такого виродив на світ? Недолюдок ти, не людина!

Слова дружини лише розпалили Базарбая, він випростався, скочив на колоду і закричав услід Бостону:

— Рід твій спопелю! Не на такого напав! Звик, щоб усі голову перед тобою гнули! Мать твою...

— Перестань! Припини! — Кок Турсун сміливо кинулася до чоловіка, стягнула його з колоди.— Краще мене побий, навіщо ганьбиш людину? За що?

— Відійди, заразо! — відштовхнув її Базарбай.— Яке твоє діло? Він, бачиш, вирішив, що Базарбай вислужуватиметься перед ним. На, мовляв, візьми, заради бога, вовчενят, нехай буде по-твоєму! Не на того натрапив!

— То це ти через вовчενят? — здивувалася Кок Турсун.— Було б через що! Просто кінець світу! Сором який...

Того дня вовки знялися з місця. І не просто знялися, а покинули лігвище, не вернулися на ніч і стали бродити на стороні — то мляво відлежувалися, де трапиться, то знову гасали по окрузі, не дуже ховалися, поводитися нахабно, наче перестали остерігатися людей. Багато чабанів з округи помічали їх у найнесподіваніших місцях. І завжди вовчиця, низько опустивши голову, йшла попереду, мовби пойнята божевіллям, а вовк завжди трюхикав за нею. Складалося враження, наче та пара шукає свою погибель — так відверто вовки нехтували небезпекою. Кілька разів, викликавши небачений переполох серед собак, вони проходили поблизу осель і кошар. Собаки осатаніло гавкали, скаженіли, вдавали, що ось-ось кинуться в атаку, але вовки вперто не звертали на них уваги і, навіть коли їм услід стріляли, не прискорюючи ходу, продовжували свій шлях, ніби й не чули пострілів. Одержимість цих дивних вовків стала притчею во язицех. І ще більше заговорили про них, коли Акбара і Ташчайнар порушили вовче табу й почали нападати на людей. Одного разу вони серед білого дня накинулися на тракториста просто серед дороги. Він віз сіно в причіпному візочку. Заклинило руль, і тракторист, молодий хлопець, поліз подивитися, в чому справа. Він довго порався там, орудуючи ключами, і раптом помітив неподалік двох вовків, що ступали по талому снігу,— вони йшли до нього. Найбільше його вразили вовчі очі. Із сердитим, як він потім розповідав, заціпенілим поглядом вони наближалися до нього, причому вовчиця була трохи нижча в холці і синьоока. Очі в неї були вологі і пильні. Добре, що хлопець не розгубився, встиг заскочити в кабінку і зачинити дверцята. Добре, що мотор завівся від стартера, а то все доводилося заводити з плеча, від рукоятки. А тоді просто-таки пощастило. Трактор заторохтів, і вовки відскочили, але не пішли зовсім, а все норовили наблизитися то з одного, то з іншого боку.

Згодом лише чудом уцілів підліток-пастушок. І теж діло було вдень. Він вирушив верхи на ослику за паливом, від'їхав недалеко від дому — йому треба було привезти хмизу на розпал. Поки він різав серпом у кущах сухий хмиз, звідкілясь вискочили два вовки. Ослик навіть не встиг подати голос. Напад був раптовий, нишком і криваво. Хлопчик біг, не випускаючи серпа з рук, і, добігши до кошари, впав і почав кричати не

своїм голосом. Коли люди з кошари з рушницями побігли до чагарника, вовки неквапливо, підтюпцем щезли за пагорбом. Навіть постріли не примусили їх прискорити крок...

А трохи пізніше вовки влаштували справжню різню кітних маток, яких вигнали попастися неподалік від кошари. Ніхто не бачив, як і що трапалося. Спохопилися тільки тоді, коли тварини, що залишилися в живих, примчали перелякані у двір. Півтора десятка кітних маток лежали розтерзані на пасовиську. Усіх їх убили, перерізавши горло, убили безглуздо — не для насичення, а заради умертвіння.

І пішов рахунок злодіянням Акбари і Ташчайнара. І покотилася про них страшна слава. Та люди бачили лише зовнішній бік справи і не знали справжнього підґрунтя, справжніх причин помсти — не відали про безутішну тугу матері-вовчиці за вкраденими із лігвища вовчєнєтєми...

Базарбай гуляв, куражився — пропивав дурні гроші, бешкетував у ті дні по прибережних курортних ресторанах, безлюдних і понурих у мертвий сезон, затє горілки було всюди навалом. І скрізь Базарбай, напившись так, що навіть лисина ставала багровою, теревєнив про одне — про те, як

він здорово відшив Бостона — цього жмикрута і змія, що загордився і має про себе надто високу думку, цього прихованого куркуля, якого за колишніх часів поставили б до стінки як класового ворога, і все. Шкода, що ті часи минули. Такого типа розстріляти — святе діло! А що! У двадцяті, тридцяті роки будь-який міліціонер міг пристрелити чи то куркуля, чи то багатія просто в нього на подвір'ї. Про це книжки написані, і по радіо казали, як один куркуль пригноблював наймита, обраховував його, і за це куркуля розстріляли серед білого дня в усіх на очах, щоб не кортіло кривдити бідноту. Та найбільше Базарбай любив розповідати, при цьому сам збуджувався від своїх слів, як він дав Бостонові відко-ша, як він його картав та матюкав, коли той заявився до нього на Таман. Базарбаєві товариші по чарці,— переважно ті, що взимку тинялися з нічого робити,— домотдухчу!, реготали так, що шибки

дзвеніли у затхлих і смердючих від тютюнового духу приміщеннях громадського харчування, підохочували п'яного Базарбая, ще більше розпалюючи його хвалькуватість. Ці розмови доходили і до вух Бостона. Ось чому відбувся великий скандал на нараді в директора радгоспу.

Напередодні цілу ніч перевертався Бостон від безсоння, від тяжких думок, що нахлинули на нього. А все почалося з того, що знову закружили поблизу від зимовища вовки й знову затягли ту нестерпну пісню, що роздирає душу, і знову, тремтячи від страху, пригорталася Гулюмкан до чоловіка, а потім не витримала, знову принесла Кенджеша, що спав, у свою постіль, і погладжувала його, прикривала своїм тілом, начебто йому щось загрожувало. Не по собі ставало від цього Бостону, хоч він і розумів, що жінці простимо боятися темряви і незвичних звуків.

Кілька разів поривався Бостон піти і дати залп із рушниці, але дружина не відпускала, не хотіла ні на хвилину залишатися сама. Потім вона все-таки заснула тривожним, чутким сном, а Бостон так і не зміг подолати безсоння. Різні думки лізли в голову. І виходило, що чим довше він жив на білому світі, тим важче й складніше ставало жити, і не стільки навіть жити, скільки зрозуміти сенс життя. Те, про що перше не думалося або думалося невиразно, десь у глибині душі, тепер виникало в думках із настійною необхідністю знайти відповідь, що є що.

Адже з самого дитинства жив своєю працею. Доля йому випала важка: батько загинув на війні, коли він у другому

Домотдохчу — сезонні робітники будинків відпочинку.

класі вчився, потім померла мати, старші брати і сестри жили самі по собі, декого уже не було і в живих, і він за все має дякувати тільки собі, тільки своїй праці, він, як тепер розумів, ішов до певної поставленої самому собі мети наполегливо, неухильно, з дня на день, працював не покладаючи рук і вважав, що тільки в цьому і може полягати сенс життя. Так само ревно він примушував трудитися і всіх, хто працював під його

началом. Багато з тих, хто пройшов його школу, він вивів у люди, навчив працювати, а через те й цінувати саме життя у праці. А тих, хто не прагнув до цієї мети, Бостон відверто не любив і не розумів. Вважав таких людей нікчемними. Був з ними стриманий і непривітний. Знав, що багато хто за це ганьбив його позаочі, називав жмикрутом, куркулем, жалкував, що Бостон пізенько народився, а то гнити б його кісткам у снігах Сибіру. На жодну огуду Бостон, як правило, не відповідав, бо ніколи не мав сумніву, що істина на його боці, інакше і не могло бути, інакше світ перевернувся б догори дном. У цьому він був переконаний так само, як і в тому, що сонце сходить на сході. Лише одного разу сліпа доля поставила його на коліна і примусила гірко каятися, і відтоді пізнав він тягар і гіркоту сумнівів...

V

З Ерناзаром, покійним чоловіком Гулюмкан, до того трагічного випадку вони пропрацювали разом три роки. Хороший був працівник, нічого не скажеш, і людина надійна — саме така була потрібна Бостонови в його бригаді. Ерназар сам прийшов до нього, з того й почалася їхня спільна робота. Якось восени приїхав він до Бостона в Бешкунгей, де перебувала тоді отара напередодні зими. Поговорити, сказав, приїхав. За чаєм якраз і поговорили. Набридло, скаржився Ерназар, працювати з ким попало; як не старайся, якщо старший чабан не хазяїн, мало путнього в самому старанні. От роки йдуть, дві дочки підростають, дивись, і заміж скіро видавати, адже час швидко летить, і хоч скільки працюю, весь у боргах, дім побудував, хто не знає, скільки це коштує, а в тебе, Боске, так називав він його поважно, не приховаю, можна і попрацювати, і заробити. За вовну, за приплід, за приріст завжди в тебе, Боске, преміальні, і немалі. От і надумав просити тебе, якщо не заперечуєш, поговори з директором, нехай перекине мене до тебе першим чабаном, твоєю правою рукою. Не підведу, сам розумієш, інакше не заводив би цієї розмови... Бостон знав Ерназара і до цього, все-таки в одному радгоспі жили, причому Гулюмкан була далекою родичкою його дружини Арзигуль. Виходить, свої люди. Та головне, Бостон одразу повірив в Ерназара і потім ніколи не пожалкував про це.

От з цього все й почалося, з цієї нехитрої житейської історії. Спрацюватися їм було нескладно, бо Ерназар, як і сам Бостон, був уроджений хазяїн, з точки зору інших — дурень, яких мало: до радгоспної худоби ставився, як до своєї, начебто вона належала особисто йому. Хворий, чи що? А звідси впливало усе інше — і трудився як на себе, і турбувався про господарство як про своє кровне. Працелюбність була в натурі Ерназара. Він був наділений нею від природи, і розвинув її в процесі життя, якість ця вселенського порядку, нею, цією якістю, повинні бути наділені всі люди, тільки одні її розвивають у собі, цю якість, а інші ні. Адже коли подумати, то скільки їх, ледарів, скрізь і всюди — і дорослих, і юних, і чоловіків, і жінок. Начебто люди не розуміють, скільки нещастя й убогства в їхньому житті буває і було в усі часи через лінощі. Та Бостон і Ерназар були справжніми трудягами і тому споріднені душами. Тому й працювалось їм дружно і в злагоді, і розуміли вони один одного з півслова. Проте сталося так, що, певне, саме ця риса й зіграла свою фатальну роль у їхньому житті...

А втім, так це чи не так, хтозна." Справа в тому, що ще задовго до появи бригадних і сімейних виробничих підрядів Бостон Уркунчиев, очевидно, на підставі якоїсь своєї інтуїції наполягав щоразу при нагоді, щоб за ним, вірніше, за його бригадою, була закріплена земля для постійного користування. Ця проста ідея, щоправда, щиро висловлена, але з точки зору деяких ортодоксів зухвала, зводилася до того, що нехай, мовляв, у мене буде своя територія для пасовищ, тобто своя земля, нехай у мене будуть свої кошари, і за них я сам відповідатиму, а не завгосп-комендант, у якого голова не болить, якщо дах протікає; нехай у мене будуть у горах літні випаси, щоб не ганяти мене з отарою куди попало, і нехай усі знають, що ті випаси закріплені за мною, Бостоном, а не за кимось іншим; і щоб усім цим розпоряджався я сам, як хазяїн, як працівник, і тоді я зроблю в сто разів більше і дам значно більше продукції понад план, ніж на знеособленій землі, де я працюю все одно як наймит-джалдама, який наступної осені перейде невідомо куди.

1 Джалдама — орендатор.

Ні, не проходила ця Бостонова ідея. Спочатку всі погоджувалися, так, це, звичайно, правильно, розумно, за всіма отак би закріпити ділянки, нехай люди відчують себе хазяями і щоб діти, сім'я знали про це і разом працювали на своїй землі, та варто було комусь із пильних місцевих політекономістів засумніватися: чи не посягання це на священні принципи соціалізму? — як усі одразу ж відступали і починали говорити протилежне, доводили те, чого не було потреби доводити. Ніхто не хотів бути запідозреним у єресі. І лише Бостон Уркунчієв — темний пастух — уперто твердив своє майже на кожних радгоспних або районних зборах. Його слухали, захоплювалися і посміювалися: а що, мовляв, йому, Бостонові, що думає, те й говорить, втрачати йому нічого, з роботи його не виженуть, кар'єру не ламають. Щасливий! І щоразу йому давали відповідь з теоретичних позицій — особливо старався тут парторг радгоспу Кочкорбаєв, типовий грамотій з дипломом обласної партшколи. З тим Кочкорбаєвим стосунки в Бостона були майже анекдотичні. Стільки років був той парторгом радгоспу, але Бостонові так і не вдалося розібратися — чи то Кочкорбаєв удавав наївного буквоїда (напевне, це надавало йому якісь переваги), чи то й насправді був ним.

На вигляд такий собі червонощокий скопець — гладенький, як яйце, завжди при краватці, завжди з якоюсь папкою, завжди в турботах — справи-справи,— швидко ходить і швидко говорить, наче газету читає. Інколи Бостон думав: може, він і вві сні говорить як по-писаному.

— Товаришу Уркунчієв,— дорікав Бостонові з трибуни парторг Кочкорбаєв,— вам давно час зрозуміти, що земля у нас загальнонародне надбання. Так записано в Конституції. Земля в нашій країні належить народові, тільки народові і нікому іншому. А ви вимагаєте собі, можна сказати, мало не в приватну власність зимові і літні пасовиська, кошари, корми та всілякий інвентар. Цього ми допустити не можемо — ми не маємо права перекручувати принципи соціалізму. Ви зрозуміли, куди ви хилите і куди хочете нас завести?

— Нікуди я не хочу нікого заводити,— не здавався Бостон.— Якщо хазяїн не я, а народ, нехай народ іде і працює в моїй кошарі, а я

подивлюся, що з цього вийде. Якщо я не хазяїн свого діла, хтось врешті мусить же бути хазяїном?

— Народ, товаришу Уркунчієв, ще раз повторюю — радянський народ, держава.

— Народ? А я хто, по-вашому? Щось я не розторопаю. Чому я не держава? Начебто ти, парторг, молодий, учений, тільки чого вас там учили, коли я твоїх слів не розумію?

— Я, товаришу Уркунчієв, не піду у вас на поводі, тому що ви розводите куркульську демагогію, але запам'ятайте — ваш час минув, і ми нікому не дозволимо зазіхати на основи соціалізму.

— Ну, дивіться, вам, начальству, видніше,— огризався Бостон,— тільки я все одно на своєму стою, адже працювати мені, а не комусь іншому. Тільки що — ви мені рот затикаєте: народ, народ! Народ — хазяїн! Ну, добре. Нехай тоді народ і розсудить: худоби стає з року в рік все більше і більше, сорок тисяч голів тільки дрібної худоби в радгоспі — таке раніше нікому й не снилося, землі вільної все менше, а плани ростуть. Ось подивіться самі: колись я настригав вовни по три кілограми сімсот грамів з голови, а років двадцять тому починав,— усі знають,— з двох кілограмів, тобто за двадцять років з великими труднощами дав додачу всього кіло сімсот. А тепер за один рік план підвищили на півкілограма. Звідки я його візьму? Я що, чаклувати повинен? А не виконаю план, бригада нічого не одержить. А в них сім'ї. Навіщо тоді людям працювати, цілий рік доглядати овець? А як можна виконати такий план, коли кожен чабан тільки й кружляє, як шуліка, щоб перехопити в іншого випас кращий, тому що земля спільна, нема в неї хазяїна. І скільки бійок чабанських було через випаси, а ти, парторг, сам ні хрена не робиш і директорів руки зв'язуєш! Хіба я не бачу?

— Що я роблю чи не роблю — про це судити райкомові. Але й райком не піде на вашу небезпечну авантюру, товаришу Уркунчієв!

І так кожного разу розмова ішла в пісок...

А тут доля привела в чабанську бригаду Ерназара, і в Бостона з'явився близький однодумець і союзник. Дружини їхні, Арзигуль і Гулюмкан, підсміювалися було над ними: один одного вартий підібралися дружки — ні сну, ні відпочинку, їм тільки б працювати. Отоді й виник у них задум погнати на літо худобу за перевал Ала-Монгю. Ідея ця належала Ерназару. Що, каже, товктися ціле літо по передгір'ях, за кожную травинку з сусідами за груди хапатися, чи не краще податися за перевал, на Кічибельський випас. Старі люди кажуть, що за колишніх часів баї-скотарі нібито ходили туди з табунами й отарами. Отоді і склали пісню "Кічибель". Вони знали, що хоч Кічибельське джайляу і не дуже велике, зате трави там, розказують, билинні. За п'ять днів худоба набирає вагу, як за цілий місяць на відгодівлі.

Бостон і перше подумував про це, але з Кічибелем було багато неясного. Колгоспні тваринники ще до війни ходили на літо в Кічибель через єдино можливий перевалочний шлях — через льодовий Ала-Монгю. У війну, коли в аїлах залишилися лише старики й діти, уже ніхто не зважувався на такий похід. А потім бідні колгоспи об'єдналися в один великий радгосп з безглуздою назвою, що складалася з шести слів якогось чергового ...річчя, котре місцеві перейменували в "Берік", за назвою річки Берік-суу, і в тій суєті об'єднань і перетворень забули поступово про те, що влітку цілих два місяці, а то й більше, можна вигулювати худобу за засніженим перевалом великого Ала-Монпо. А може, нікому вже й не хотілося долати таку висоту: адже, щоб переганяти тварин через такий важкий гірський шлях, потрібен ентузіазм, одержимість хазяїна, який бажає якомога краще утримувати своїх тварин. Чи не тому в старі часи, зустрічаючись, киргизи питали один одного: "Мал жан аман-би?" — чи здорові худоба й душа? Передусім говорили про худобу. Що ж, життя є життя...

Запалившись цією стародавньою ідеєю, Бостон і Ерназар прикинули з олівцем у руках усі кічибельські варіанти: навіть за найменшими підрахунками, враховуючи, що тварини, долаючи перевал в один і інший

бік, скинуть вагу, справа варта заходу. Справа обіцяла велику вигоду — адже прямих витрат, якщо не рахувати провезення солі-лизунця, крім оплати праці, практично ніяких. Щоправда, поки що це були лише спокусливі сподівання.

Бостон вирішив передусім звернутися до керуючого відділенням, потім до директора радгоспу, а до парторга звертатися не захотів. Не любив він парторга, не раз переконувався — пустомеля, лише застерігає: цього не можна, того не можна, йому б тільки на зборах виступати, переповідати, що в газетах написано, та фронтити в краватці, А директору, голові радгоспу, Бостон розповів про задум: так, мовляв, і так, Ібраїме Чотбайовичу, збираємося з Ерназаром воскресити для користі справи старі пасовиська за перевалом Ала-Монгю. Спочатку, мовляв, підемо вдвох розвідати дорогу, глянемо, які місця на Кічібелі та які трави, а потім, після повернення, рушимо туди гуртом на ціле літо. І якщо вийде все, як хочеться, нехай той випас Кічібельський закріплять за ним, за Бостоном, ну, а якщо хто з чабанів побажає пробиватися слідом за ним за перевал, будь ласка, і тому місця вистачить, головне, щоб він, Бостон, знав, які випаси йому виділять і на що він може розраховувати протягом сезону. З цим і прийшов до вас, через два дні вирішили ми з Ерназаром вирушити на перевал Ала-Монпо, а діла поки що дружинам і помічникам передоручимо.

— До речі, Боске, а як дружини дивляться на ваш замір? — поцікавився директор.— Адже це не жарт.

— Наче розуміють. Нащо бога гнівити, моя Арзигуль — з головою баба, та й Гулюмкан, дружина Ерназара, та хоч і молодша, але здається, зовсім не дурна. І між собою, дивлюся, вони добре поладили. Ось що мене радує. А то гірше немає, коли баби гиркаються. Тоді життя не життя... Бували колись випадки...

І ще про дещо переговорили вони з директором. Виявилось, що восени в Москву на виставку з назвою, яку важко вимовити, ВДНГа чи

ВДНГи намічалася поїздка передовиків району і нібито Бостон значився у списку мало не першим.

— А чи не можна, Ібраїме Чотбайовичу, мені з жінкою поїхати? Моя Арзигуль давно мріє Москву побачити,— признався Бостон.

— Я тебе розумію, Боске,— усміхнувся директор,— поживемо — побачимо, як кажуть. Чому б і ні? Треба тільки згоду парторга дістати. Я поговорю з ним про це.

— З парторгом? — задумався Бостон.

— Та ти не сумнівайся, Боске. Що він, через тебе прискіпуватиметься до твоєї дружини, чи що? Адже не по-чоловічому це.

— Та не в цьому річ. Подумаєш, поїдемо — не поїдемо. Велика біда. Я ось про що хотів поговорити з тобою, директоре. Скажи, тобі дуже потрібен такий парторг у господарстві? Ніяк не можеш обійтися без нього?

— А що?

— Ну, мені важливо знати. От, скажімо, є у воза чотири колеса — і всі на місці, а якщо взяти й приробити п'яте колесо, воно й само не котиться, і іншим не дає. То потрібне це колесо чи ні?

— Бачиш... — Директор, високий, могутній чолов'яга з розкосими очима на широкому грубуватому обличчі, посерйознішав, почав перекладати папери на столі, прикрив очі стомленими повіками. "Недосипає, все крутиться",— подумав Бостон.— Чесно кажучи, тямущий парторг потрібен,— мовив він після паузи.

— А цей?

Директор зиркнув йому в обличчя.

— Навіщо нам з тобою це обговорювати? Коли його райком прислав, то що тут поробиш.

— Райком. От бачиш,— вирвалося в Бостона.— Мені іншим разом здається, що він усе прикидається, що йому чогось треба так себе поводити. Навіщо йому весь час страхати людей, ніби я соціалізм хочу підірвати? Адже це неправда. Адже я, коли щось і вимагаю, то для діла. Землю цю я не продам, не віддам комусь, вона як була радгоспна, так і залишиться. І все одно я, доки живу, доки працюю, буду жити своїм розумом.

— Та що ти мені все свої права, Боске. Не можна робити того, що ти пропонуєш.

— А чому не можна?

— Тому що не можна.

— Хіба це відповідь?

— А що я ще можу тобі відповісти?

— Я тебе розумію, Ібраїме Чотбайовичу. Ти одного разу погорів, хотів як краще, а тобі дали по шиї, понизили — перевели з райкому в радгосп.

— Правильно, і більше не хочу, щоб мені давали по шиї: вчений уже.

— От бачиш, кожен думає передусім про себе. Я не проти, про себе треба думати, тільки думати треба розумно. Карати треба не того, хто щось нове зробив, а того, хто міг зробити і не зробив. А в нас усе навпаки.

— Тобі добре розумувати,— усміхнувся директор.

— Усім так здається. А мені набридло жити як у гостях. З гостя який працівник? Сам розумієш. Ну день-два спочатку поішачить, а потім набридне... А в нас що виходить: працюєш, працюєш, а Кочкорбаєв тобі все по носу ляскає — ти гість, ти не хазяїн.

— От що, Боске, давай домовимося так: ти на мене не посилайся, а роби так, як вважатимеш за потрібне...

На тому й розпрощалися...

Через три дні на світанку вони з Ерназаром вирушили в Кічибель. Усі ще спали, коли вони сіли на коней. Бостон їхав на буланому мерині, його Донкулюк — у ту пору дволіток — ще був молодий, а в гори краще йти на тихохідному коні, адже на перевал не поскачеш галопом. У Ерназара теж був під сідлом добрий кінь. Коні на ту пору були вже в тілі, йшли швидко. Кожен віз з собою курджун вівса — на випадок ночівлі в снігах. Везли з собою й кожухи, теж на цей випадок.

Буває, що сама дорога приносить радість. Особливо коли попутник до вподоби і розмова невимушена щиро ллється. А цього дня погода була навдивовижу ясна — попереду здіймалися гори, нижчі і вищі кряжі, вкриті снігом, а коли озирнутися, позаду в низовині лежало, наскільки сягало око, велике озеро. І кожного разу хотілось озирнутися на застиглу, як притемнене дзеркало, синяву Іссик-Кулю.

— Ех, узяти б з собою хоч трішечки синяви Іссик-Кулю в курджуні,— пожартував Ерназар.

— А коня чим годуватимеш, замість вівса — синявою? — резонно відповів йому Бостон.

І обидва засміялися. їм рідко вдавалося звільнитися від щоденних важких чабанських турбот, і хоча їхали вони для того, щоб розвідати перегін через перевал, а попереду їх чекало ще важче й болючіше діло, в той час їм обом було добре і стежка предків поки що була до них милосердна. У Ерназара був чудовий настрій — усе-таки його ідея втілювалася. Від війни цілих сорок років ніхто не ходив за той перевал, а вони з Бостоном зважилися.

Ерназар, до речі, любив поміркувати, розпитати. І з себе він був показний чоловік, в армії, виявляється, служив в останніх кавалерійських частинах після війни. Постава була в нього хоч куди, хоч і минуло стільки років. Гулюмкан, сміючись, розповідала, що її Ерназар одного разу мало артистом не став. Приїхав якийсь кінорежисер і почав умовляти Ерназара знятися в кіно. Якби, каже, твій Ерназар жив у Америці, грати б йому ковбоя в кіно. А Гулюмкан йому й каже: "Знаю я ваше кіно, чула, одного табунника взяли зніматися, то він і пропав — якась артистка забрала його. Я свого Ерназара не відпущу". Сміх один!

А Бостон усе думав, як би восени, коли вони повернуться з Кічибелю, допомогти Ерназарові очолити бригаду. Нехай чоловік працює самостійно, давно час довірити йому чабанство, не годиться тримати його так довго в підпасичах, був би він, Бостон, директором радгоспу чи парторгом, знав би, яких людей, коли і куди призначати, але, як кажуть у народі, "бірі кем дуніє" — у світі завжди щось не так.

У горах їм уже не стрічалися трактори і вершники, усе рідше траплялися по дорозі зимовища й кошари, змінювався і ландшафт: природа була тут чужа, суворіша, холодніша. Під вечір, ще до заходу сонця, Бостон і Ерназар добралися по кам'янистій ущелині до підніжжя перевалу Ала-Монгю. Можна було б, доки не стемніло, проїхати ще далі, але розмірковували, що, переганяючи худобу, навіть якщо вийти на світанку, при зірках, все одно за цілий день більшої відстані в горах подолати не вдасться, а коли так, то, виходить, що тут, в ущелині, під самою зав'язкою перевалу, і доведеться зупинитися на ніч. Скотарі називають таку ніч шикама — ніч перед штурмом перевалу. До того ж

місце для шиками виявилось дуже зручним — річка збігала з льодовиків, тут був її початок, можна було вибрати місце під схилом, куди не доходив би вітер. Чабани добре знали, що пронизливий і небезпечний вітер з льодовиків завжди дме опівночі й аж до сходу сонця. Сховати численну отару від такого вітру на ніч і вранці із свіжими силами почати штурм перевалу — в цьому хитрість шиками.

Спішившись і розсідлавши втомлених коней, подорожні почали влаштовуватися на нічліг. Облюбували місце під невеликим стрімчаком, назбирали якогось палива — Ерназар не полінувався спуститися по ущелині досить далеко, туди, де росли карлуваті гірські деревця. Потім повечеряли біля вогню провізією, що прихопили з дому, навіть чай скип'ятили в жерстяному чайнику і, задоволені, стали вкладатися після довгої дороги на спочинок.

На гірських висотах під перевалом швидко стемніло і відразу похолоднішало — наче зима нагрянула. Шлях з літа в зиму становив усього день верхової їзди. Холоднечею повіяло з льодовиків Ала-Монгю — адже вони були зовсім недалеко, ці віковічні льодовики, як кажуть, рукою подати. Бостон вичитав у якійсь газеті, що ці льоди лежать на височинах уже мільйони років і що завдяки їм і можливе тут, у долинах, живе життя — льоди поступово підтаюють і дають початок річкам, які несуть свої води в жаркі низовини і поля, от як мудро влаштовано все в природі.

— Ерназарє,— сказав уже перед сном Бостон,— а холодно як! Відчуваєш, як проймає? Добре, що кожухи взяли.

— Кожухи — то що,— відіззався Ерназар.— Колись ще рятувалися молитвою, вона так і називалася — перевальна. Пам'ятаєш її?

— Та ні, не пам'ятаю.

— А я пам'ятаю, як дід розказував.

— Ану розкажи.

— Та я погано пам'ятаю — з п'ятого на десяте.

— Однак це краще, аніж ніяк. Давай починай!

— Ну, добре. Я буду говорити, а ти повторюй. Чуєш, Бостоне, повторюй: "О, Владико студеного неба, синій Тенгрі, не зроби жорстоким наш шлях через перевал льодовий. Якщо тобі треба, щоб худоба полягла в заметіль, візьми натомість ворону в небі. Якщо тобі треба, щоб діти наші задихнулися від холоду, візьми натомість у небі зозулю. А ми підтягнемо попруги коней, прикріпимо сильніше в'юки на бичачих горбах і звернемо до тебе наші обличчя, тільки ти, Тенгрі, не ставай на нашому шляху, пропусти нас через перевал до трав зелених, до водопоїв студених, а візьми натомість оці слова..." Здається, так, далі не пам'ятаю...

— Шкода...

— Та що шкодувати? Тепер такі молитви нікому не потрібні, тепер учать у школах, що все це відсталість і темрява. Он, мовляв, у космос літають люди.

— А до чого тут космос? Що, коли в космос літаємо, то треба й забути колишні заклинання? Хто в космос літає, тих на пальцях порахувати можна, а скільки нас на землі й землею живе? Батьки наші, діди наші землею жили, що ж нам у космосі? Нехай вони собі літають — у них своє діло, у нас своє.

— Легко казати, Боске, а такі, як наш парторг Коч-корбаєв, що не збори, паплюжать усе старе, кажуть — не так весілля справляєте, чому не цілуєтесь на весіллях, чому наречена з тестем не танцюють в обнімку? Навіть імена не ті даєте дітям — є, каже, затверджений згори список нових імен, а всі старовинні треба замінити. А то раптом причепиться —

не так ховаєте, каже, не так оплакуєте покійника. Як людям плакати, теж дає вказівки: не по-старо-житньому, каже, треба плакати, по-новому.

— Та знаю я, Ерназаре, ніби мені це невідомо. От якби я попав у Москву, а мене начебто восени збираються на виставку послати, отоді, слово честі, пішов би в ЦК, хочу дізнатися: чи справді потрібні нам такі, як Кочкорбаєв, чи то наше лихо? І нічого не скажи йому, тільки що — за горло бере, ти, каже, проти партії. Він один, бачиш, уся партія. І ніхто йому не заперечує. Он як у нас. Сам директор його обминає. Та бог з ним! Біда в тому, що таких, як Кочкорбаєв, немало і в інших місцях... Давай-но спати, Ерназаре. Адже завтра у нас найважчий день...

Так розмовляючи про те про се, заснули тієї ночі два чабани — в ущелині під великим льодовим перевалом Ала-Монгю. У примарній темній височині над горами вже сяяли зірки, усі до однієї, скільки їх є, всі висипали на небо, і дивно було Бостону, що такі великі й важкі, кожна з його кулак, зірки не падали, а висіли в небі і невпинно мерехтіли, і холодний вітер люто свистів між камінням... Завжди йому місця бракує, богові вітрів Шамалу... Завжди він невдоволений і завжди щось в собі таїть...

* * *

Такий же поривчастий холодний вітер вривався з тонким присвистом крізь віконні щілини і тієї глухої нічної пори, коли під важке виття вовків Бостонові заново згадалось усе пережите. І він знову перебирав у пам'яті давнє минуле, і душу його ятрила образа, завдана нікчемними людьми, які навіть нещастя інших використовують для глузування і наклепів. О, які сильні вони в цьому мерзенному своєму древньому ділі! Кого завгодно примусять страждати, кого завгодно примусять мучитися від безсоння — від царя до пастуха. І так недобре ставало Бостону від усіх цих безутішних думок, що іноді виття вовків, які знову об'явилися цієї ночі, здавалося йому криком його змученої душі. Йому здавалося, що це хвора душа бродить у темряві за кошарами, це вона, його осліпла від горя

душа, плаче і виє разом з вовчицею Акбарою. І не було ніяких сил переносити виття вовчиці, і хотілося заткнути їй горлянку. "Але ж настирна! Ну що ти їй зробиш? Що тобі потрібно від мене? — дратувався Бостон.— Нічим я тобі не зміг допомогти. Я старався, та не вийшло, Акбаро, повір, не вийшло. І не вий більше! Нема їх, нема тут твоїх вовченят, хоч сто верстов пробіжи, пропили їх і розпродали хтозна-куди. І тепер ти їх не знайдеш! Тож угамуйся! Скільки ти будеш карати нас? Іди, іди, Акбаро! Забудь нарешті. Розумію, важко тобі, але йди, щезни, і не доведи господь, щоб ти потрапила мені на очі, пристрелю тебе, нещасну, не зважатиму ні на що, пристрелю, тому що немає через тебе життя; не доводь мене, і без тебе тоскно, тебе я можу вбити, але що мені робити з тими, хто сміється над бідою моєю, то хоч ти йди, щезни, щоб більше ніколи не чути твого виття! І ще когось убив би я, і, клянуся матір'ю, не здригнулася б моя рука. Є в нас з тобою спільний ворог — у тебе, Акбаро, він украв дитинчат, а мене ця п'яна тварюка паплюжить паскудним язиком своїм. І коли я думаю про це і про те, як тоді, здираючи нігті, ліз у ту льодову безодню, і як кликав Ерناзара, й плакав сам-самісінький у нещадних горах, не хочеться жити, зовсім не хочеться. І не став би я жити, плював би на все, аби не цей малюк. Ось він тут, поруч, скрутився калачиком, спить, мати принесла його ближче до мене. Ну, зрозуміло, жінка боїться вовчого виття, а малюк спить, бо він чистий, бо він дитя цнотливе, бо він даний мені за муки мої, за те, що мені пережити довелося, в ньому кров і плоть моя, він мій зліпок останній. Але ж я не просив собі такої долі, вона сама прийшла, як приходять день, як настає ніч, правильно кажуть, від долі не втечеш, а цей гад Базарбай такий огидний наклеп на мене зводить, що так би й придушив його, як собаку, тому що немає на нього управи. А хто підспівує йому — перший наш парторг, наче робити йому нічого, підхоплює, що цей п'янюга плете, обездолити хоче мого малюка... Як же мені не зрозуміти твого горя, Акбаро!" Так думав Бостон, знемагаючи від безсоння тієї ночі, та навіть він при всьому його розумі і чуйності не міг уявити всю міру страждань Акбари. Хай не було в неї слів, але були муки, хоч їй і не дано було висловити їх словами. І ніяк не могла вона позбавитися цих мук, які спопеляли її. Хіба могла вона вискочити із власної шкури? Хіба не гасала вона безцільно й безперервно по горах і долинах разом з Ташчай-наром,

що невідступно біг слідом за нею всюди і завжди, сподіваючись загнати себе, упасти, померти від втоми, сконати? Хіба не намагалась вона укоськати, притлумити нестихаючий біль втрати, люто, відчайдушно нападаючи разом з Ташчайнаром на всіх, хто траплявся на їхньому шляху? Хіба не поверталася вона в своє лігвище під скелею, щоб іще раз упевнитися, що воно порожнє, щоб остаточно вбити в собі будь-яку надію, щоб не обманюватися більше сновидіннями?..

О, як це важко! Того вечора, тиняючись безцільно по окрузі, Акбара раптом круто повернула до Башатського межигір'я й помчала, усе прискорюючи біг, мовби якесь діло вимагало її негайної присутності. Ташчайнар, як завжди, біг слідом за вовчицею, не відстаючи від неї ні на крок. А Акбара все прискорювала біг і летіла як скажена по камінні, по кучугурах, хащами... Знайомою стежкою через старий лаз, через зарості барбарису проникла в лігвище і вже вкотре упевнилася, що воно порожнє, що воно давно нежиле, і знову завила, заскиглила жалісно, шукаючи й обнюхуючи все, що могло зберегти запах сисунців: "Де вони, що з ними? Де ви, щенята, чотири молочні грудочки? Коли б ви вирости, коли б зміцніли ваші ікла, коли б пішли ви поряд зі мною, якими б міцними були мої боки, а мої ноги не знали б втоми".

Акбара металася, бігала довкола струмка, де все ще тхнуло страшенно бридко з горла пляшки й лежали вмерзлі в землю залишки розкльованого птахами вівса...

Потім вона знову повернулася в лігвище, лягла, уткнувши морду в пах. Ташчайнар приліг поряд, зігріваючи її густим, щільним хутром.

Була вже ніч. І снилось Акбарі, що вовченята в неї під боком, тут, у лігвищі. Вони незграбно вовтузилися, припавши до сосків. Ах, як давно їй хотілося віддати їм молоко, все, що зібралося, до болю, все до краплини... І так жадібно ссали щенята, прицмокуючи й захлинаючись від великої кількості молока, і так солодко розтікалося по тілу вовчиці томливе відчуття материнської млості, тільки от молока чомусь не зменшувалось... І вовчицю-матір турбувало: чому так виходило, чому

соски її не облегувалися, а щенята не наїдалися? Однак усі четверо дитинчат тут, поряд, гад боком, ось вони — і той, що найпрудкіший від усіх, з білим кінчиком хвоста, і той, що найдовше від усіх їв і засинав із соском у пащі, і третій, забіякуватий і плаксивий, і серед них самочка — крихітна вовчиця з синіми очима. Це вона — майбутня нова Акбара... А потім снилося вовчиці, ніби вона не біжить, а летить, не торкаючись землі,— знову в Моюнкумах, у великій савані, і поряд з нею четверо вовченят, і вони теж не біжать, а летять, і з ними батько, Ташчайнар, який женеться величезними стрибками. Сонце яскраво світить над землею, і прохолодне повітря тече, струмує, як саме життя...

І тут Акбара прокинулася й довго лежала не ворухнувшись, пригнічена жорстокою дійсністю. Потім обережно встала, так обережно, що навіть Ташчайнар не почув, і, сторожко ступаючи, вийшла із лігвища. Перше, що вона побачила, вийшовши надвір, був місяць над сніговими горами. Місяць тієї ночі видавався таким близьким і так чітко виділявся на зоряному небі, що здавалося — до нього неважко й добігти. Вовчиця підійшла до струмка, що безперервно булькав, наче гомонів з кимось, сумно побродила по бережку, опустивши голову, потім присіла, підібгавши хвіст, і довго дивилася на круглий місяць. Тієї ночі Акбарі, як ніколи чітко й виразно, привиділась богиня вовків Бюрі-Ана, що знаходилася на місяці. Її незугарний силует на поверхні місяця був дуже схожий на саму Акбару — богиня Бюрі-Ана сиділа там як жива, відкинувши хвоста і роззявивши пащу. Акбарі здалося, що місячна вовчиця бачить і чує її. І, високо задерши морду, вона звернулася до богині, плачучи й нарікаючи, і клуби пари вилітали в неї з пащі: "Поглянь на мене, вовча богиня Бюрі-Ана, це я, Акбара, тут, у холодних горах, нещасна й самотня. О, як погано мені! Ти чуєш, як я плачу? Ти чуєш, як я вию і ридую, і вся утроба моя горить від болю, а соски мої набрякли від молока, і нема кого напоїти мені, нема кого нагодувати, втратила я своїх вовченят. О, де вони і що з ними? Зійди ж донизу, Бюрі-Ана, зійди до мене, і ми сядемо рядком, повиємо, поридаємо разом. Зійди ж донизу, вовча богине, і я поведу тебе в ті краї, де я народилася, у степи, де не залишилося місця для вовків. Зійди сюди, у ці кам'яні гори, де також нема для нас місця, мабуть, ніде немає місця для вовків... А якщо не

зійдеш, Бюрі-Ана, візьми мене, самотню вовчицю, матір Акбару, до себе. Буду я жити на місяці, жити з тобою і побиватися за землею. О Бюрі-Ана-а-а, чи чуєш ти мене? Почуй, почуй, почуй мене, Бюрі-Ана, почуй мій плач!"

Так плакала, так вила на місяць Акбара тієї ночі серед холодних гір...

* * *

Коли минула ніч — шикама — на перевалі, перший устав Ерназар і, кутаючись у кожух, пішов поглянути на спутаних коней.

— Холодно? — запитав Бостон, з острахом виглядаючи з-під кожуха, коли Ерназар повернувся.

— А тут завжди так,— відізвався Ерназар.— Зараз холодно, а ледь сонечко вигляне, одразу потеплішає.— І він приліг на попону.

Рано ще й сутінно було в той час у горах.

— Як там наші коні?

— Нормально.

— Я от думаю: будемо худобу гнати, не завадить намет поставити тут на ніч, усе тепліше буде.

— А чого ж не поставити,— погодився Ерназар.— І оком не змигнеш — поставимо. Аби шлях прокласти, а решта від нас залежить.

Коли зійшло сонце, в горах і справді потеплішало. Повітря швидко прогрілося, і, ледь розвиднілося, вони осідлали коней.

Перш ніж сісти в сідло, Бостон ще раз огледівся, окинув очима довколишні кручі і скелі. Дикі й високі були вони, і людина здавалася нікчемно малою поряд з ними. А вона кидала виклик цим горам. "Перевал нас не злякає,— подумав Бостон,— мова йде про життя. А коли мова йде про життя, людину ніщо не може злякати, їй скрізь дорога — в морі, під землею, в небі. Пройдемо і ми".

Спочатку вони відшукали давню стежку з відсунутими з дороги каменями і подумки простежили, як вона піде через перевал. Виходило, що шлях пролягав по засніженій сідловині між двома вершинами. Туди й рушили. Там, за цією сідловиною, певно, й починався спуск на протилежний бік хребта Ала-Монгю, там і знаходився джайляу Кічибель, де, як розповідали старі люди, росте березовий ліс і тече швидка гірська річка. Нерідко отак ховає природа заповітні свої місця в далекі куточки, робить їх неприступними. Та коли йдеться про хліб насущний, людині доводиться добиватися свого — їй треба жити на землі...

Стежка ставала все крутішою. Коли почався сніговий наст під ногами, коням стало важче йти — чим далі вони йшли, тим глибшим був сніг. Світило сонце, вітер ущух, і в цілковитій тиші швидке дихання коней було чути так добре, як власне дихання.

— Ну що? — озираючись, запитав Бостон Ерназара.—

Якщо сніг діставатиме вівцям вище черева, нам сутужно буде. Що скажеш?

— Не без того, звичайно, Боске, ідемо ж куди! Та головне, щоб недовго було сутужно. Тоді на випадок чого прориємо стежку для овець, а деінде і протопчемо.

— Я теж про це подумав. Треба нам з собою лопати привезти. Запам'ятай на майбутнє, Ерназарє, що нам треба взяти лопати.

Коли сніг сягнув коням вище колін, чабани спішилися і повели коней на повідку. Тут забракло повітря, довелося дихати ротом. Снігова білизна сліпила очі — знадобилися темні окуляри, у яких тепер усі ходять на вулиці. Довелося скинути й кожухи, примостити їх на сідла. Коні важко дихали, спітніли, боки їхні ходили ходором. На щастя, до тієї критичної сідловини було взагалі-то не так далеко...

Сонце вже стояло в zenіті над вічним нагромадженням заціпенілих засніжених гір. Ніщо не віщувало зміни погоди, якщо не брати до уваги кількох хмаринок, що лежали на їхньому шляху. Крізь них або, вірніше, по них можна було пройти, як по ваті. Навіть не вірилося, що в цей час у пони-зов'ї Приіссиккулля було так жарко, що відпочиваючі загорали на пляжах біля озера.

їм залишалося ще метрів п'ятсот, і тепер вони вже думали про те, що добре було б, коли б по той бік перевалу справи пішли не гірше...

Нарешті перевал було взято, і Бостон з Ерназаром зупинилися перепочити. Вони зовсім запарилися. Захекалися. Та й коні добряче втомилися. Щасливі й задоволені, вони дивилися вниз на пройдений ними шлях.

— Ну, все, Боске,— сказав, усміхаючись, Ерназар. Очі його сяяли від радості.— З отарою тут можна пройти. Звичайно, якщо погода буде.

— Тож-бо й воно. За тихої погоди, звичайно.

— Ось ми з тобою йшли дві з половиною години,— сказав Ерназар, глянувши на годинник.— І начебто нічого, га?

— Аз вівцями години три доведеться йти,— зауважив Бостон,— а то й більше. Та, головне, ми впевнилися — можна йти через перевал. А тепер ходімо далі. Он з того місця, думаю я, уже видно спуск, а може, відкриється і Кічибель. Там зараз повинно бути дуже зелено...

І вони пішли далі. Навколо лежав чистий сніг, де рівною пеленою, де здиблений і завихрений вітрами в блискотливі замети. Але була гадка, що десь попереду стихія снігу закінчувалася і починався інший світ. Їм хотілося якомога швидше пробратися туди й побачити своїми очима Кічібель — мету їхнього шляху. Так ішли вони по самій сідловині між горами, як між верблюжими горбами, і заповітне видовище здавалося зовсім близьким. Бостон, проорюючи сніг, ішов попереду, ведучи коня на повідку, як раптом щось задрижало в нього під ногами. Він почув позаду зойк.

Бостон різко повернувся і сторопів: Ерназар пропав, кудись щез — не було видно ні його, ні його коня. Тільки сніг клубочився там, де він щойно йшов.

— Ерназарє! — страшно закричав Бостон і сам злякався свого крику, що розкотисто пролунав у мертвій тиші.

Бостон кинувся до того місця, де клубочився сніг, і лише чудом зупинився, відсахнувся — перед ним зяяло провалля. Чорним мороком і мерзлотним холодом віяло з того провалу. Тоді Бостон ліг на сніг і підповз на животі до самого краю, не усвідомлюючи, вірніше, не осмілюючись усвідомити, що сталося. Ї весь він, з усіма його відчуттями й думками, перетворився на страх, і страх цей скував його тіло. Проте Бостон усе повз і повз, якась сила допомагала йому рухатися, примушувала дихати. Бостон повз, упираючись ліктями, струшуючи сніг, що налипав на обличчя. Він зрозумів, що під ним лід, і йому згадалися розповіді про розломи й тріщини, приховані під снігом, куди провалювалися, бувало, цілі табуни, згадалося прокляття "джаракага кет" — щоб тобі провалитися в бездонну тріщину. Але за що таке прокляття звалилося на Ерназара, та й не тільки на Ерназара, а й на нього самого?

Не інакше як за те, що він ненажерливий, усе йому мало, усім він невдоволений... Якби знав він, що може трапитися таке лихо...

Бостон поповз до краю розлому — і перед ним відкрився рваний чорний обрив, що спускався донизу рваною стіною. Він затремтів від жаху.

— Ерназаре,— прошепотів тихо Бостон,— у нього раптом пересохло в горлі,— потім загорлав диким, ламким голосом: — Ерназаре, де ти? Ерназаре! Ерназаре! Ерназаре!

І коли замовк, почув, як здалося йому, знизу стогін і ледь розбірливі слова: "Не підходь". І закричав Бостон:

— Ерназаре! Брате мій! Я зараз! Зараз! Потерпи! Зараз я тебе витягну!

Він підхопився, ризикуючи провалитися, розорюючи сніг, побіг до коня, почав здирати з нього збрую: моток мотузки й сокира, що вони про всяк випадок узяли, були приторочені до сідла Ерназара і разом з ним упали в прірву. Бостон вихопив ніж із піхов, обрізав кінці шкіряних ременів — підхвістя, нагрудника, стремен, попруги, повіддя, вуздечки і чумбура — і зв'язав усе в один ремінь. Порізався до крові — руки тремтіли від напруги. І знову кинувся він до розлому, знову доповз до самого краю, ліз, не вибираючи дороги, задихаючись, наче в агонії, ніби боявся, що ось-ось помре і не встигне порятувати Ерназара.

— Ерназаре! Ерназаре! — кликав він.— Ось мотузка, є мотузка! Чуєш, є мотузка! Ти чуєш? Ерназаре! Брате мій, відгукнися!

Зв'язаний із зброї ремінь, намотавши один кінець на кулак, він спустив у прірву. Але ніхто не вхопився за ремінь, ніхто не відгукнувся на його поклик. І не знав він, чи далеко спустився ремінь і яка глибина цієї прірви.

— Відгукнися, Ерназаре! Відгукнися! Хоч одне слово, Ерназаре! Брате мій! — кликав і кликав Бостон, та луна доносила із провалля його

власний голос, і від цього Бостону стало моторошно.— Де ти, Ерназар? — волав Бостон.— Ти чуєш, Ерназар! Що ж мені робити? — І, не маючи сили оволодіти собою, заридав, почав голосно вигукувати недоладні слова. Він жалівся батькові, що загинув на фронті, давно померлій матері, дітям, братам, сестрам, а особливо гаряче жалівся він своїй дружині Арзигуль. Ні, не вкладалася в його свідомості біда, що сталася... Загинув, загинув Ерназар! І ніхто не міг розрадити його в горі... Віднині воно житиме в ньому все життя... І закричав тоді Бостон: "Хіба ти не чув наших заклинань?! Що ж ти наробив і хто ти є після того?" — сам не розуміючи, до кого звертається,

Встав, хитаючись, збагнув, що вже вечоріє, і відчув, що на перевалі змінюється погода. Звідкілясь насунули хмари, поривами набігала холодна поземка. Та що робити? Куди йти? Кінь, якого він кинув на стежці, уже пішов назад — він бачив, як той спускається донизу, але наздогнати його не міг. Та яка користь від коня, коли він порізав усю збрую аж до попруги і стремених ременів. Розізлившись, Бостон копнув ногою нікчемне сідло. Так стояв він, запухлий, почорнілий, без шапки (шапка його допіру скотилася вниз, в ущелину), озираючись, серед скель і вічної мерзлоти на перевалі Ала-Монгю зовсім один. Пронизливий вітер на перевалі навіював безмежну тугу на його і без того вражену душу. Куди тепер іти і що робити? Як вдало все починалося, і де тільки взялася оця страшна ущелина на їхньому шляху. Окинувши поглядом свої сліди, він зрозумів, що Ерназар упав у розколину зовсім випадково — сам він пройшов буквально за півтора метра від краю розлому, а Ерназар, на нещастя, узяв праворуч — і впав разом з конем у льодову розколину, приховану під снігом.

Допомогти другові він практично не міг. Але й змиритися теж не міг. Бостон раптом подумав: а що, коли Ерназар ще живий, коли він тільки втратив свідомість,— тоді його потрібно терміново визволити з прірви, поки він не закоцюб там остаточно. І тоді, можливо, його вдасться порятувати. Пожбуривши кожух на сніг, він кинувся бігти вниз, хоч і важко було бігти по тих місцях. Треба знайти спосіб якомога скоріше сповістити радгосп про лихо, що сталося, думав він, тоді вони пришлють

на допомогу людей з мотузками, заступами, ліхтарями, і тоді він сам спуститься на мотузках в ущелину, знайде Ерназара і врятує його.

Він кілька разів падав, з жахом думав: "Тільки не зламати б ногу!" — і знову піднімався і прискорював крок.

Бостон біг, сподіваючись ще наздогнати коня, хоч на коні не було навіть вуздечки. Погода псувалася з кожною хвилиною. В повітрі кружляла снігова пороша. Та не це турбувало Бостона — він знав, що внизу снігопаду не буде, навіть якщо на перевалі почнеться завірюха. Його лякало, що ж буде з Ерназаром. Чи дочекається він рятівників, якщо він ще живий. Швидше, швидше,— гупало в нього в мозку. Його тривожило, що смеркало, а в темноті швидко не побіжиш.

Коня Бостонові так і не вдалося наздогнати. Відчувши волю, булана конячина поскакала в рідні місця.

Добре знайомими йому передгір'ями Бостон ішов навпростець, набагато скоротивши свій шлях. Він був змучений не стільки ходьбою по безкінечних байраках і нивах, скільки важкими думками про те, що сталося,— котрі не полишали його ні на хвилину. У голові в нього гуло від нескінченних планів урятування Ерназара. То йому здавалося, що він не повинен був іти з перевалу й залишати Ерназара самого, і нехай би його самого замела хурделиця. То вчувалося, як у безпросвітній темряві льодового підземелля стогне, конаючи, Ерназар, а вгорі над горами свище шалена завірюха. Коли ж він уявляв, що скаже сім'ї Ерназара, його дітям, його дружині Гулюмкан, йому ставало зовсім нестерпно, і здавалося, що він збожеволіє.

І все-таки не тільки невдачі підстерігали його, випала йому і вдача. Того дня хтось із чабанів справляв весілля в передгір'ї. Одружував сина-студента, що прибув на канікули. Гості пороз'їжджалися пізно, останні від'їхали далеко за північ вантажною машиною. Яскраво світив місяць. Повівало озерною прохолодою. В далекій низовині ледве вирізнялося

миготливе дзеркало Іссик-Кулю. Людям хотілося співати, і вони співали пісню за піснею.

Почувши пісні, Бостон устиг вискочити на дорогу і відчайдушно замахав руками. Цією машиною він і приїхав о другій годині ночі в радгосп "Берік". Машина зупинилася біля будинку директора радгоспу. Загавкав пес, намагаючись ухопити Бостона за чобіт. Не звернувши на нього уваги, Бостон застукав кулаком по вікну.

— Хто там? — долинув стривожений голос.

— Це я, Бостон Уркунчиев.

— Що сталося, Боске?

— Біда.

* * *

Другого дня опівдні рятівники вже йшли вервечкою до перевалу Ала-Монгю. Їх було шестеро разом з Бостоном. До того місця, куди можна було доїхати, людей підкинули всюдиходом. Тепер вони йшли на підйом з мотузками та інструментом. Мовчки, невпинно йшли слідом за Бостоном, зберігаючи дихання. З години на годину мав підлетіти на перевал вертоліт з міста, скинути їм на підмогу трьох досвідчених альпіністів.

Бостон думав про те, що вчора в цей час вони з Ер-назаром ішли цією ж стежкою на перевал і не знали, що підстерігає їх...

Він розумів, що навіть якщо Ерназар був живий одразу після падіння, то цілу добу на дні льодової прірви навряд чк він витримає. І проте, незважаючи ні на що, йому хотілося вірити в чудо.

Після заметілі, що розкошувала минулої ночі, на перевалі було сніжно й тихо. Сніг блищав до болю в очах. На жаль, віхола геть-чисто замела всі вчорашні сліди, і тепер Бостон не міг точно визначити, де той розлом у льодах. Але, як завжди, в житті нема лиха без щастя — хтось із рятівників знайшов у снігу кинутий Бостоном напередодні кожух, а за кілька кроків від кожуха знайшлося і сідло. Орієнтуючись за цими речами, вдалося досить точно визначити місце розколини, заметеної за ніч. На той час поспіли й альпіністи. Вони і спустилися в ущелину, за їхніми словами, завглибшки мало не з шестиповерховий будинок...

Піднявшись нагору, альпіністи заявили, що дістати Ерناзара не можуть. Його тіло дуже міцно вмерзло, впаялося в товщу льоду, так само, як і труп його коня. Альпіністи пояснили, що від різких ударів лід може зміститися, почнеться обвал, і тоді рятівники самі стануть жертвами, будуть розчавлені... Альпіністи сказали, що Бостону залишається тільки спуститися в ущелину і попрощатися з Ерназаром. Іншого виходу немає...

І ще довго, роки і роки, Бостонові снівся той самий сон, що навічно вкарбувався в його пам'ять, страшний сон. Йому снилося, що він спускається на мотузках у ту прірву, освітлюючи крижані стіни ручним ліхтариком. При ньому ще один запасний ліхтарик на той випадок, якщо він упустисть перший. Раптом він виявив, що запасний ліхтарик кудись зчез, і від цього йому не по собі. Тривожно і страшно. Хочеться кричати. Та він повільно спускається все глибше і глибше в страхітливе льодове підземелля, і нарешті світло ліхтаря вихоплює з темряви вмерзлого в лід Ерназара: Ерназар (так воно й було) стоїть на колінах, кожух задерся йому на голову, обличчя його закривавлене, губи міцно стиснуті, очі заплющені. "Ерназарє! — кличе його Бостон.— Це я! Чуєш, я хотів залишити тобі запасний ліхтар — тут так страшно і темно,— але я загубив його. Розумієш, Ерназарє, загубив. І все одно я віддам тобі свій. На, візьми мій ліхтар. Візьми, Ерназарє, прошу тебе!" Але Ерназар не бере в нього ліхтар і не відгукується. Бостон плаче, здригається від ридань і прокидається в сльозах.

І цілий день потім йому непереливки — у такі дні Бостон похмурий і сумний. Про цей сон він ніколи нікому не розповідав, жодній душі, і тим більше — Гулюмкан, навіть після того, як вона стала його дружиною. Нікому з сім'ї Ерназара не розповідав він також і про те, що спускався у прірву попрощатися з Ерназаром.

Коли він повернувся з перевалу додому, у бригаді всі вже знали про трагедію, що сталася. І не було для Бостона нічого важчого, ніж бачити прибуту горем, ридаючу Гулюмкан, йому здавалося, краще б йому загинути там, на перевалі, краще б йому ще тисячу разів спуститися в ту прірву і заново пережити весь той жах. Гулюмкан тяжко переносила загибель чоловіка. Боялися, як би вона не втратила розуму. Вона весь час поривалася кудись бігти: "Не вірю, не вірю, що він загинув! Відпустіть мене! Я знайду його! Я піду до нього!"

І якось уночі вона справді втекла. Натомившись за день, Бостон збирався було відпочити, ось уже кілька днів підряд йому не вдавалося роздягтися і лягти в постіль — доводилося зустрічати співчуваючих: люди їхали з усієї околиці, багато хто за старовинним звичаєм починав оплакувати Ерназара ще здалеку: "Ерназарє, рідний ти мій, як печінка моя, де побачу тебе?" — і він допомагав спішитися, заспокоював їх... А того дня вечір випав більш-менш вільний, і Бостон, роздягнувшись до пояса, вмивався на подвір'ї, поливаючи себе з ковша. Арзигуль була в Гулюмкан: ці дні вона майже весь час була в сусідки.

— Бостоне, Бостоне, де ти? — раптом долинув крик Арзигуль.

— Що трапилось?

— Біжи швидше, дожени Гулюмкан! Вона кудись побігла. Дочки її плачуть, а я не змогла її зупинити.

Бостон ледве встиг натягти майку і, як був з рушником на шії, витираючись на ходу, побіг наздоганяти знавіснілу Гулюмкан.

Наздогнав він її не одразу.

Вона швидко йшла похилим байраком, простуючи в бік
гір.

— Гулюмкан, зупинися, куди ти? — покликав її Бостон.

Вона йшла не озираючись. Бостон пришвидшив крок, він подумав, що Гулюмкан у такому стані може зараз кинути йому в обличчя звинувачення, котрого він найбільше боявся, скаже, що це він, Бостон, звів зі світу Ерназара, і ця думка як окропом обпалила його, адже й сам він мучився, карався від того, і не було спокою його душі. І що тоді він відповість їй?

Хіба він буде виправдовуватися? Та й їй яка користь з виправдань? Як довести, що бувають фатальні обставини, над якими людина не владна? Але й ті слова не тішили, і не було в природі таких слів, аби душа змирилася з тим, що трапалося. І не було слів, аби пояснити Гулюмкан, чому він іще живий після всього, що сталося.

— Гулюмкан, куди ти? — Захекавшись від бігу, Бостон порівнявся з нею.— Зупинися, послухай мене, ходімо додому...

Ще було добре видно в той вечірній час, гори ще бовваніли в тихому присмерку згасаючого дня, і, коли Гулюмкан обернулася, Бостонові здалося, що від неї, як примарне випромінювання, лилося горе, обличчя її було спотворене, наче вона дивилася на нього з-під товщі води. Йому було дуже боляче бачити її страждання, боляче за її жалюгідний вигляд — адже ще вчора вона була пишною, життєрадісною жінкою,— боляче за те, що вона бігла, не тямлячи себе, за те, що зім'яте шовкове плаття, в яке її вбрали, розійшлося на грудях, за те, що нові чорні ічиги здавалися на ній жалобними чобітьми, а коса її була розплетена на знак трауру.

— Ти куди, Гулюмкан? Куди йдеш? — сказав Бостон і мимоволі схопив її за руку.

— Я туди, до нього на перевал піду,— мовила вона якимсь чужим голосом.

Замість того, щоб сказати: "Ти що, здуріла? Коли ж ти туди доберешся? Та ти ж там задубієш одразу в такому тонкому платті!" — він став просити її:

— треба сьогодні. Скоро вже ніч, Гулюмкан. Підеш якимось іншим разом. Я сам покажу тобі те місце. А тепер не треба. Ходімо додому. Там дівчатка плачуть, Арзигуль тривожиться. Скоро ніч. Ходімо, прошу тебе, Гулюмкан.

Гулюмкан мовчала, зігнувшись від горя.

— Як же я буду жити без нього? — тужливо прошепотіла вона, хитаючи головою.— Як же він залишився зовсім один, не похований, не оплаканий — без могили?

Бостон не знав, як її втішити. Він стояв перед нею, пониклий, винний, в обвислій на худих плечах майці, з рушником на шиї, у кирзових чоботях, у яких чабан ходить і взимку і влітку. Нещасний, винний, пригнічений. Він розумів, що нічим і ніяк не може компенсувати втрату цієї жінці. І якби він міг оживити її чоловіка, помінявшись з ним місцями, він би, ні хвилини не вагаючись, зробив це.

Вони мовчали, кожен думав про своє.

— Ходімо.— Бостон узяв Гулюмкан за руку.— Ми повинні бути там, куди люди приходять згадувати Ерناзара. Повинні бути вдома.

Гулюмкан припала до його плеча і, мовби батькові рідному виливаючи горе, щось нерозбірливо бурмотіла, захлинаючись риданнями, здригаючись. Він підтримав її під руку, і так, разом сумуючи і плачучи, вони повернулися додому. Спадав тихий літній вечір, повний терпких запахів квітучих гірських трав. Назустріч їм, ведучи за руки Ерна-зарових дівчаток, ішла Арзигуль. Побачивши одна одну, жінки обнялися і з новою силою заплакали, наче після довгої розлуки...

Через півроку, коли Арзигуль уже лежала в районній лікарні, а Гулюмкан давно переїхала в рибальське селище на Побережжі, Бостонові пригадався той вечір, і очі його затуманилися від почуттів, що нахлинули на нього.

Бостон сидів у палаті в дружини, біля її ліжка, і з болем у душі дивився на її виснажене, знекровлене обличчя. День був теплий, осінній, сусіди по палаті переважно гуляли у дворі, і тому відбулася та розмова, яку почала сама Арзигуль.

— Мені хочеться тобі дещо сказати.— Повільно вимовляючи слова, Арзигуль ледве підвела очі на чоловіка, і Бостон помітив, що вона ще дужче пожовтіла й схудла за цю ніч.

— Я тебе слухаю. Що ти хотіла сказати, Арзигуль? — лагідно спитав Бостон.

— Ти лікаря бачив?

— Бачив. Він сказав...

— Стривай. Не має значення, що він сказав, про це потім. Зрозумій, Бостоне, ми повинні серйозно поговорити з тобою.

Від цих слів у Бостона стислося серце. Він дістав хусточку з кишені й витер на лобі піт.

— А може, не варто про це, видужаєш — тоді поговоримо.— Бостон спробував відвести розмову, що назріла, та з погляду дружини зрозумів, що наполягати не можна.

— Усьому свій час,— вперто ворушила блідими губами хвора.— Я тут усе думала — а що ще робити в лікарні, якщо не думати? Думала про те, що прожила з тобою хороше життя, і долею своєю я задоволена. Навіщо бога гнівити — дітей виростили, на ноги поставили, тепер вони можуть жити самостійно. Про дітей у мене з тобою окрема розмова буде. Але тебе, Бостоне, мені шкода. Найбільше за всіх мені шкода тебе. Неловкий ти, до людей підходу в тебе нема, ні перед ким не кланяєшся. Та й немолодий ти вже. Після мене не цурайся людей. Я до того, що після мене не бурлакуй, Бостоне. Справиш поминки, подумай, що тобі робити далі, я не хочу, щоб ти жив сам. Адже у дітей своє життя.

— Навіщо ти все це,— глухо мовив Бостон.— Чи про це нам говорити?

— Про це, Бостоне, про це! Про що ж іще! Про це й говорять наостанку. Адже після смерті не скажеш. Так-от, думала я і про тебе, і про себе. Часто приходять до мене Гульмкан. Сам знаєш, не стороння вона для нас людина. Так уже склалося життя, що залишилась вона вдовою з малими дітьми. Достойна жінка. Моя тобі порада — одружися з нею. А там уже сам вирішуй, як тобі вчинити. Кожен вільний сам за себе вирішувати. Коли мене не стане, скажи їй про цю нашу розмову... А раптом і вийде так, як мені хотілося, і в Ерназарових дітей буде батько...

Приїжджі на Іссик-Куль часто підсміюються над іссик-кульцями: живуть біля озера, а озера не бачать — усе ніколи їм. От і Бостон вряди-годи виривається до берега, а то все здалеку та мимохіть милувався іссик-кульською синизною.

А цього разу, вийшовши під вечір з лікарні, пішов одразу на берег — закортіло побути на самоті біля синього дива серед гір. Бостон дивився, як вітер жене~по озеру білі буруни, що здіймалися рівними, мовби

борозни за невидимим плугом, рядами. Йому хотілося плакати, хотілося щезнути в Іссик-Кулі — хотілося і не хотілося жити... Отак, як ці буруни,— хвиля здіймається, щезає і знову відроджується сама із себе...

* * *

І все-таки вовки допекли Бостонові — вони так довго, так нестерпно вили навколо зимовища, що примусили його встати з постелі. Та спочатку вони розбудили Кенджеша. Малюк прокинувся, плачучи, Бостон присунув синочка ближче, почав заспокоювати його, обнімаючи і пригортаючи до себе:

— Кенджеше, га, Кенджеше! Я ж тут. Ну, чого ти, дурненький? І мама тут — ось вона, бачиш? Хочеш киць-киць? Хочеш, щоб світло засвітив? Та ти не бійся. Це коти кричать. Це вони так виють.

Гулюмкан прокинулася і теж заходилася заспокоювати малого, але той не вгамовувався. Довелося запалити світло.

— Гулюм,— сказав дружині Бостон уже від дверей: він пішов увімкнути світло.— Піду все-таки пострахаю звірів. Так далі неможливо.

— Котра година зараз? Бостон глянув на годинник.

— Третя без двадцяти.

— От бачиш,— засмутилася Гулюмкан.— А о шостій тобі вставати. Куди це годиться? Ця проклята Акбара зведе нас з розуму. Що це за кара така?!

— Ну заспокойся. Що ж тепер робити? Я вмить повернуся. Та не бійся хоч ти. От клопіт, їй-богу. Я знадвору замкну двері на замок. Не хвилюйся. Лягай спати.

І він пройшов під вікнами, голосно тупаючи кирзачами, взутими наспіх на босу ногу. Бостонові хотілося нарешті зустрітися з вовками, і тому він навмисне голосно скликав собак, лаяв їх останніми словами. Він був готовий до всього — так остогидли йому ці вовки, що знавісніли від горя.

Допомогти їм він нічим не міг. Залишалося тільки сподіватися, що йому вдасться пристрелити вовків, коли він їх побачить, добре, що в нього була напівавтоматична рушниця.

Однак вовків він не зустрів. І тоді, проклинаючи цілий світ, повернувся додому. Але й заснути він теж не зміг. Довго лежав у темряві, в голові невідступно крутилися тривожні наболілі думки.

А думав він про різне. І найбільше про те, що з року в рік добросовісно працювати все важче і що в сучасного люду, особливо в молоді, зовсім сорому не стало. Слову тепер ніхто не вірить. І кожний передусім свою вигоду шукає. Адже до війни, коли будували знаменитий Чуйський канал, люди з'їхалися з усіх кінців країни, працювали безплатно й добровільно. А тепер ніхто не вірить, казки, мовляв, розповідаєте, чи ж можливо це. В чабани тепер нікого на аркані не затьгнеш. І всі про це знають, але вдають, начебто це тимчасові труднощі. А скажеш про це, звинуватять у наклепі. Співаєш, мовляв, з чужого голосу і ніхто не хоче подумати серйозно, що ж далі буде. Єдине, що заспокоювало, радувало його,— Гулюмкан не сварила його, не ремствувала, що йому доводиться цілий рік чабанувати без вихідних і відпусток. Отару залишити неможливо було, стадо не відключиш, не вирубаєш рубильник, не зупиниш, за стадом потрібен нагляд протягом цілої доби. От і виходить: хоч куди повернись, всюди не вистачає рук. І не тому, що немає людей, а тому, що люди не хочуть працювати. Але чому? Адже без праці не можна жити. Це ж загибель. Можливо, річ у тім, що треба жити й трудитися інакше? Найболючіше питання було, де брати для роботи в розплідних пунктах сакманників, щоб доглядали народжених ягнят. І знову ж, молодь туди не йшла. Там треба було цілу добу чергувати. Не за страх, а за совість стежити за приплодом, і тому молодих хлопців туди силою не заженеш. Сучасній молоді не хочеться товктися в багні й жити на

відшибі. Та й платили там мало, у місті за восьмигодинний робочий день на фабриці чи на будові юнак або дівчина могли заробити куди більше. "А як же ми ціле життя ішачили там, де були потрібні робочі руки, а не там, де вигідно? А тепер, коли настав час молодим братися за діло, від них користі мало — ні сорому в них, ні совісті",— скаржилися старі люди. Цей конфлікт, що поступово привів до нерозуміння і відчуження поколінь, давно вже ятриз душі людей. І знову в пам'яті Бостона постала все та ж розмова. Не стримався він тоді. Ї даремно. Знову весь виступ він присвятив тому, що людина повинна працювати як на себе. Іншого шляху він не бачить, а для цього необхідно, щоб працівник був особисто зацікавлений у тому, що робить. Бостон уже не раз говорив, що оплата повинна залежати від результатів праці, а головне — щоб для чабана земля була своя, щоб чабан за неї переживав, щоб помічники та їхні сім'ї переживали за цю землю, інакше нічого не вийде...

Відсіч йому, як завжди, дав парторг Кочкорбаєв. Газет-кіши, людина-газета, як прозвали Кочкорбаєва в радгоспі, сидів по праву сторону директорського столу, боком до Бостона. Нахмуривши брови — йому, певне, було непереливки,— безперестану поправляючи для солідності краватку, Кочкорбаєв неприязно косив очима на Бостона. Директор радгоспу Чотбаєв легко уявляв собі хід кочкорбаєв-ської думки. Він добре вивчив за багато років спільної роботи його непорушну, невикорениму, раз і назавжди завчену логіку демагога: знову, мовляв, виліз цей Бостон Уркун-чиев, куркуль і контрреволюціонер нового типу. Життя його б'є під дихало, а він усе своє. Загнати б його кудись далі, як за колишніх часів...

На робітничій нараді того дня був присутній і новий інструктор райкому, скромний на вигляд молодик, котрого люди в "Беріку" поки що не знали. Він уважно слухав виступаючих і все занотовував у свій блокнот. Чотбаєв передбачав, що Кочкорбаєв не пропустить нагоди похизуватися при новому інструкторові райкому. І не помилився. Після виступу Бостона Кочкорбаєв попросив слово начебто для репліки. І заговорив як по-писаному: він умів викладати питання геть-чисто як газета, і в цьому була його сила.

— До яких пір, товаришу Уркунчієв,— звернувся він до Бостона, як завжди офіційно, на "ви",—до яких пір ви будете баламутити людей своїми сумнівними пропозиціями? Тип виробничих відносин усередині соціалістичного колективу давно визначений історією. А ви хочете, щоб чабан, як хазяїн, вирішував, з ким йому працювати, а з ким ні і кому скільки платити. Що це таке? Не що інше як атака на історію, на наші революційні завоювання, спроба поставити економіку над політикою. Ви виходите лише з вузьких інтересів своєї отари. Для вас це питання питань. Але ж за отарою стоїть район, область, країна! На що ви нас штовхаєте — на перекручення соціалістичних принципів господарювання?

Розгнівавшись, Бостон зірвався з місця:

— Я нікого нікуди не кличу. Я втомився вже про це говорити. Нікого я нікуди не кличу, не моє пастушаче діло, що там відбувається в області, у країні, а то й у світі. І без мене вистачає розумак. А моє діло — отара. Якщо парторг не хоче знати, що я думаю про свою отару, навіщо викликати мене на такі наради, відривати від роботи? Пустопорожні розмови не для мене. Може, для когось вони й

109—2074

важливі, а я в них не розбираюся. Товаришу директор, ти мене більше не клич! Не треба мене відривати від роботи. Мені такі наради не потрібні!

— Ну як же так, Боске? — Чотбаєв безпорадно засовав-ся на місці.— Ти передовик, найкращий чабан у радгоспі, досвідчений працівник, ми хочемо знати, що ти думаєш. Для того і викликаємо тебе.

— Ти мене дивуєш, директоре.— Бостон не на жарт розійшовся.— Якщо я передовик, кому, як не тобі, директоре, знати, у що це мені обходиться. То чому ж ти мовчиш? Варто мені розкрити рота, як

Кочкорбаєв не дає мені й слова вимовити, прискіпується, ніби прокурор, а ти, директоре, сидиш і помовчуєш, начебто нічого не сталося і тебе це не стосується.

— Стривай, стривай,— перебив його Чотбаєв. Директор явно переполошився: він потрапив у дуже

скрутне становище — цього разу йому не вдасться зберегти нейтралітет між Бостоном і Кочкорбаєвим. У присутності інструктора директору доведеться зайняти певну позицію. А як не хотілося зв'язуватись з Кочкорбаєвим, оцією людиною-газетою, чия демагогія могла привести в дію грізні сили: адже Кочкорбаєв був далеко не єдиною ланкою в ланцюжку, що керується начотницькими принципами. І цього разу Кочкорбаєв навмисно загострив обговорення, з ходу звинуватив чабана — не більше й не менше — в "атаці на наші революційні завоювання", ну хто після цього посміє йому заперечити? Проте треба було якось виходити із становища.

— Стривай, стривай, Боске, ти не кип'ятись,— сказав директор і встав з-за столу.— Давайте розберемося, товариші,— звернувся до зборів Чотбаєв, гарячково обдумуючи, як примирити сторони. Звичайно, Бостон має рацію, але з Кочкорбаєвим жарти погані. Як же бути? — Про що в нас іде мова? — розмірковував директор.— Чабан, наскільки я розумію, хоче бути хазяїном отари й земель, а не особою, що працює за наймом, і говорить він не тільки від свого імені, а й від імені своєї бригади та чабанських сімей, цього теж не можна не брати до уваги. Тут, мені здається, є свій резон. Чабанська бригада — це і є наш малий економічний осередок. З нього й треба починати. Як я розумію, Уркунчієв хоче взяти все в свої руки: і поголів'я, і пасовиська, і корми, і приміщення — словом, усе, що потрібно для виробництва. Він збирається впровадити бригадний розрахунок, аби кожен знав, що може заробити, якщо працюватиме як на себе, а не як на сусіда, від і до. Ось як я розумію пропозицію Уркунчієва, і нам варто до нього прислухатися, Джантаю Ішано-вичу,— звернувся Чотбаєв до парторга.

— А я, як парторг радгоспу, котрим ми з вами, товаришу Чотбаєв, керуємо, розумію так, що підтримувати приватновласницьку психологію в соціалістичному виробництві не личить кому б то не було, і особливо керівникові господарства,— урочистим голосом дорікнув директору Кочкорбаєв.

— Та зрозумійте, це пропонується в інтересах діла,— почав виправдовуватися директор.— Адже молодь не йде в чабанські бригади...

— Отже, у нас погано ведеться агітаційно-масова робота, треба нагадати молоді про Павлика Морозова та його киргизького побратима Кичана Джакипова.

— А це вже вас стосується, товаришу Кочкорбаєв,— докинув директор.— Вам і карти в руки. Нагадуйте, агітуйте. Вам ніхто не заважає.

— І будемо агітувати, даремно ви хвилюєтесь,— з викликом мовив парторг.— У нас намічено цілий комплекс заходів. Але дуже важливо вчасно покласти край приватновласницьким прагненням, хоч би як добре їх маскували. Ми не дозволимо підривати основи соціалізму.

Слухаючи цю полеміку, котра велася цілком серйозно, Бостон Уркунчиев засмутився, страх мимоволі підступив до горла. Адже він сказав тільки, що йому хочеться нарешті попрацювати на землі так, як сам знає, а не за чужим підказом.

— Нікому ніяких поступок і потурань,— вів далі Кочкорбаєв.— Соціалістичні форми виробництва обов'язкові для всіх. Мої слова адресовані передусім товаришеві Уркунчиеву. Він увесь час добивається для себе якихось* виняткових умов.

— Не тільки для себе,— перебив його Бостон.— Такі умови потрібні всім, тоді в нас і робота ладитися буде.

— Маю сумнів! І взагалі, що це за манера така — ставити свої умови? Зробіть те, зробіть це. Вистачить уже того, що ви, товаришу Уркунчиев, у погоні за персональним випасом для своєї отари занастали людину на перевалі Ала-Монгю. Чи цього вам мало?

— Продовжуй, продовжуй! — відмахнувся спересердя Бостон. Невимовно прикро стало і боляче, що про загибель Ерназара говорили отак, мимохідь і між іншим.

— Що — продовжуй, продовжуй? Хіба я неправду кажу? — шпигонув його Кочкорбаєв.

— Так, неправду.

— Як же неправду, коли труп Ерназара до цього часу лежить у льодах на перевалі. І, можливо, ще тисячу років там пролежить.

Бостон промовчав, дуже вже неприємно йому було, що на зборах завели про це розмову. Але Кочкорбаєв усе не вгамовувався.

— Чого мовчите, товаришу Уркунчиев? — підлив він масла у вогонь.— Хіба не ви пішли відкривати для себе новий, персональний джайляу?

— Так, ішов для себе,— різко відповів Бостон.— Але не тільки для себе, а й для всіх, у тому числі і для тебе, Кочкорбаєв. Тому що я даю тобі їсти й пити, а не ти мені. І зараз ти плюєш у криницю, з якої п'єш!

— Що це означає? — обурився Кочкорбаєв, обличчя його налилося кров'ю.— Я всім зобов'язаний тільки партії!

— А партія, думаєш, звідки бере те, чим тебе годувати? — огризнувся Бостон.— З неба, чи що?

— Що це означає, що це за безвідповідальні слова! — підскочив Кочкорбаєв, гарячково поправляючи краватку.

Назрівав скандал. І Кочкорбаєв, і Бостон стояли — один біля столу, другий біля стіни — як засуджені до страти, здавалося, ще трохи — і хтось із них упаде на підлогу. Становище трохи виправив молодий інструктор райкому.

— Заспокойтеся, товариші,— несподівано подав він свій голос з кутка, де сидів, записуючи в блокноті.— Мені здається, що чабан Уркунчієв у принципі має рацію. Трудівник, як ми любимо говорити, творець матеріальних благ має право сказати своє слово. А чи треба було заходити так далеко?

— Та ви його не знаєте, товаришу Мамбетов,— квапливо підхопив Кочкорбаєв.— Претензії Уркунчієва взагалі не мають меж. Ось, скажімо, нещодавно один з чабанів, Ной-гутов, так, саме Нойгутов Базарбай, виявив у горах вовче лігвище. Ну й забрав виводок, так би мовити, експропріював, тобто забрав дочиста чотирьох вовченят, щоб ліквідувати зграю на пні. Вчинив, як і належало вчинити. І що ж ви думаєте? Цей Уркунчієв став буквально переслідувати Ной-гутова. Спочатку хотів підкупити, а коли цей номер у нього не пройшов, бо Нойгутов людина принципова, Уркунчієв почав йому загрожувати, вимагати, щоб Нойгутов повернув вовченят на місце, не інакше як для того, щоб оці хижакі і далі розплоджувалися. Та що це таке? Як це зрозуміти? Можливо, товаришу Уркунчієв, до всього іншого хочете ви завести ще й своїх особистих вовків? Власних, персональних, так би мовити. Може, радгосп зобов'язаний забезпечити вас ще й вовками? Спочатку своя земля, свої вівці, а потім і свої вовки! Так, чи що? Чи як вас треба розуміти — нехай вовки розплоджуються, ріжуть наші стада, живуть за рахунок загальнонародної власності?

Бостон на той час зумів уже взяти себе в руки і сказав досить спокійно:

— Усе правильно щодо вовків, тільки одна біда — адже вовки не розуміють, що зазіхають на загальнонародну власність.

Присутні мимоволі засміялися, а Бостон, скориставшись паузою, продовжував:

— Не про вовків треба було б тут говорити. Та коли вже зайшла про них мова, скажу і я своє слово. В кожному ділі розуміння має бути, тому ми розумними й народилися. А в декого з нас розуму бракує, а похвальби й на воза не забереш. От, приміром, той випадок з вовченятами. Як уже було сказано, Базарбай вилучив, а просто кажучи, потяг, поцупив із нори вовченят, а галасу скільки навколо — мало не в герої його записали. А цей герой не подумав, що перше треба було вистежити самих вовків-батьків і пристрелити їх, старих, а вже потім думати, що робити з їхніми щенятами. А він поспішив вовченят продати, а гроші пропити. Чого я просив Базарбая віддати вовченят мені або продати, щоб на дитинчат підманити в засаду вовка та вовчицю, а не залишати на волі розлютованих після розорення кубла вовків. Треба ж розуміти, що розгніваний вовк вартий десяти вовків, разом узятих. Він не заспокоїться, поки не помститься. Всі чабани знають, як лютує зараз в окрузі пара, в якої забрали дитинчат, Акбара і Ташчайнар — клички в них такі. І ніяк тепер не приборкаєш їх, вони можуть і на людину напасти — їм байдуже. Деяких дурних людей називають — я про це і в газетах читав, і в книжках — провокаторами. От Базарбай — він і є вовчий провокатор, він вовків підбив лютувати. Я йому вже казав і знову скажу просто в обличчя: він вчинив, як легкодухий провокатор. І тобі, парторг, скажу просто в обличчя: не розумію я, що ти за людина. Стільки років уже ти в нашому радгоспі, а досі тільки й знаєш, що газети прочитувати та лякати таких, як я, пастухів, мовляв, ми і проти революції, і проти Радянської влади, а сам у господарстві нічого не тямиш, інакше не став би звинувачувати людину в тому, що* вона хоче розводити вовків. Бог з ними, з вовками, це твоє звинувачення просто курям на сміх. Але інше твоє звинувачення,

товаришу Кочкорбаєв, я без відповіді залишити не можу. Так, Ерназар загинув на перевалі. Але чому ми з ним пішли на перевал? Не від гарного життя! Що ми там шукали? А ти подумав, парторг, щб нас понесло туди, подумав, що, коли б не було у нас великої потреби у випасах, ми не стали б ризикувати так? І потреба ця з кожним днем все зростає. Ось і директор тут сидить, нехай він скаже, коли він починав директорувати, які трави, які пасовища, які землі були! А що тепер? Пил та суш навкруги, кожна травинка на обліку, а все тому, що запускають у десять разів більше овець, ніж на такі площі можна, і овечі ратиці стають згубою для них. От чому ми з Ерназаром і вирушили на Кічибель. Ми хотіли якнайкраще, але нас підстерігало нещастя. Наш похід погано закінчився. І тому я відступив від цієї мети й замовк, біда примусила мене замовкнути, не до того було. А склалося б усе інакше, поїхав би в тому році до Москви на виставку, пішов би до найголовніших керівників наших і розказав би про тебе, Кочкорбаєв. Ти хизуєшся тим, що тільки й думаєш про партію, а от чи потрібні партії такі люди, як ти, які самі нічого не роблять і тільки зв'язують руки іншим.

— Ви, однак, зарвалися! — не стерпів Кочкорбаєв.— Це наклеп! І ви, Уркунчиев, суворо відповідатимете за свої слова в партійному порядку.

— Я і сам хочу відповісти за все на партійних зборах. І якщо я справді не те роблю і не так думаю, тоді женіть мене в шию, значить, не місце мені в партії, і нічого мене жаліти. Але й тобі, Кочкорбаєв, треба подумати про це.

— Мені нічого думати, товаришу Уркунчиев. Моя совість чиста. Я завжди з партією.

Бостон перевів подих, наче біг на гору, і, дивлячись на інструктора райкому, сказав:

— А тебе, новий товаришу інструктор, дуже прошу доповісти в райком. Нехай з нами розберуться на партійних зборах. Далі я так жити не можу.

Невдовзі Бостон Уркунчиев переконався, що навколо його сутички з Кочкорбаєвим починають нагнітатися події. Саме того дня він їздив у своїх справах на Побережжя. У Приіссиккуллі ось-ось мали зацвісти сади. Йшли останні дні весни, а Бостон усе не встигав обприскати яблуні у себе в саду і на колишньому дворі Ерназара. У Бостона і Гулюмкан тепер було два будинки і два сади, і обидва потребували догляду. А складалося все так тому, що чабанське життя минає в горах, і завжди не вистачає часу зробити все потрібне у господарстві. Усе відкладаєш, а потім дивишся — і час промайнув, і всі строки пройшли. Але як би там не було, обприскати сад було необхідно, інакше шкідники розмножаться з вражаючою швидкістю, поспують зав'язь і загублять урожай. Цього разу Гулюмкан не стрималася і круто поговорила з Бостоном: мовляв, він усе тягне, поїхав би раніше, домовився з ким-небудь із сусідів, коли сам не встигає. Нехай сусіди за плату зроблять цю роботу.

— Яка від тебе допомога в господарстві,— роздратовано кинула Гулюмкан.— День і ніч товчешся в отарі та на зборах сидиш. Якщо сам не можеш довести сад до пуття, посидь хоч день з Кенджешем дома — за цим дурником пильне око потрібне,— а я спущуся на Побережжя, зроблю замість тебе все, що належить порядному хазяїнові.

Гулюмкан мала рацію — нічого не вдієш, довелося мовчки вислухати її.

З тим і виїхав Бостон уранці на Побережжя, щоб зайнятися садом. Їхав на Донкулюку. Як кажуть здавна, навесні і трава набирає сили, і кінь. До того ж Донкулюк був на порі: поблискуючи вогненним оком, змахуючи гривую, він від надміру сил все поривався бігти. Але в Бостона був не той настрій, щоб скакати стрімголов. Він притримував баского коня — йому хотілося дорогою спокійно подумати про те про се. Минулої ночі він погано спав. Довго крутився, не міг забути, як парторг звинуватив його в

загибелі Ерназара. Повернувшись додому із зборів, розповів коротко дружині, що та як, а про це звинувачення промовчав. Не хотілося зайвий раз нагадувати Гулюмкан про колишнього чоловіка, хоч і багато років минуло з часу його загибелі, бо тоді не уникнути прикрої розмови, від котрої буде погано і їй, і йому, адже непохова-ний Ерназар лежить на перевалі Ала-Монгю, вмерзлий навечно в лід на дні страшного, як ніч, провалля. То краще промовчати про це звинувачення. А тільки Бостон став засинати, як знову з'явилися вовки. І знову на пагорбку за великою кошарою надсадно завила Акбара, оплакуючи вкрадених вовченят. І низьким, утробним басом вторив їй Ташчайнар. Якщо перше, чуючи вовче виття, Бостон проймався жалістю до вовків, співчуттям до їхньої біди, то тепер його брала злість, хотілося вбити нарешті цих настирливих звірів, аби не чути їхнього виття, котре звучить прокляттям і йому, а він чим завинив? Минулої ночі він вирішив що б там не було знищити вовків, і в нього навіть визрів план, як це зробити. До того ж у той день, коли він на нараді зчепився з Кочкор-баєвим, Акбара і Ташчайнар порішили трьох овець із його отари. Підпасич розповів, що вовки підкралися до отари, і хоч як він кричав, як махав палицею, вони анітрохи не злякалися, а загризли трьох овець і зникли. Бостона цей випадок зовсім роздратував. Якщо так продовжуватиметься, подумав він, залишиться тільки піти звідси, ганебно тікати від вовків. Акбара і Ташчайнар не розуміли, що своїм неугавним виттям підписують собі в той час смертний вирок. Тепер Бостон твердо знав, що йому робити, і ладен був негайно взятися до виконання свого задуму, якби йому не довелося наступного ранку відправитися у господарських справах на Побережжя. Та він так і вирішив: спочатку, щоб дружина не дорікала, навести порядок у саду, а потім уже розправитися з вовками.

От про що думав дорогою Бостон...

З обприскуванням і весняним обкопуванням яблунь він справився за один день. Йому вдалося знайти в селі метикуватого хлопця, і той узявся за плату швидко виконати цю роботу. Бостон пообіцяв йому одне ягня від своїх чорних овець.

Упоравшись з ділами, Бостон вирішив купити нову іграшку Кенджешу. Хотілося потішити синочка. Такий славний хлопчина бігає по хаті, через місяць з чимось йому сповниться два роки. Кумедний, жвавий хлопчак радував своїми витівками підстаркуватого Бостона. Кожне нове словечко малюка викликало в батька захоплення. Через нього пізнавав Бостон глибинний, захований смисл життя, що криється в прив'язаності до дитини і до її матері. То була кінцева і найвища точка призначеної Бостонові долі. Він хотів любити дружину й малюка, а поза цим нічого не вимагав і не бажав від життя, бо хіба ж це не найвище благо, послане нам. Він про це ніколи не говорив, але сам собі знав, що так воно і є. І вірив, що дружина поділяє в душі його почуття.

Бостон спішився біля раймагу "Маданіят", пройшов усередину і купив заводну жабу, окасту, смішну,— ото малюк гратиметься! Вийшовши на вулицю, він зібрався сісти на коня, як раптом відчув голод і згадав, що з самого ранку нічого не їв. їдальня була зовсім поряд з раймагом, і він, на лихо, вирішив зайти туди. Тільки Бостон зайшов до напівтемного залу, пропахлого запахом дешевої їжі, якою годували тут приїжджих шоферів, і сів неподалік від входу за стіл, як одразу ж почув за спиною голос Базарбая. Бостон не оглянувся — він і так зрозумів, що той гуляє тут з дружками. "Сидить, п'є серед білого дня з підлабузниками, і хоч би тобі що, ні сорому, ні совісті в людини",— неприязно подумав Бостон. Хотів було встати й піти від гріха подалі, та потім подумав: а, власне, з якої речі, чому він повинен іти не поївши? Замовив борщ, котлети, а тим часом Базарбаєві, вже, мабуть, доповіли, що в кутку сидить Бостон. І відразу голоси за спиною вороже притихли, а потім знову зашвар-котіли. Невдовзі до Бостона було послано одного із Базарбаєвих приятелів, якогось Кор Самата, Кривого Самата, місцевого п'яничку і пліткаря, якому ще замолоду вибили в бійці око.

— Салам, Бостон, салам! — з багатозначною посмішкою Самат простяг руку Бостонові — і нічого не вдієш, довелося потиснути.— Ти чого тут сам? — приступився він до Бостона.— А ми там із Базарбаєм сидимо. Давно не стрічалися, вирішили зібратися. Ходімо до нас. Сам Базарбай кличе.

— Скажи, що ніколи мені,— відповів Бостон якомога стриманіше.— Я зараз ось доїм і відразу поїду в гори.

— Та встигнеш ще — куди вони подінуться, твої гори?

— Ні, спасибі. Діла.

— Ну дивися, даремно ти так, даремно,— кинув, відходячи, Кор Самат.

Відразу після нього з'явився і сам Базарбай, уже помітно напідпитку, а за Базарбаєм потяглися й інші.

— Послухай, ти чого носа вернеш? Тебе кличуть, як людину, а ти? Ти що, кращим за інших себе вважаєш? — з ходу почав чіплятися Базарбай.

— Я ж сказав, ніколи мені,— спокійно відповів Бостон і демонстративно почав сьорбати з тарілки борщ, який ін-

— У мене до тебе діло є,— сказав Базарбай і нахабно всівся навпроти Бостона.

Інші стояли, наперед смакуючи захоплюючу сцену.

— Які в нас з тобою можуть бути діла? — відповів Бостон.

— Нам би варто було погомоніти, приміром, хоча б про тих вовченят, Бостоне.— Базарбай насупився і похитав головою.

— Ми з тобою вже говорили про них, чи потрібно вдруге повертатися до того?

— По-моєму, потрібно.

— А по-моєму, ні. Не заважай мені. Я зараз доїм і піду звідси.

— Куди поспішаєш, собако! — Базарбай різко встав і, нагнувшись, наблизив до Бостона спотворене люттю обличчя.— Куди поспішаєш, сволото? Ми з тобою ще про вовків не поговорили. Адже ти при всьому народові у директора в кабінеті назвав мене провокатором, сказав, що через мене вовки лютують. Думаєш, я не знаю, що таке провокатор? Думаєш, я фашист, а ти один у нас чесний?

Бостон теж зірвався з місця. Тепер вони стояли один проти одного.

шим разом після

би нізащо не їв.

— Перестань молоти язиком,— осадив Базарбая Бостон.— Фашистом я тебе не називав — не здогадався, а не завадило б. А те, що ти провокатор і безмозкий лиходій,— правда. Я тобі це колись казав і зараз скажу. Та краще буде, якщо ти повернешся на своє місце і перестанеш до мене лізти.

— А ти не вказуй, кому де бути і що робити! — неабияк розсердився Базарбай.— Ти мені не указ. Плював я на тебе. Нехай я, по-твоєму, провокатор, а ти сам хто такий? Думаєш, люди не знають, хто ти є? Думаєш, звів зі світу Ерназара — і все шито й крито. Та ти, гад, злигався з його жінкою, ще коли Ерназар був живий, а твоя стара мала померти. Тоді ти й вирішив зіпхнути Ерназара в прірву на перевалі, а самому одружитися з цією сукою Гулюмкан. Спробуй доведи, що це не так. Чому не ти в прірву провалився, а Ерназар? Адже йшли ви однією дорогою. Думаєш, ніхто нічого не знає! Проте він загинув, а ти залишився живий. Та хто ви після цього, ти і твоя сука Гулюмкан? Ерназар на перевалі вмерз у лід, залишився без могили, як собака, а ти, гад, облапуєш його безсоромну жінку, суку продажну, і живеш собі розкошуючи! А ще

партійний! Та тебе треба гнати в шию з партії! Ач, передовик знайшовся який, стахановець! Та тебе під суд треба!

Бостон ледве стримався, щоб не кинутися з кулаками на Базарбая, не розквасити гидку пику. Той явно викликав його на бійку, на скандал, на смертельну сутичку. Але він узяв себе в руки, стиснув щелепи і сказав Базарбаєві, що задихався від люті:

— Мені нема про що з тобою розмовляти. Твої слова для мене нічого не значать. І я рівнятися на тебе не буду. Думай і кажи про мене що хочеш і як хочеш. А зараз геть з дороги. Гей, хлопче,— покликав він офіціанта,— на, візьми за обід.— Тицьнув п'ятірку і мовчки пішов.

Базарбай схопив його за рукав:

— Ану зачекай! Не поспішай до своєї суки! Може, вона з якимось чабаном злигалася, коли тебе немає, а ти їм перешкодиш.

Бостон схопив із сусіднього столу порожню пляшку з-під шампанського.

— Забери руку! — тихо процідив він, не відводячи очей від уमितь зблідлого Базарбая.— Не примушуй мене повторювати, забери руку! Чуєш?! — сказав він, розхитуючи важку темну пляшку.

Так і вийшов Бостон на вулицю, міцно тримаючи пляшку в руці. Лише скочивши в сідло, схаменувся, кинув пляшку в кювет, дав волю Донкулюку, пустив його чвалом. Давно не мчав він з такою шаленою швидкістю — ця жахлива скачка допомогла йому отямитися, і, отверезівши, він жахнувся: адже якась нікчемна доля секунди відділяла його від убивства, спасибі, бог порятував, а то розкраяв би одним ударом череп ненависного Базарбая. Люди, що їхали на причіпному тракторі, здивувалися і, не вірячи очам своїм, довго дивилися йому вслід: що ж це сталося з Бостоном, така солідна людина, а скаче, як легковажний

підліток. Не скоро заспокоївся Бостон — остаточно опам'ятався, лише напившись холодної води коло струмка. Тоді він обтрусився, сів у сідло і вже більше не гнав Донкулюка. Пустив коня ступою і все радів, що уникнув смертовбивства.

Але дорогою, пригадуючи, як усе вийшло, знову спохмурнів, похнюпився. І зовсім кепсько стало Бостонові, коли згадав раптом, що забув на підвіконні в їдальні те саме іграшкове жабеня, куплене для Кенджеша, таку славну іграшку — витрішкувате, великороте заводне жабеня. Звичайно, покупка була не така вже й дорога, можна було й іншим разом купити малюку іграшку в тому ж самому рай-мазі "Маданіят", але чомусь йому здалося, що це погана прикмета. Не можна було, ні в якому разі не можна забувати призначену для малюка річ. А він забув...

Власна забобонність дратувала його, пробуджувала в ньому бажання якось вчинити опір небажаному ходу подій. Від самої думки про те, як він влаштує засідку вовкам і перестріляє тих проклятих звірюк, аби і духу їхнього не було поблизу, лють душила його.

"І що за навождення таке,— думав він,— адже сьогоднішня сутичка з Базарбаєм у їдальні, що мало не закінчилася смертовбивством, знову ж таки почалася із суперечки через тих вовків..."

Здійснити свій намір Бостон намітив наступного дня. За ніч продумав, передбачив усі деталі операції і, мабуть, уперше за їхнє спільне життя утаїв від дружини важливий для нього задум. Не хотілося Бостонові починати розмову про вовків і вовчενят, що стали причиною скандалу з Базарбаєм, не хотілося говорити про те, що нагадало б про загибель Ерназара на перевалі. І тому дома він більше мовчав, грався з малим, коротко відповідав на запитання Гулюмкан. Знав, що його мовчання турбуватиме дружину, викликатиме в неї здивування, та інакше вести себе не міг. Він прекрасно розумів, що і його сутичка з Базарбаєм, і брудна лайка, спрямована на їхні голови, рано чи пізно стануть відомі і їй.

Але поки що він мовчав — не хотілося повторювати те, що говорив про них цей осоружний Базарбай, надто це було мерзенно і гидко.

Думав він також і про те, як дивно, важко й непросто складалося їхнє з Гулюмкан життя. Скільки прихованої недоброзичливості і відвертої ворожості бачили вони від людей з тих пір, як стали подружжям, яких тільки побрехеньок про них не поширювали. І, проте, Бостон не шкодував, що зв'язав свою долю з вдовою Ерназара. Йому вже важко було уявити, як би він жив без неї, йому необхідно було постійно відчувати поруч її присутність... Та ні, це було б якесь зовсім інше життя. А його життя могло бути тільки з нею, і нехай інколи вона й незадоволена ним і буває, що й несправедлива, але вона йому віддана, а це найголовніше. Однак між собою вони про це ніколи не говорили, це було зрозуміло само собою. І якби Бостона спитали, що для нього означає цей малюк, цей непосидючий хлопчак, що знає всього кілька слів, цей усмішливий, ясноокий вертун на тлустих ніжках, цей мізинчик, Бостон нічого не зміг би сказати. У нього не знайшлося б слів. Почуття це було вище від слів, бо в малюкові він бачив себе в богом даній невинній дитячій іпостасі...

Та душею він розумів і усвідомлював усе, і, лежачи вночі поруч з дружиною і малюком, він заспокоївся, утихомирився, подобрішав. Йому хотілося забути про той випадок у їдальні. Він навіть подумав, що, коли вовки не з'являться цієї ночі, він, можливо, відкладе засідку, а то й зовсім відмовиться від свого наміру. Бостонові хотілося спокою...

Та, мов на зло, десь опівночі вовки об'явилися знову. Знову на пагорбку за великою кошарою застогнала, завила Акбара, і їй вторив низький басовитий голос Ташчайнара. Знову прокинувся і захникав переляканий Кенджеш, а Гулюмкан забурчала спросоння, проклинаючи життя, в якому немає спокою від лютих звірів. І Бостон знову розсердився, йому захотілося вибігти з дому й погнатися за вовками хоч на край світу, і знову пригадалося, як обмовляв його, як ображав і принижував його підлий і нікчемний Базарбай, і він пошкодував, що не проламав йому голову пляшкою. Адже варто було Бостонові лише

опустити важку пляшку на голову ненависного Базарбая, і тому був би кінець. І нітрохи не каюся б, думав Бостон, нітрохи, а навпаки, тільки радів би, що знищив нарешті цю підлу тварюку в людській подобі... А вовки все вили...

Довелося взяти рушницю і знову відправитися, аби хоч налякати їх. Замість того щоб вистрілити раз чи два, Бостон випалив один за одним п'ять зарядів у нічну пітьму. Потім повернувся додому, але заснути вже не міг, невідомо чому взявся чистити рушницю. Він прилаштувався в кутку в передпокої і, зігнувшись над своєю мисливською гвинтівкою "Барс", зосереджено чистив її, ніби вона була терміново потрібна йому. За цим ділом він ще раз продумав, як розправитися з вовками, і вирішив діяти негайно, як тільки розвидниться.

А в цей час Акбара і Ташчайнар, сполохані пострілами, відходили в межигір'я, щоб скоротати там решту ночі. В цієї неприкаяної пари більше не було постійного місця, і вони ночували де доведеться. Акбара, як завжди, ішла попереду. Обросла перед линянням довгими, скуйовдженими пасмами, у темряві вона була страшна. Очі її горіли фосфоричним блиском, язик вивалився — можна було подумати, що вона скажена. Ні, не втишувалось горе у вовчиці, що втратила дитинчат, не могла вона забути про свою згубу. Чуття тупо підказувало їй, що вовчєнєтє в Бостонової кошарі — більше їм бути ніде, адже там сховався злодій, за яким вони гналися по п'ятах того злочасного дня. Далі цього її звірячий розум не міг сягнути. І тому дико лютували вовки в ті дні, безладно різали худобу на околицях — і не стільки щоб утамувати голод, скільки через непогамовну, невоситиму потребу притлумити, заїсти, заповнити м'ясом і кров'ю сисне почуття порожнечі і злоби на світ. А нажершись свіжини, вовки тяглися до того місця, де загубили слід вовчєнєтє. Особливо страждала Акбара — не могла ніяк примиритися. Не було дня, щоб вона не ходила до того місця, і не було дня, щоб вони з Ташчайнаром не блукали кругом та навколо Бостонового зимовища. На це і розраховував Бостон, який вирішив будь-що знищити вовків.

Другого дня зранку Бостон розпорядився не виганяти отару на випас, а тримати її в двох кошарах і дати тваринам якомога більше зернової ігідкормки та поїти з поїлок у дворі. А сам відібрав з отари штук двадцять маток з малесенькими ягнятами, переважно з двійнятами, щоб дуже мекали, і погнав це невеличке стадо в безлюдний, бездорожній бік.

Нікого з собою не взяв. Ішов один, поганяв стадо довгою палицею. На плечі ніс начищену і надраєну вночі рушницю, заряджену на цілу обойму. Ішов не поспішаючи, довго. Треба було якомога далі відійти від житла.

День був теплий, по-справжньому весняний. Гори вбирали в себе сонячне тепло, перетворюючи його на траву, що зеленіла на пагорбах і западинах. Рідкі білі-білі кучеряві хмари спокійно ніжилися в небесній блакиті. Жайворонки співали, серед каміння токували гірські куріпки — одне слово, благодать. Лише грізні снігові хребти, що здійнялися вгору по всьому горизонту, де в будь-яку хвилину могла початися заметіль, і чорні хмари, пригнані невідомо звідки диким вітром, які могли затьмарити сонце, нагадували про те, що благодать ця не вічна.

Та поки що нічого не віщувало лихих змін. Невелике стадо вівцематок з ягнятами, безладно перекликаючись, брело туди, куди його гнала людина. Ягнята жваво підскакували, кидалися до маток поссати на ходу молока. Але Бостон ще з ночі був настроєний похмуро. І чим більше він думав, тим більше злостився і на вовків, і на Базарбая, винуватця цієї жахливої пригоди. З Базарбаєм він не хотів зв'язуватися, пам'ятаючи про те, що не зачепиш — не засмердить, а вовків треба було ліквідувати, перестріляти, знищити — іншого виходу він не бачив. Розрахунок його був простий: голоси маток і ягнят неодмінно приманять вовків, а він засяде у схованці. Вовки накинуться на маток з ягнятами, і при певному везінні він цілком може їх підстрелити. Але, як кажуть, людина збирається, а бог розпоряджається. Так воно і вийшло...

Майже до самого полудня звірі ніяк себе не виявляли. Загнавши овець у затишний виярок, що добре проглядався, Бостон заліг на його краю, причаївшись з рушницею серед каміння та рідких кущів. Стріляв він

влучно, з дитинства ходив на полювання, вже не один іссик-кульський вовк був на його рахунку. І тому не сумнівався, що зуміє підстрелити вовків, аби вдалося їх приманити. Галасливі матки та ягнята-двійнята безперервно мекали, кликали одне одного, та час збігав, а звірі все не з'являлися, хоча в інші дні часто влаштовували наскоки, зганяли злість на околишніх стадах, і, як правило, завжди вдень.

Сонце почало припікати. Лежачи на фуфайці під кущем, Бостон іншим разом, мабуть, і задрімав би, але зараз не міг собі цього дозволити. Та й на душі було невесело: важко було усвідомлювати, що його звинувачують у загибелі Ерназара. Вороги його, і Кочкорбаєв, і Базарбай, об'єдналися, і кожен на свій лад брехливо обмовляв його, заганяв у безвихідь. І не розумів він, чому так влаштовано життя: за віщо, чому різні люди ненавидять його? А тут іще оці вовки причепилися, виймають душу. Від цього і вдома спокою нема. Чи те ще буде, коли до дружини дійдуть чутки про його сутичку з Базарбаєм. їдальня була повна людей, коли Базарбай обзивав останніми словами і його жінку, і його самого, а скільки серед них недоброзичливців...

А вовки все не йшли, і Бостон уже починав втрачати терпіння. Проте напружував зір і слух — вичікував, був напоготові. Важливо було помітити звірів якомога раніше, щоб вистрілити в них, щойно вони кинуться на овець. Вибрати момент, коли вовки з'являться, було не так просто: у свійських овець немає нюху, та й зір у них нікудишній, словом, дурніших і нерозторопніших немає на світі тварин. Для вовків вівці найлегша здобич, і врятувати овець від вовків може лише людина, тому вовкам доводиться мати діло лише з людиною. Так було й цього разу...

Безпечні вівці і зараз не зачули небезпеки. Вони паслися, реагуючи лише на оклик ягнят, раз у раз покірно підставляючи їм соски, і більше ніяких турбот не знали. Небезпеку помітив лише Бостон...

Пара білобоких гірських сорок, що метушливо клопоталися поблизу, раптом неспокійно заскрекотала, почала перелітати з місця на місце. Бостон насторожився, звів курок, але висуватися не став, а, навпаки, ще

старанніше затаївся. Діяти треба було напевно. Він ладен був пожертвувати кількома вівцями, аби виманити хижаків на відкрите місце. Та вовки, очевидно, почули небезпеку — можливо, що їх сповістили про це ті ж сороки.

Закінчивши скрекотати в одному місці, вони поспішили туди, де сидів у схованці Бостон, і тут теж здійняли нахабний, голосний скрекіт, хоч Бостон, здавалося б, не повинен був повернути їхню увагу — він не рухаючись сидів за кущем. Як би там не було, вовки вискочили не одразу — виявилось, що вони розійшлися: Акбара, повзучи між валунами, підкрадалася з дальнього кінця, а Ташчайнар з протилежного (як потім з'ясувалося, він повз неподалік від того місця, де ховався з рушницею Бостон).

Але все це виявилось не відразу.

Чекаючи появи вовків, Бостон насторожено озирався, але ніяк не міг зрозуміти, з якого боку з'являться звірі. Навколо панували спокій і тиша: вівці мирно паслися, ягнята вибрикували, сорокиї перестали скрекотати — чутно було тільки, як неподалік біжить з гори струмок і співають у кущах птахи. Бостон уже втомився від довгого чекання, але раптом серед каміння промайнула сіра тінь, вівці різко шарахнули вбік і невпевнено завмерли, перелякано очікуючи. Бостон увесь напружився, він зрозумів — це вовки злякали стадо, щоб дізнатися, де затаїлася людина: в таких випадках кожен пастух здійснює галас і біжить до овець.

Але в Бостона було інше завдання, і тому він нічим себе не видав. Тоді серед кам'яних брил знову метнулася сіра тінь, і хижак двома стрибками наздогнав сполоханих овець. То була Акбара. Бостон скинув рушницю, беручи на мушку ціль, зібрався вже натиснути курок, коли легкий шелест позаду примусив його обернутися. В ту ж мить він не цілячись вистрілив в упор у величезного звіра, що набігав на нього. Все відбулося в одну мить. Постріл спостиг Ташчайнара уже в стрибку, проте впав він не одразу, а, грізно вишкіривши зуби, люто блискаючи очима, хижо простягнувши вперед пазуристі лапи, якийсь час ще летів по інерції

до Бостона і впав як мертвий усього за півметра від нього. Бостон одразу ж повернув рушницю в інший бік, але момент був уже прогаяний — Акбара, залишивши повалену з ходу вівцю, встигла шугнути за каміння. З рушницею напереваги кинувся він за вовчицею, сподіваючись дістати її кулею, та побачив лише, як Акбара перестрибнула через струмок. Вистрілив і промахнувся...

Бостон перевів дух, з гіркотою огледівся навкруги. Від напруги він зблід і важко дихав. Головної своєї мети він не досяг — Акбара втекла. Тепер діло ще більше ускладнилося — підстрелити її буде не так-то просто: тепер вовчиця невловима. А втім, думав Бостон, якби він не озирнувся вчасно на Ташчайнара і не вбив його першою ж кулею, усе могло обернутися значно гірше. Обмірковуючи те, що сталося, Бостон зрозумів, що, наближаючись до стада, звірі запідозрили небезпеку і розійшлися, і, коли Ташчайнар помітив, що людина з рушницею загрожує вовчиці, котра й гадки не має про засідку, він не роздумуючи кинувся на ворога...

Зібравши овець, що розбіглися з переляку, Бостон пішов поглянути на вбитого вовка. Ташчайнар лежав, завалившись на бік, вишкіривши величезні жовті ікла, очі його вже оскляніли. Бостон поторкав голову Ташчайнара, величезна голова — як у коня, як тільки звір носив таку вагу, а лапи — Бостон підняв їх, виважив і мимоволі замилувався: така сила відчувалася в тих лапах. Скільки сходжено ними, скільки задерто здобичі!

Після деяких вагань Бостон вирішив не здирати шкури з Ташчайнара. Бог з нею, зі шкурою, не в шкурі діло. Тим паче, що вовчиця вціліла — торжествувати немає причин.

Бостон ще постояв у задумі, потім узяв на плече прирізану вовчицею вівцю і погнав стадо додому.

А пізніше повернувся, захопивши лопату й кирку, і решту дня рив яму, щоб закопати труп Ташчайнара. Возитися довелося довго, ґрунт виявився кам'янистий. Інколи Бостон припиняв роботу і затихав, обережно поглядаючи навсібіч, чи не покажеться часом вовчиця. Рушниця Бостона, що була без промаху, лежала поряд, варто було тільки простягти руку...

Та Акбара прийшла лише глибокої ночі... Лягла коло свіжої купи землі й пролежала тут до світанку, а з першими променями сонця щезла...

VI

Стояли весняні дні, можна навіть сказати — був початок літа. Вівчарям час перекочувувати на літні пасовиська. Ті, хто зимував у передгір'ї, переходили в глибинні долини та межигір'я — на новий гірський травостій, щоб поступово наближатися до перевалів. Ті, хто зимував на полях, на стійловому утриманні, виходили на запасні весняні випаси. Пора була клопітна: перегін худоби, перевезення хатнього скарбу і, що найважче, стрижка овець; усе це, разом узяте, створювало напружену обстановку. До того ж кожен поспішав якомога раніше встигнути на літування і зайняти кращі місця... Одним словом, справ, було невпрогорт... І в кожного були свої турботи...

У цілій окрузі лише Акбара залишалася неприкаяною. Лише її ніяк не зачіпало життя, що вирувало навкруги. Та й люди, можна сказати, забули про неї: після втрати Ташчайнара Акбара нічим про себе не нагадувала, навіть поблизу Бостонового зимовища і то перестала вити ночами.

Безпросвітно важко було Акбарі. Вона стала млявою, байдужою — їла всіляку дрібну живність, що потрапляла на очі, і здебільшого тужливо коротала дні десь у відлюдному місці. Навіть масове переміщення стад, коли по горах пересуваються тисячні поголів'я і тишком-нишком нічого не варто вкрасти ягня, котре загавилося, а то й дорослу вівцю, залишало її зовсім байдужою.

Для Акбари світ немовби втратив свою цінність. Життя її тепер було у спогадах про минуле. Поклавши голову на лапи, Акбара цілими днями згадувала радісні й гіркі дні і в Моюнкумській савані, і в Приалдашських степах, і тут, у Приіссиккульських горах. Знову й знову поставали перед нею картини минулого життя, день за днем прожитого разом з Ташчайнаром, і щоразу, не маючи сили зносити тугу, Акбара вставала, похнюпливо бродила довкола, знову лягала, примостивши постарілу голову на лапи, знову згадувала своїх дитинчат — то тих чотирьох, яких недавно викрали в неї, то тих, що загинули в моюнкумській облаві, то тих, що згоріли в приозерному очереті,— але найчастіше згадувала вона свого вовка, вірного й могутнього Ташчайнара. І часом згадувала ту дивну людину, котру стріли вони в заростях конопель,— згадувала, як та, го-лошкіра, беззахисна, бавилася з її вовчєнятами, а коли вона ринулась на неї, маючи на меті перекусити їй горло, злякано присіла навпочіпки, затуливши голову руками, і побігла не оглядаючись... І як потім, уже на початку зими, вона побачила її на світанку в Моюнкумській савані розіп'яту на саксаулі. Згадувала, як вдивлялася в знайомі риси, як вона, трохи розплющивши очі, щось тихо прошепотіла і змовкла...

Тепер минуле життя здавалося їй сном, безповоротним сном. Але всупереч усьому надія не згасала, жевріла в серці Акбари — іноді їй здавалося, що коли-небудь її останній виводок знайдеться. І тому ночами Акбара підкрадалася до Бостонового зимовища, але вже не вила несамовито, звично і грізно, а лише прислухалася здалеку: раптом вітер донесе дзявкання підрослих вовчєнят або їхній знайомий солодкий запах... Якби було можливе таке диво! Як рвонулася б Акбара до своїх любих вовчєнят — не побоялася б ні людей, ні собак, визволила б, забрала б дітей своїх із полону, і вони помчали б як на крилах геть звідси в інші краї і зажили б життям вільним і суворим, як і належить вовкам...

Бостонові в ці дні не давали спокою багато клопотів — мало йому турбот з перекочовуванням, то нав'язалися ще безглузді казенні справи. Кочкорбаєв, як і обіцяв, написав усе-таки скаргу на Бостона Уркунчєєва у вищестоящі інстанції, і звідти прибула комісія розбиратися, хто правий, хто винуватий, але в самій комісії не було одностайності. Одна частина

комісії вважала, що чабана Бостона Уркунчієва треба виключити з партії, бо він образив особу парторга і тим завдав моральних збитків самій партії, друга наполягала, що цього робити не слід, бо чабан Бостон Уркунчієв виступив по-діловому і критика його була спрямована на підвищення продуктивності праці. Викликали в комісію і Базарбая Нойгутова. Брили в нього письмові пояснення з приводу вовченят, яких Бостон Уркунчієв начебто вимагав повернути в лігвище... Словом, завели справу за всіма правилами...

На два останні виклики Бостон не з'явився. Передав,

що йому треба переганяти худобу у верхів'я, переїжджати туди з сім'єю на ціле літо, що строки підпирають, і тому нехай розбираються без нього, а він згоден на будь-яке покарання, яке комісія визнає за потрібне, чим дуже втішив Кочкорбаєва, котрому така поведінка Бостона була на руку.

Та іншого виходу в чабана не було. Перегін на літні випаси вже почався, а запізнитися з перегоним Бостон собі ніколи не дозволив би. Останніми роками худобу гнали своїм ходом на день раніше, а слідом за цим перевозили кочівне житло і все домашнє добро до тих місць, куди могли пройти машини, далі знову пересувались дідівським, в'ючним, способом. Але й це дуже полегшувало і, головне, прискорювало перегін худоби. От і Бостон спочатку відігнав худобу на літування, залишивши при отарі своїх помічників, а за ніч повернувся назад, щоб наступного дня, повантаживши на машину сім'ю і хатні манатки, виїхати аж до осені в гори.

І настав той день...

Та йому передувала ніч, коли Акбара повернулася в своє старе лігвище. Уперше після загибелі Ташчайнара. Самотня вовчиця обминала старе лігвище під навісом скелі — знала, що воно порожнє і що там ніхто її не чекає. І все-таки одного разу вистражданій Акбарі захотілося

побігти знайомим шляхом, шмигнути крізь лази в лігвище, а раптом там чекають її діти. Не встояла вона перед спокусою, піддалася самоодуренню.

Акбара бігла як божевільна, не розбираючи дороги, по воді, по камінні, мимо нічних вогнищ, що запалали на літніх стійбищах, мимо лютих собак, а навздогін ш лунали постріли...

Так бігла вона, самотня й ошаліла, по горах під високим місяцем, що світив на небі... І коли добігла до лігвища, дуже зарослого свіжими травами й барбарисом, що й не впізнати, не посміла ввійти в своє давно осиротіле, забуте житло... А перебороти себе, піти геть теж не було сили... І знову звернулась Акбара до вовчої богині Бюрі-Ана й довго нарікала, виючи та скиглячи, довго скаржилася на свою горопашну долю та просила богиню взяти її до себе на місяць, туди, де немає людей.

Бостон тієї ночі був у дорозі. Повертався після відгону худоби на зимовище. Можна було, звичайно, дочекатися ранку і потім вирушити в путь. Але тоді він прибув би на кочит тільки під вечір, і йому довелося б чекати цілий день, і тільки потім повантажитись на машину і відправитись услід за табунами, а він не міг собі дозволити втратити стільки часу. До того ж на зимовищі майже нікого не залишалось, крім Гулюмкан з малюком та ще однієї сім'ї, які чекали, коли прийде їхня черга виїжджати на літування, а чоловіків і зовсім не було.

Ось чому Бостон так поспішав тієї ночі, щастя, що Дон-кулук, як завжди, йшов вправно і впевнено. Добре йшов, душа раділа. Швидкий крок у Донкулюка. При місячному світлі виблискували вуха й грива золотавого дончака, на міцному крупі, як брижі на воді вночі, грали мускули. Погода стояла ні жарка, ні холодна. Пахло травами. За плечима в Бостона висіла рушниця — мало що може трапитися вночі у горах. А вже дома Бостон поверне рушницю на місце, і нерозряджена вона висітиме на цвяху з повною обоймою на п'ять патронів.

Бостон розраховував прибути на зимовище ще на світанку, годині о п'ятій, і схоже було, що так воно й буде. Цієї ночі він ще раз переконався, як прив'язаний серцем до дружини й сина: він уже через день засумував за ними і тепер поспішав додому. Найбільше його тривожило в дорозі, як би вовчиця Акбара не стала знову бродити довкола житла і не почала жахливо вити, наводячи страх на Гулюмкан і Кенджеша. Заспокоював Бостон себе лише тим, що після вбивства вовка вовчиця перестала приходити — у всякому разі, її не було чути.

Та даремно турбувався тієї ночі Бостон.

У ту ніч Акбара в Башатському межигір'ї скаржилася Бюрі-Ана біля старого лігвища. І навіть якби Акбара опинилася біля Бостонової оселі, вона нікого не потривожила б — після загибелі Ташчайнара вона лише скорботно прислухалася до голосів, що долинали із зимовища...

І ось наступив той день...

Бостон прокинувся того ранку, коли сонце світило що є сили: прибувши на світанку, він проспав близько чотирьох годин. Він би проспав іще, та його розбудив синочок. Як не старалася цього ранку Гулюмкан не пускати Кенджеша до батька, однак у якусь мить, зайнята лаштуванням у дорогу, вона не встежила за малюком. І малюк, щось лепечучи, безцеремонно ляскав батька по щоках. Бостон розплющив очі, усміхаючись, обійняв Кенджеша, і дивовижна ніжність до хлопчика з особливою силою огорнула його. Радісно було усвідомлювати, що Кенджеш, його плоть і кров, росте здоровий і рухливий, що в свої неповні два роки він бистрий на розум, гнобить батьків, що і обличчям, і характером він схожий на нього, тільки очі, сяючі й вологі, як чорні смородинки, материнські. Гарний хлопчина, і, дивлячись на нього, Бостон пишався, що в нього такий чудовий син.

— Що, синочку? Мені вставати? Ану, потягни мене за руку! Потягни, потягни, отак! Ото, який дужий! А тепер обніми мене за шию.

Гулюмкан тим часом вже закип'ятила улюблений чай чоловіка — густий калмицький, зі смаженим борошном, молоком і сіллю, і тому, що не тільки отари, а навіть собаки і ті були далеко в горах, Уркунчиеви могли дозволити собі хоч раз на рік випити чай тихо й спокійно. Мало хто розуміє, як рідко випадає такий відпочинок чабанській сім'ї. Адже худоба вимагає уваги безперервно, цілий рік і цілу добу, а коли в стаді мало не тисяча голів, а з приплодом і всі півтори, то про такий вільний від турбот ранок чабанська сім'я може тільки мріяти. Вони сиділи, насолоджуючись спокоєм перед тим, як розпочати збиратися — адже їхали на ціле літо. Машину чекали опівдні, і до цього часу все хатнє добро треба скласти.

— Ой, аж не віриться,— все примовляла Гулюмкан,— як добре, яка благодать, яка тиша! Не знаю, як тобі, а мені їхати не хочеться. Давай нікуди не поїдемо. Кенджешику, скажи батькові, що не треба нікуди їхати.

Кенджешик щось лепетав, сідав то до батька, то до матері, а Бостон добродушно погоджувався з дружиною:

— А що? Чому б нам і не прожити тут ціле літо?

— Сказав таке,— сміялася Гулюмкан,— та ти через день так припустиш за своєю отарою, що за тобою і на Донкулюку не поспієш!

— Справді, не поспієш навіть на Донкулюку! — підтакував задоволений Бостон і погладжував жорсткі вуса. Це означало, що він щасливий!

Так чаювали вони за низьким круглим столом, дорослі сиділи на підлозі, а малюк бігав довкола. Батьки хотіли його нагодувати, але малюк надто розпустувався того ранку, бігав, сміявся, ніяк не посадиш його їсти. Двері розчинили,— коли двері зачинені, душно,— і Кенджеш раз у раз вибігав з дому, гасав по двору, спостерігав за маленькими швидкими пухнастими курчатами, що шастали біля квочки. То була курка

їхнього сусіда, нічника Кудурмата. Сам він уже на літуванні, а дружина його Асилгуль збиралася вирушити разом з Уркунчиевими машиною. Вона вже забігала до них, сказала, що збрала речі, лишилося тільки посадити курку з курчатами в корзину, але це вона встигне зробити, коли прийде машина. А поки що вона збирається посприяти й висушити білизну.

Так минав той ранок. Сонце вже добряче припікало. Всі займалися своїми справами. Бостон з дружиною ув'язували клунки, складали посуд. Асилгуль прала — чути було, як вона час від часу випліскувала з дверей мильну воду. А маленького Кенджеша полишили на самого себе, і він то вибігав з дому, то знову забігав у дім і все крутився біля курчат.

Турботлива квочка тим часом повела курчат далі від дому попорпатися за рогом у землі. Малюк подався за курчатами, і непомітно вони опинилися за глухою стіною сарая. Тут, серед лопухів і кінського щавлю, було по-літньому спокійно й тихо. Курчата попискували, греблися в смітті, а Кенджеш, тихо сміючись, розмовляв з курчатами, все намагаючись їх погладити. Кенджеша квочка не боялася, та коли поблизу, нечутно ступаючи, з'явився великий сірий собака, курка занепокоїлася, незадоволено закудкудакала й вирішила повести курчат далі. Кенджеша ж великий сірий собака з дивовижними синіми очима нітрохи не злякав. Він лагідно дивився на малюка, дружелюбно помахуючи хвостом. То була Акбара. Вовчиця давно вже вешталася коло зимовища.

Вовчиця відважилася так близько підійти до людського житла тому, що, починаючи з минулої ночі, на обійсті було порожньо, не чути ні людських, ні собачих голосів. Ваблена незгасаючою материнською тугою, невмираючою надією, вона з осторогою обійшла всі кошари, всі стійла, ніде не виявила своїх утрачених вовченят і підійшла аж до самісінького людського житла.

І от Акбара стояла перед малюком. Незрозуміло, як їй відкрилося, що це дитя таке ж, як будь-яке з її вовченят, тільки людське, і коли воно

потяглося до її голови, щоб погладити доброго собаку, серце Акбари, що знемагало від горя, затріпотіло. Вона підійшла до нього, лизнула йому щічку. Малюк зрадів, тихо засміявся, обійняв вовчицю за шию. І тоді Акбара зовсім розімліла, лягла біля його ніг, почала гратися з ним — їй хотілося, щоб він поссав її соски, але він замість того сів на неї верхи. Потім зіскочив і покликав за собою. "Жюр! Жюр!" І — кричав він, заливаючись щасливим сміхом, однак Акбара не зважувалась іти далі, вона знала, що там люди. Не рухаючись з місця, вовчиця сумно поглядала синіми очима на хлопчика, і він знову підійшов до неї і гладив її по голові, а Акбара вилизувала

І Жюр — ходімо.

дитя, і йому це дуже подобалося. Вовчиця виливала на нього накопичену в ній ніжність, вдихала в себе його дитячий запах. Як відрадно було б, думала вона, якби це людське дитинча жило в її лігвищі під навісом скелі. Обережно, щоб не поранити шийку, вовчиця схопила малюка за комір курточки і різким ривком перекинула на загривок — так вовки тягнуть із стада ягнят.

Хлопчик зойкнув пронизливо, коротко, як поранений заєць. Сусідка Асилгуль, що йшла до сарая розвішувати білизну, поспішила на крик Кенджеша, виглянула за ріг, кинула білизну на землю й помчала до дверей Бостона.

— Вовк! Вовк дитину поцупив! Швидше, швидше! Бостон, не тямлячи себе, зірвав зі стіни рушницю і кинувся з дому, слідом за ним Гульюккан.

— Туди! Туди! Он Кенджеш! Он вовчиця його несе! — кричала сусідка, охоплена жахом, вона хапалась за голову.

Та Бостон уже й сам побачив вовчицю — вона бігла підтюпцем, несучи на загривку малюка, що несамовито репетував.

— Сій! Сій, Акбаро! Сій, кажу! — загорлав Бостон і побіг навздогін за вовчицею.

Акбара припустила, а Бостон мчав слідом за нею з рушницею та кричав не своїм голосом:

— Залиш, Акбаро! Залиш мого сина! Ніколи більше я не зачеплю твого роду! Залиш, кинь дитину! Акбаро! Послухай мене, Акбаро!

Він мовби забув, що для вовчиці його слова анічогісінько не означають. Лемент, гонитва лише налякали її, і вона побігла ще швидше.

А Бостон, не замовкаючи ні на хвилину, переслідував Акбару.

— Акбаро! Залиш мого сина, Акбаро! — просив він. Трохи відставши, розпачливо зойкаючи і голосячи,

бігли Гулюмкан і Асилгуль.

— Стрільай! Стрільай швидше! — кричала Гулюмкан, забувши, що Бостон не може стріляти, поки вовчиця несе на собі малюка.

Крики, погоня лише розтривожили Акбару, розпалили вовчий інстинкт, і вона вирішила не випускати своєї здобичі. Мертвою хваткою тримаючи малюка за комір, вовчиця затято бігла вперед, тікала все далі в гори і, навіть коли позаду прогримів постріл і куля просвистіла в неї над головою, не кинула своєї ноші. А малюк усе плакав, кликав батька, кликав матір. Бостон знову вистрелив у повітря, не знаючи, чим ще настрахати вовчицю, проте й цей постріл

не злякав її. Акбара і далі тікала в бік кам'яних завалів, а вже там їй нічого не варто було заплутати сліди і зникнути з очей. Бостон впав у відчай: як порятувати дитину? Що робити? За що така страшна кара звалилася на них? За які гріхи?

— Кинь хлопчика, Акбаро! Кинь, прошу тебе, залиш нам нашого сина!
— задихаючись і харкочучи, як загнаний кінь, благав він на бігу викрадачку.

Третій раз вистрілив Бостон у повітря, і знову куля про-свистіла над головою звіра. Кам'яні завали все наближались. В обоймі тепер було лише два патрони. Розуміючи, що ще хвилина — і він упустить останній шанс, Бостон зважився вистрілити по вовчиці. З розгону впав на коліна й став цілитися: він мітив по ногах, тільки по ногах. Та йому ніяк не вдавалося прицілитись — груди ходили ходором, руки тремтіли, переслали слухатися. І все-таки він спробував зібратися в силі і, дивлячись у тремтючий проріз прицілу, як скаче, мовби пливе по бурхливих хвилях, вовчиця, прицілився і спустив курок. Мимо. Куля, збивши пил поряд із ціллю, пройшла низом. Бостон перезарядив рушницю, дослав у патронник останній патрон, знову прицілився і навіть не почув власного пострілу, а тільки побачив, як вовчиця підскочила і впала на бік.

Скинувши гвинтівку на плече, Бостон мов уві сні побіг до Акбари. Йому здавалося, що він біжить так повільно й довго, наче пливе в якомусь порожньому просторі...

І от нарешті, похолонувши, ніби надворі була холоднеча, він підбіг до вовчиці. І зігнувся в три погібелі, захитався, корчачись у німому крику. Акбара була ще жива, а поряд з нею лежав бездиханний, з простреленими грудьми малюк.

А світ, що втратив звуки, мовчав. Він щез, його не стало, на його місці тільки вируючий вогненний морок.

Не вірячи своїм очам, Бостон схилився над тілом сина, залитим яскраво-червоною кров'ю, повільно підняв його з землі і, притискаючи до грудей, подався назад, дивуючись чомусь із синіх очей вовчиці, що

здихала. Потім повернувся і, онімівши від горя, пішов назустріч жінкам, що бігли до нього.

Йому здалося, що дружина його росте в нього на очах, і от уже йому назустріч крокує гігантська жінка з величезним деформованим обличчям, простягаючи до нього величезні деформовані руки.

Він брів як сліпий, притискаючи до грудей убитого ним самим малюка. За ним, лементуючи й голосячи, брела Гулюмкан; плачучи, її підтримувала під руку сусідка.

Бостон, приголомшений горем, нічого цього не чув. Та раптом оглушливо, мов гуркіт водоспаду, на нього впали звуки реального світу, і він зрозумів, що сталося, і, піднявши очі до неба, страшно закричав:

— За що, за що ти мене покарав?

Дома він поклав тіло малюка в його ліжечко, вже приготовлене до вантаження на машину, і тут Гулюмкан припала до узголів'я і завилала так, як вила ночами Акбара... Поруч з нею опустилася на підлогу Асилгуль...

Бостон вийшов з дому, прихопивши з собою рушницю. Одну обойму вставив у магазин, другу сунув у кишеню, ніби збирався в бій. Потім кинув сідло на спину Донкулюка, одним махом скочив на коня і поїхав з дому, не сказавши нічого ні дружині, ні сусідці Асилгуль...

А від'їхавши трохи далі від зимовища, дав волю Донкулюку, і золотавий дончак помчав його тією ж дорогою, по якій наприкінці зими він скакав до Таманського зимовища.

Той, кого він хотів застати і кого неодмінно знайшов би навіть під землею, був на місці.

В садибі Базарбая Нойгутова того дня теж вантажили машину — відправляли домашнє добро на літні випаси. Зайняті цими клопотами, люди не помітили, як за кошарою з'явився Бостон, як він спішився, як скинув рушницю, як перезарядив її, поставив на бойовий звід, а потім знову повісив на плече.

Його побачили, лише коли він уже наблизився до місця вантаження. Базарбай, зіскочивши з грузовика, здивовано уп'явся в нього.

— Ти чого? — сказав він Бостонові, чухаючи потилицю і вдивляючись у його чорне, як обвуглена голівешка, обличчя.— Ти чого тут? Чого так дивишся? — заметушився він, передчуваючи щось недобре.— Знову з приводу вовченят, чи що? Робити нічого? Попросили мене, я і написав.

— Плювати мені, що ти там написав,— похмуро кинув Бостон, не відриваючи від нього важкого погляду.— Не до того мені. Я хочу тобі сказати, що ти не годний жити на цьому світі, і я сам порішу тебе!

Базарбай не встиг навіть затулитись, як Бостон скинув рушницю і, майже не цілячись, вистрілив у нього. Базарбай захитався, кинувся було ховатися за грузовик, але другий постріл наздогнав його, попав у спину, і Базарбай, тричі обернувшись навколо себе, вдарився головою об кузов і, впавши на землю, судорожно зашкріб руками. Усе це сталося так несподівано, що спочатку ніхто не зрушив з місця. І тільки коли нещасна Кок Турсун лементуючи впала на тіло чоловіка, всі разом закричали й побігли до вбитого.

— Ні з місця! — голосно наказав Бостон, озираючись на всі боки.— Щоб ніхто ні з місця! — пригрозив він, наставляючи дуло на кожного по черзі.— Я сам відправлюсь зараз туди, куди слід. І тому попереджаю, щоб ніхто ні з місця! На випадок чого в мене патронів вистачить! — І він поплескав себе по кишені.

Усі зупинились, як уражені громовицею, ніхто нічого не міг зрозуміти, нічого сказати, наче всі втратили дар слова. Тільки нещасна Кок Турсун голосила над тілом ненависного чоловіка:

— Я завжди знала, що ти закінчиш, як собака, бо ти і був собака! Убий і мене, вбивцю! — рвонулася жалюгідна й бридка Кок Турсун до Бостона.— Убий і мене, як собаку. Я і так світу білого зроду-віку не бачила, навіщо мені таке життя! — Вона спробувала ще щось вигукнути: мовляв, вона попереджала Базарбая, що не треба було йому викрадати вовчενят, що це до добра не доведе, та цей недолюдок ні перед чим не зупинявся, навіть диких звірів і то пропивав,— але тут двоє пастухів затиснули їй рот і відтягли далі.

І тоді, окинувши суворим поглядом тих, що стояли навколо, Бостон неголосно, але виразно мовив:

— Досить! Я сам відправляюся зараз куди потрібно, сам на себе заявлю. Повторюю — сам! А ви всі залишайтеся на своїх місцях. Чули?

Ніхто не вимовив жодного слова. Вражені тим, що трапалося, всі мовчали. Дивлячись на обличчя людей, Бостон раптом зрозумів, що з цієї хвилини він переступив якусь межу і відділив себе від решти: адже його оточували близькі люди, з якими він з дня на день, з року в рік разом добував хліб насущний. Кожного з них він знав, і вони його знали, з кожним із них у нього були свої стосунки, але тепер на їхніх обличчях він прочитав відчуженість, і він зрозумів, що віднині він відлучений від них назавжди, як начебто його ніщо й ніколи не зв'язувало з ними, як начебто він воскрес із мертвих і тим уже був страшний для них.

Ведучи на повідку коня, Бостон пішов геть. Він ішов не оглядаючись, ішов у приозерну сторону, щоб здатися там властям. Ішов дорогою, похиливши голову, а за ним, шкутильгаючи і побрязкуючи вуздечкою, ступав його вірний Донкулюк.

То був кінець його життя...

— От і кінець світу,— сказав у голос Бостон, і йому відкрилася жахлива істина: увесь світ досі містився в ньому самому, і йому, цьому світу, настав кінець. Він був і небом, і землею, і горами, і вовчицею Акбарою, великою матір'ю всього суцього, і Ерназаром, що залишився навіки в льодах перевалу Ала-Монгю, і останньою його іпостассю — малюком Кенджешем, підстреленим ним самим, і Базарбаєм, відхиленим і вбитим у собі, і все, що він бачив і що пережив на своєму віку,— усе це було його всесвітом, жило в ньому і для нього, і що тепер хоч усе це й буде існувати, як існувало вічно, але без нього — то буде інший світ, а його світ, неповторний, невідновлюваний, утрачений і не відродиться ні в кому і ні в чому. Це й була його велика катастрофа, це й був кінець його світу...

На безлюдній польовій дорозі до Приозер'я Бостон раптом різко обернувся, обійняв коня за ший, повис на ньому й заривав голосно й безутішно.

— О, Донкулюку, тільки ти не розумієш, що я наробив! — плакав він, здригаючись усім тілом від ридань.— Як мені бути? Сина своїми руками вбив і, не поховавши, іду і кохану жінку залишаю саму.

Потім закрутив чумбур на шиї Донкулюка, закріпив стремена на луці сідла, щоб не били коня в боки.

— Іди, іди додому, іди куди хочеш! — попрощався він з Донкулюком.
— Більше ми не побачимося!

Вдарив коня долонею по крупу, шугонув його, і кінь, дивуючись зі своєї свободи, пішов до зимовища. Бостон продовжував свій шлях...

А синя крутизна Іссик-Кулю все наближалася, і йому хотілося розчинитися в ній, щезнути — і хотілося і не хотілося жити. Як оті брижі — хвиля здіймається, щезає і знову відроджується сама із себе...